کوردستان

لەلێکۆڵینەوەکانی ژاک دمۆرگاندا

نووسینی:
ژاک دمۆرگان

وەرگێڕان:
د. سعید خضری
(زانکۆی کوردستان)
ئاسۆ عبدالرحمن

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

کوردستان
لەلێکۆڵینەوەکانی دمۆرگاندا

نوسینی:

ژاك دمۆرگان

وەرگێڕانی:

دکتۆر سعید خضری

(مامۆستای زانکۆی کوردستان)

ئاسۆ عبدالرحمن

چاپی یەکەم

٢٠١٢

لەبڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما

زنجیرە ۳۸۹

ناسنامەی کتێب

کوردستان لەلێکۆڵینەوەکانی دمۆرگاندا

نوسینی: ژاك دمۆرگان

وەرگێڕانی: دکتۆر سعید خچری ــ ئاسۆ عبدالرحمن

بابەت: لێکۆڵینەوە

نەخشەسازی: ئاری محمد ساڵح

دیزایینی بەرگ: فواد کەوڵۆسی

نۆبەت و ساڵی چاپ: یەکەم، ۲۰۱۲

شوێنی چاپ: چاپخانەی کەنج

تیراژ: ۱۰۰۰

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانەگشتییەکان ژمارە سپاردنی: (۱۷۱٦)ی ساڵی ۲۰۱۲ پێدراوە.

ناونیشان

سلێمانی ــ بازاڕی سلێمانی ــ بەرامبەر بازاڕی خەفاف.

ژمارەی مۆبایل: (۰۷۷۰۱٥۷٤۲۹۳) (۰۷٥۰۱۱۹۱۸٤۷)

پێرستی بابەتەکان

پێش وتەی وەرگێران ١
ژاک دمۆرگان کێیە؟ ٣
پێش وتەی نووسەر ٥
بەشی یەکەم: کوردستانی موکری (موکریان) ١٢
جوگرافیای سروشتی ١٣
ئاووهەوا، ڕووەکی سروشتی و سامانی ئاژەڵ ٢٦
دانیشتوان ٣١
شار و گوندەکان ٥٧
بەشی دووەم: کوردستانی سنە ٦٥
جوگرافیای سروشتی ٦٦
ئاووهەوا، ڕووەکی سروشتی و سامانی ئاژەڵ ٧١
دانیشتووان ٧٤
شار و گوندەکان ٧٧
کشتوکاڵ، بازرگانی و پیشەسازی ٨٢
بەشی سێیەم: کوردستانی کرماشان ٨٥
جوگرافیای سروشتی ٨٧
سەرچاوە کانزاییەکان ١٠٥
ئاووهەوا، سامانی ئاژەڵ و ڕووەکی سروشتی ١١٥
دانیشتوان ١٢٣
شار و گوندەکان ١٢٧
کشتوکاڵ، بازرگانی و پیشەسازی ١٥٠

پێرستی شێوەکان

١- دۆڵی ڕووباری گادەر و بەرزاییەکانی دەوروپشتی.......... ١٥
٢- بەرزاییەکانی برایمەڕەشان ١٩
٣- سیمای گوندی سەردارئاوا.......... ٢٠
٤- زنجیرە چیای تەرەغە لە ڕووی حوسێنئاواوە.......... ٢١
٥- زنجیرە چیای تەرەغە لەڕووی سەردارئاواوە.......... ٢٢
٦- سیما و نەخشەی ئەشکەوتەکانی عیساکەند.......... ٢٤
٧- ئەشکەوتی کونەکۆتر ٢٥
٨- تاشەبەردی چیای تەرەغە ٢٦
٩- سوارکارانی کوردی سابلاغ.......... ٣٣
١٠- ئێزەدولاغای ڕەییسی کوردی موکری (کولتەپە).......... ٣٦
١١- ئۆردوگای کۆچەریەکانی دەور و پشتی سابلاغ.......... ٣٧
١٢- باپیرئاغا کوڕی هەمزاغای ڕەییسی مەنگوڕەکان.......... ٣٩
١٣- کاکە ئەلاغا ڕەییسی مەنگوڕەکان.......... ٤٠
١٤- شوێنی حەوانەوەی ڕەییسی مەنگوڕەکان.......... ٤٢
١٥- نموونەی خێوەتێکی ڕەییسی کوردی موکری ٤٧
١٦- گوندی نەمەشیر (سەر بە بانە).......... ٥١
١٧- گوندی نەمەشیر(سەر بە بانە).......... ٥٢
١٨- جەژنی ئەمیری درۆیین(میر درۆزن) لە سابلاغ ٥٦
١٩- دێی سەردەشت، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی نووسەرەوە.......... ٥٨
٢٠- بۆکان، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە. ٦٠
٢١- بۆکان، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە. ٦٠
٢٢- تورجان، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدینخانی سەردارەوە. ٦١
٢٣- مۆتاوە، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.......... ٦٢
٢٤- قەرەگوێز، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە. ٦٣
٢٥- گوندی قوروە، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی نووسەرەوە. ٦٩
٢٦- منداڵانی گوندی قوروە.......... ٧٤
٢٧- تاتۆی ئافرەتانی کوردی چەمۆغلی.......... ٧٥

٢٨- تاتۆی ئافرەتانی کوردی کەڵەکان. ٧٦
٢٩- تاتۆی ئافرەتانی کوردی کەڵەکان و کەلهوڕ. ٧٧
٣٠- شێوازی تۆپۆگرافیکی گوندی کەرگاوا. ٧٩
٣١- نمونەی نیوەڕو (پڕۆفیل)ی گوندی دەور و پشتی سنە ٨٠
٣٢- نەخشەی خانووی کوردێک لە گوندی مەراغە ٨١
٣٣- نیوەڕو(پڕۆفیل)ی خانوویێک لە گوندی مەراغە ٨٢
٣٤- دۆڵاوی گڵی، بەکارهاتوو لە کوردستانی سنە ٨٢
٣٥- میرپێنج حیسام‌الملک حاکمی کرماشان و کوڕەکەی. ٨٩
٣٦- کوڕەکانی حاکمی کرماشان. ٩٠
٣٧- دۆڵی دینەوەر. ٩٣
٣٨- تەنگەبەری گاماسیاو لە بەشی سەرووی گەراو. ٩٥
٣٩- تاق وەسان و دەشتی کرماشان. ٩٦
٤٠- ناوچەی زەردەلاَن. ٩٧
٤١- چەمانەوەی چیاکانی کوردستان. ١٠٥
٤٢- نیوەڕو (پڕۆفیل)ی زەوی و کێلگە نەوتاویەکان. ١١٤
٤٣- نیوەڕو (پڕۆفیل)ی چیای بزینان. ١١٤
٤٤- نیوەڕو (پڕۆفیل)ی پێکهاتە بەردیەکانی نزیک سەرچاوە نەوتیەکان. ١١٤
٤٥- نیوەڕو یەک کە گومانی لێدەکرێت سەرچاوەی نەوتی هەبێت. ١١٥
٤٦- نیوەڕو(پڕۆفیل)ی پێکهاتە بەردیەکانی نزیک سەرچاوە نەوتیەکان. ١١٥
٤٧- چنارەکانی دۆڵی ڕووباری توئە. ١١٧
٤٨- گوندی دێنوو و ئۆردووگای وەفدەکەمان. ١٢٤
٤٩- گوندی حەوش کوڕی و ئۆردووگای وەفدەکەمان. ١٢٥
٥٠- شوێنی شاری دینەوەر. ١٢٨
٥١- تاشەبەردەکانی بێستوون. ١٢٩
٥٢- کرماشان ١٣٢
٥٣- کرماشان، کۆشکی حاکم ١٣٤
٥٤- هەڵکەندراوە بەردەکانی تاق وەسان ١٣٥
٥٥- کلاَوی پاشا، وێنە کراو لە ڕووی هەڵکەندراوەکانی تاق وەسان ١٣٦
٥٦- هەڵکەندراوایی و نووسراوەکانی تاق وەسان ١٣٨

٥٧- حاكمەكانی كرند (كرێن) و گاوارە ١٣٩
٥٨- نیوەڕۆ (پڕۆفیل)ی جادەی مێژوویی تاق گرا ١٤٠
٥٩- تاشەبەردی ئانۆبانی، سەرپێڵ. ١٤٣
٦٠- هەڵكەندراوایی كەل داوود.. ١٤٥
٦١- سیمای گوندی ڕەجەو.. ١٤٨
٦٢- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان.. ١٤٩
٦٣- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان. ١٤٩
٦٤- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان. ١٥٢
٦٥- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان. ١٥٣
٦٦- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان. ١٥٤
٦٧- سەرستوونەكانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان. ١٥٤

پێش وتەی وەرگێڕان

ئێمە نیشتمانی خۆمان ناناسین و لە توانا و توانستەکانی بێئاگاین. ئـەم وتەیـە پێویست بە سەلماندن ناکات. هەر بەم هۆیەشەوە بازاڕی جوگرافی لای ئێمە وەهـا سارد و سڕە. دەبێت ڕاستیە پێویست و گرنگەکان لە بیر نەکەین کە ئەویش ئەمەیـە کە سەرەتا دەبێت بەرهەمە زانستیە جوگرافیەکان بۆ سەر زمانی خۆمان وەربگێڕین و دواتر بە پێکهێنانی ناوەندێکی زانستی ڕاستەقینەی جوگرافی قوتابیانی جوگرافیا تیایدا خەریک بە لێکۆڵینەوە و دیراسە جۆراوجۆرەکان بن. ئەمەش ئـەرکی گشـت ئەو کەسانەیە کە بە هەر شێوەیەک سەروکاریان لەگەڵ جوگرافیادا هەیە.

لێکۆڵینەوە جوگرافیـەکانی ژاک دمۆرگـان لـە گرنگتـرین و کـۆنترین بەڵـگە زانسـتیە جوگرافیـەکانی نیشـتمانی ئێـمەن. نووسـینەکانی دمۆرگـان دەکرێـت ڕۆشنکەرەوەی ڕێگای قوتابیانی جوگرافی لای ئێـمە لـە بوارەکـانی جـوگرافی و زەویناسیەوە بێت.

نووسینەکانی ژاک دمۆرگان بۆ دوو دەستەی سەرەکی دابەش دەبن کـە بـریتین لە: یەکەم ئەو نووسینان کە زیاتر لە شێـوەی کۆکردنـەوەی بەڵـگە و دۆکۆمێـنت و نووسیەکانن و دووەم ئەوانەن کە ژاک دمۆرگان خـۆی لێکۆڵـینەوەی لـە سـەریان کردووە و ئەم نووسینانە بۆ سەردەمی ژیانی خۆی دەگەڕێنەو

ئەم کتێبە زیاتر لە سەر شێوازی دەستەی یەکەمە کە بەرێز کازم وەدیعی ئەرکی وەرگێڕانی بو سەر زمانی فارسی کێشاوە و ئێمەش کردوومانە بە کوردی.

لە کاتی نەبوونی ئەم کتێبەدا دمۆرگـان وەک هـەر زانایـەکیتـر خـەریک بـە نزیکبوونەوە و بیرکردنەوە لە ئامانجە زانستیەکەی خۆی بووە. هەر زانایەک کە لـە دوورەوە بەرەو نیشتمانێک دێت و لەم شوێنەدا بەسەرهاتەکانی خۆی دەنووسێتەوە،

سروشتیە کە هەندێ جار کاریگەری ئەو ڕووداوانەی لە سەر دەبێت کە لە سەفەردا بە سەریدا هاتوون یا خود بینیویەتی و بەم شێوەیە نووسەر مۆرکی ڕاست بوون لە ڕووداوەکان دەدات، بۆیە ناکرێت کە بڵێین ئەم بەرهەمانەی دمۆرگان بەتاڵ لە کەم و کوڕین. بە تایبەت لە هێنانی ناوەکاندا هەڵە بەرچاو دەکەوێت. بەڵام کتێبی بەردەست کە لە نووسینە جوگرافیەکانی ژاک دمۆرگانە و بەرهەمی لێکۆڵینەوە و گەڕانەکانی وەفدی هاوڕێ لەگەڵ ژاک دمۆرگاندا بووە بە دڵنیاییەوە تەنیا و گرنگترین سەرچاوەی زانستی و کامڵ لە بارەی جوگرافیای ڕۆژئاوای ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستانە، کە بە تایبەتی لە بواری جوگرافیای سروشتیەوە هەڵگری زانیاری زۆر گرنگ و پڕبایخە.

سپاس بۆ بەڕێزان سەید شەهاب خزری، ڕەشید زاهیری، عەزیز فەهیمی و عەباس جەلیلیان کە ئەرکی ڕاستکردنەوەی ناوە جوگرافییەکانی ناوچەکەیان وەئەستۆ گرت.

وەرگێڕان سعید خضری - ئاسۆ عبدالرحمن

بەهاری ٢٠١٢

ژاک دمۆرگان کێیە؟

له بارەی ژاک دمۆرگانەوە لە سەرچاوەکاندا بەم شێوە ئاماژەیان پێ داوە و دەڵێن کە ناوبراو لە ١٣ی ژوەنی ١٨٥٧دا لە هۆیسۆنسۆرکوسۆنی هەڵکەوتوو لە فەرەنسا لە دایک بووە و لە ساڵی ١٩٢٤دا کۆچی دوایی کردووە. ناوبراو لە بەشی کانزادا خوێندنی بە کۆتایی گەیاندووە و لە هەمان ساڵی بە کۆتایی گەیاندنی خوێندنیەوە ئەرک و سەفەرە زانستیەکانی دەست پێکردوون. یەکەمین سەفەرە زانستیەکانی ژاک دمۆرگان دوای خوێندنی بۆ وڵاتانی بەریتانیا و بەلجیکا و ئەڵمانیا و نەمسا و ئەسکەندەناڤیا بوون کە لە ئاکامی ئەم سەفەرانەوە دوو کتێبی «زەویە کرتاسەکانی ئەسکەندەناڤیا» و «زەویناسی بوهێم» جێ ماون. ئەرک و سەفەرە زانستیەکانی تری ناوبراو کە لە دواتردا بە ئەنجامی گەیاندوون بەم شێوەیە بوون:

ساڵی ١٨٨٥-١٨٨٤ بۆ هێند و مالاکا سەفەری کرد.

ساڵی ١٨٨٦ لەگەڵ وەفدێکی زانستیدا بەرەو قەفقاز و چین بەرێ کەوت.

ساڵی ١٨٨٩ بەرەو ئێران هات و تا ساڵی ١٨٩١ لەم وڵاتەدا ماوەتەوە. لەم سەفەرەدا ٥ کتێب لە ٩ بەرگدا لە لایەن دمۆرگان نووسرا کە باسیان لە جوگرافیا و زەویناسی و مێژوو و زمانەکان دەکرد.

ساڵی ١٨٩١ بەرەو فەرەنسا گەڕایەوە و لەوێوە بۆ میسر دەچێت و تا ساڵی ١٨٩٧ وەک سەرۆکی وەفدێکی زانستی لەم وڵاتەدا دەمێنێتەوە کە لەم ماوەیەدا زانیاری و دۆزینەوەی گرنگیان لە بارەی میسرەوە بەدەست هێنا.

ساڵی ١٨٩٧ جارێکی تر وەک سەرۆکی وەفدێکی زانستی بەرەو ئێران هاتووە

و دوای بەستنی پەیماننامە لەگەڵ مزەفەرەدین شادا لە شووش نیشـتەجێ دەبێـت و خەریک بە لێکۆڵینەوە مێژووییەکان دەبێت. دمۆرگان باس لە کەلوپـەلی دۆزراوە و بردنیان بۆ فەڕەنسا دەکات. ژاک دمۆرگان لەم سەفەرەدا ١١ سـاڵ واتـا تـا ساڵـی ١٩٠٨ لە ئێران بووە و لەم ساڵەدا بەرەو فەڕەنسا گەڕایەوە. ناوبراو لـەم سـەفەرەدا دۆزینەوە و بەڵگەی گرنگی لە بارەی ئیلامیەکانەوە بە دەست خست.

دمۆرگان لە ساڵی ١٩٠٩ەوە چەند نووسینێکی دەرکردن کە گرنگترینی ئـەوان «یەکەمین شارستانیەتەکان» و «لە بارەی میللەتانەوە» بوون. جگە لە کتێبەکانی کە لە ماوەی ساڵانی ١٩١٧ تا ١٩٢١دا نووسیویەتی دمۆرگان نووسینیتری لە بـارەی عوسمانی و ڕۆژهەڵاتەوە بوون کە پێدەچێت گرنگترین و دواهەمین نووسینی کتێبی «مرۆڤ بەر لە مێژوو» و لێکۆڵینەوەکانی ناوبراو لە بارەی سـەرەتا و سەرهەڵـدانی شارستانیەتەکانەوە بووە.

گشت ئەو کەسانەی کـە لـە نیـو سـەدەی ڕابـردوودا ویسـتوویانە لـە بـارەی جوگرافیای ناوچەکەوە نووسینیان هەبێت و بە تایبەت ئەو کەسانە کـە ویسـتوویانە نووسینەکانیان بە شێوەیەکی زانستی پێشکەش بکەن ئەوا بـە شێـوازی ڕاسـتەوخۆ یاخود ناڕاستەوخۆ قەرزداری ژاک دمۆرگانن. ئەم وتەیە بەم مانایە نیە کە نـاوبراو زانایەکی جوگرافی بە مانا ڕاستیەکەی وشە بووە، بەڵام نووسینە جوگرافیەکانی ژاک دمۆرگان ئەمەش دەردەخەن کە ئەم زانایە زۆر زیاتر لەوە شارەزای جوگرافی بـووە کە بۆ مێژووناس یا کانزاناس یا زمانناسێک پێویست بووە. نووسینە جوگرافیەکانی ژاک دمۆرگان وەک سەرچاوەی سەرەکی و زانستی پشتیان پـێ دەبەسترێـت بۆیـە شوێنی ئەم زانایە لە ناو ئەم زانستەدا ئینکار ناکرێت.

پێش وتەی نووسەر

ئەم بەرهەمانە کە من ئەمڕۆکە پێشکەش بە خوێنەرانی دەکەم دەکرا زۆر ڕێکوپێکتر و کامڵتر و بە ڕێزمانێکی پاراوترەوە بوایەن. من لەم بارەوە کە لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو فەرەنسا دەگەڕامەوە بیرم لەوە دەکردەوە کە کاتێک بە فەرەنسا گەیشتمەوە بە دوور لە هەر کارێکی ترەوە خەریک بە ئامادەکردنی ئەم نووسینانە بم. بەڵام لە کاتی گەڕانەوەم لە ئێرانەوە و گەیشتنم بە فەرەنسا لە لایەن بەڕێوەبەرایەتەکەمانەوە وەک ئەرکدار بەرەو میسر ڕاسپێردرام و دەبوایە دووبارە فەرەنسا جێ بهێڵم. من کە جگە لە نووسبنەکانی ڕۆژانەی خۆم و چەند کتێبێکی تر سەرچاوەیەکم نەبوو لە ناو کۆمەڵێک کێشە و گرفتدا مابوومەوە. من لەم سەفەرەدا ئەرکدار بووم و بەم شێوەیە کاتەکانی من بە سەر ئیشەکانی دایرەوە دابەش کران. کارە گرنگەکانی هەڵکەندن و شیکردنەوە و پۆلێنبەندی و... هتد کە زۆربەی کاتەکان دەبوایە خۆم بە سەر کارەکانەوە بم وای کردبوو تا تەنانەت لە کاتی بە چاپ گەیاندنی ئەم نووسینانەشدا لە پرۆسەی چاپ دوور و بێئاگا بم و کارەکە وەک پێویست بەرەو پێش نەچوو. بەڵام من چۆنیەتی ڕێزمانی ئەم بەرهەمانەم فیدا و قوربانی ئەرکی گرنگتر کرد. داوای لێبوردن لە خوێنەرانی خۆشەویست دەکەم بۆ کەموکوڕیەکان کە بەم هۆیەوە هاتنەدی.

مەبەستی من لە باسکردنەکانم لە بارەی ناوچەکەدا ئەو کێشە و گرفتانە نین کە لەم سەفەرەدا بۆمان هاتوونەتە پێش. من تا جێگەیەک کە توانیبێتم هەوڵم داوە تا

باس له گرفتەكانی تایبەتیمان نەكەم و زیاتر تیشك بـۆ سـەر بابـەت و دۆزینـەوه زانستیەكان بخەم كه لەم سەفەرەدا پێیان گەیشتووین كه له سەر بانگهێشتی جەنابی وەزیری مەعارف له سپتامبەری ١٨٨٩دا هاوڕێ لەگەڵ وەفدێكدا هەوڵمان بۆیـان داوە.

من تا جێگەیەك كه بتوانم له دەربڕینی ڕای تایبـەتی خـۆم، خـۆ دەپارێـزم و هەوڵ دەدەم تا بابەتەكان وەك خۆیان بخەمه ڕوو، بەڵام بۆ ئەمه كه خوێـنەر دڵـنیا بێت كه من بابەته نووسراوەكانم ڕاستەقینەن و من به شوێنه ناوبراوەكاندا تێپەڕ بووم له سەر زۆر شوێن چەندین تێبینیم نووسیون تا هەروەها بەم كارەم خزمەتێكم بـەو كەسانەش كردبێت كه دوای من بەرەو ئەم ناوچەیە سەفەر دەكەن.

من بەر له هەر شتێك هیوادارم بابەتەكان لـه نووسـینەكانمدا ڕوون بـن و بـه ئاسانی بەردەست بكەون و خوێنەر بۆ دۆزینەوەی بابەتێك ناچار به ئەوه نەبێت كه زۆر بابەتی خۆش یا ناخۆشی من كه مەبەستی خوێنەر نین بیانخوێنێتەوە. مـن لـه ڕووی ئـەزموونی خوێـندنەوەی خۆمـەوە دەزانـم كـه دۆزینـەوەی بابەتێـك لـه ڕۆژنامەیەكی تێكەڵاودا بۆ خوێنەر چەنده ئەستەمە، بۆیه هیوادارم نووسینی من لەم چەشنه نەبێت و خوێـنەر بـه خوێـندنەوەی نووسـینەكانم شـادمان بێـت نـه وەك بێتاقەت.....

نووسینەكانی گشتی من له سەر ئێران و ئەم ناوچەیە بۆ چـوار بـەش دابـەش دەكرێن كه بـریتین لـە: لێكۆڵـینەوە جوگرافیـەكان، لێكۆڵـینەوەكانی زمانناسـی و ڕەگەزناسی، لێكۆڵینەوەكانی مێژووناسی و لێكۆڵینەوەكانی زەویناسـی.دەبینـین كـه گشت نووسینەكانی من شێوازی لێكۆڵینەوەیان هەیه و من به هیچ شێوەیەك بـاس لەوە ناكەم كه لێكۆڵینەوەیەكی بێ‌عەیب و كەم‌وكوڕیم پێشـكەش كـردووە. هەوڵـی

من لەم سەفەرەدا دۆزینەوە و دەرخستنی ڕاستی و زانیاری و بەڵگەی نوێن و ئەمە دەبێت لە بەرچاو بگرین کە من لـە نووسینەکانمدا خوێـنەر لـە بەرامبـەر خەمـدا ڕادەگرم و قسەکانم لەگەڵ خوێنەرن. لەم باسانەدا بە پێی ئەزموونی کاری خۆم من باس لەم بارودۆخە دەکەم کە لە سەفەری مندا بۆ ئەم ناوچەیە دەبوایـە لـە بـەرچاو بگیرێن. هەروەها ئەم زانیاریانە کە مـن خسـتوومنە ڕوو دەشێـت زۆر کـەس کـە سەردانی ئێران دەکەن کەڵکیان لێوەربگرن. من هەروەها باس لەم ئاراسـتانە دەکـەم کە من و وەفدەکەم پیایدا تێپەڕ بووین و ئەو هۆکارانە دەخەمە ڕوو کە وای کرد من و وەفدەکەم لە شێوازی گەشتوگوزار بە چەند ناوچەیەکدا تێـپەڕ بـین. مـن هـەوڵ دەدەم کەمتر باس لە کێشە و گرفتە تایبەتی و بچووکەکان بکەم.

لە سەردانی ئاسیای کۆن و ناوەڕاستدا بابەتێکی جێی سەرنج و گرنگ هاتوچۆ و گواستنەوەی مرۆڤ و شتومەکەکانە کە سەردانکەر بۆ ئەم مەبەستە دەبێـت یـەک لەم دوو ڕێگەیانە هەڵبژێرێت: کڕین یا خود بەکرێگرتنی بارکێش (ولاغ).

بەکرێگرتنی بارکێش تەنیا لە حاڵەتێکدا مومکینە کە سـەردانەکە کـورت‌مـاوە بێت و سەردانکەر ناچار نەبێت زوو بە زوو بووەستێت. لەم حاڵـەتەدا سـەردانکەر دەتوانێت خەرجی کڕینی بارکێش بە ئەستۆ نەگرێت و بەکرێگرتنی بارکێش باشترە.

... بەڵام گەر سەفەر دوور و درێژ بێت ئەوا کڕینی بارکێش زۆر باشـترە. واتـا گەر لـە مانگـەکانی سـەرەتادا خـەرج و تێـچوونەکانیش زیـاتر بـن ئـەوا نابێـت سەردانکەر لە دڵی گران بێت، چونکە هێشتا ئەم ڕێگەیە کەمتری تێدەچێـت و لـەم ناوچانەدا بەکرێدەری بارکێش و چاوساغان و شارەزا ناوچەییەکان لەم توانایەی کە هەیانە کەڵکی خراپ وەردەگرن.

کەسێک کە بۆ ڕۆژهەڵات سەفەر بکات و زمـانی ناوچەکـە نەزانێـت بـوونی

وەرگێڕێک لەگەڵیدا زۆر پێویستە. بەڵام دۆزینـەوەی وەرگێـڕ و شـارەزایەک زۆر گرنگە. هەروەها لەگەڵدا بوونی کەسێک بۆ دروستکردنی خواردەمـەنی پێویسـتە. ئەم کەسە دەبێت لەگەڵ شتومەکدا لە سەر بارکێشێک سوار بـێ و هـاوڕێ لەگـەڵ کاروانەکەدا بڕوات. دۆزینەوەی کەسێکی باش بۆ دروسـتکردنـی خواردەمـەنیش زۆر گرنگە.

کوردەکان بە ڕواڵەت لە جووتیارانی ئێرانی ترسنۆکترن، بەڵام زۆر لەوان باشتر پێشوازی لە میوان دەکەن. ئەمەش دەبێت بڵێین کە لەم وڵاتـەدا کـە دوو مەزهـەب (ئایینزا)ی سەرەکی سوننە و شیعە بوونیان هەیە، ئەورووپیەک کـە دەچێـت دەبێـت بەردەوام پرس و ڕا لەگەڵ سوننەدا بکات.

کوردەکان لە ئێـران ژمارەیـان کـەمتر لـە کـوردانی نـاو سـنووری دەوڵـەتی عوسمانییە. کوردانی ناو سنووری ئێران لە بەرزاییەکانی ئاراراتـەوە تـا موکریـان و گەڕووس و سنە و کرماشان و ڕووباری سەیمەرە و پشتکێو لە بەر دەگرن.

کوردەکان چ لە ئێران و چ لە ناو دەوڵەتی عوسمانیدا بە سەر چەنـدین خێڵـی گەورەدا دابەش بوون... گەورەکانی ئەم خێڵانە بۆ دروسـتکردنـی بەرەیـەک و لـە یەکتر نزیک بوونەوە هەوڵیان نەداوە و زیاتر پشت بە دەسەڵاتداران دەبەستن یا بـە شێوەیەکی سەربەخۆ لە کوێستانەکاندا ژیان بە سەر دەبەن. کوردەکان ژمارەیان زۆرە و گشت ئەمانە چەکدار و سەربازانێکی بوێرن...

پێشتر کوردەکان بە گشتی خێوەتنشین بوون، بـەڵام لـەم دواییانـەدا گونـدی زۆریان بنیاد ناون و لە موکریان و گـەڕووس و سـنەدا ئەمڕۆکـە ژمارەیـەکی زۆر گوندیان دروست کردوون. بەڵام هێشتا دانیشـتوانی ناوچـە سـنووریەکان لـە ژێـر خێوەتە ڕەشەکاندا ژیان بە سەر دەبەن. دەسەڵاتدارانی ئێرانی بەردەوام ناچار بـوون

تا بە توندوتیژی كوردەكان كۆنترۆڵ بكەن. زۆر جار خێڵی كوردی بەرەو ناوچەكانی‌تر دوور خراونەتەوە. بۆیە ئەمڕۆكەش لە زۆر شوێن وەك مازەندەران و قەزوین و... هتد كوردەكان بەرچاو دەكەون. ئەوان هێشتا بە زمانی دایكی خۆیان دەدوێن.

مینیە - ژاك دمۆرگان

٢٤ی دیسامبری١٨٩٣

بەشی یەکەم:

کوردستانی موکری(موکریان)

بەشی یەکەم: کوردستانی موکری (موکریان)[1]

١- شوێنی پیادا تێپەڕبوونی وەفدی زانستی فەڕەنسا بە موکریاندا:
- ٩ی سێپتامبری ١٩٨٠، میاندواو.
-١٠ی سێپتامبری ١٩٨٠، نەگریقاش.
- ١٣ تا ٢٣ی سێپتامبری ١٩٨٠، سابلاغ.
- ٢٤ی سێپتامبری ١٩٨٠، خاڵدەلیل.
- ٢٥ و ٢٦ی سێپتامبری ١٩٨٠، گلگە.
-٢٧ تا ٣٠ی سێپتامبری ١٩٨٠، سەردارئاوا.
- ١ تا ٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، عیسا کەند.
- ٤ و ٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، سابلاغ.
- ٦ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، پەسوێ.
- ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، هێ.
- ٨ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، کێلەشین.
- ٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، نەڵۆس.
- ١٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، پەسوێ.
- ١١ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، بەرکەمران.
- ١٢ و ١٣ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، بادیناوێ.
- ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، بەستام بەگ.
- ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، گۆمان.
- ١٦ تا ٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، سەردەشت.
- ٢١ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، نەمەشیر.
- ٢٢ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، بانە.
- ٢٣ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، میرەدێ.
- ٢٤ تا ٢٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، سەقز.
- ٣٠ و ٣١ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٠، بۆکان.
- ١ی نۆڤۆمبەری ١٩٨٠، سەردارئاوا.
- ٢ی نۆڤۆمبەری ١٩٨٠ میاندواو.

من لە ٢ی نۆڤەمبەردا بەرەو تەوریز وەفدی هاوڕێم جێ هێشت تا چەند نامەیەک کە بۆ چوونم بەرەو سنە دەمتوانی کەڵکیان لێ وەربگرم بە دەستیان بخەم و لە ١٧ی هەمان مانگدا بەرەو لای هاوڕێکانم گەڕامەوە. دەتوانن بۆ بەدەست خستنی زانیاری زیاتر لە سەر کوردستانی ئێران بڕواننە سەرچاوەکانی خواروو:
- سێر کینیر، «سەفەر بۆ کوردستان»، ١٨١٣.

جوگرافیای سروشتی

بەرزاییەکانی موکری لە باشووری دەریاچـەی ورمـێ و لـە ڕۆژئـاوای بـانی بەرزی ئێراندا هەڵکەوتوون. بەشێک لە ئاوەکانی ئەم بەرزاییانە بۆ دەریاچەی ورمێ و بەشێکی‌تر بۆ ناو ڕووباری دیجلە ئاراستە وەردەگرن. واتـا دەکرێـت بڵێـین کـە لێرەدا سنووری سیاسی لەگەڵ هێڵەکانی دابەشکردنی ئاودا هاوئاهـەنگ نـین. لـەم

- ج. س. بوکینگهام، «سەفەر لە ئاسوور و... هتد»، ۱۸۱٦، بەشی٦ تا ۹.
- س. ج. ڕیچ، «باسی مانەوەم لە کوردستان»، ۱۸۲۰، بەرگی یەک بەشی۲ تا ٦.
- هۆن ج. کیپیل، «ئێران و باسی سەفەر و... هتد»، ۱۸۲٤، بەشی۱۲ تا ۱٤.
- سێر ە. ویلۆک، «کوشتنی پرۆفیسۆر شولتز»، ۱۸۲۹، ڕۆژنامەی R.A.S بەرگی۱.
- جی. فاولێر، «سێ ساڵ مانـەوەم لـە ئێـران»، ۱۸۳۱- ۱۸۳٦، بـەرگی یـەک لاپـەڕەی ۱۳٤ ، بەرگی۲ بەشی۲
- کاپیتان ڕ. میگنان، «سەفەری زستانە لە ڕووسیا تا کوردستان»، ۲ بەرگ.
- سێر. ج. شیڵ، «ڕۆژنامەی ئاڕ. جی. ئێس»، ۱۸۳٦، لاپەڕەی ٥٤.
- ج. ب. فریـسێر، «سەفەر بۆ کوردستان و... هتد»، ۱۸۳٤، بەرگی ۱، نامەکانی ۳،٤ و٥، بەرگی ۲ نامەکانی۸،۹ و ۱۰.
- سێر. هـ ڕاولینسون، «ڕۆژنامەی ئاڕ. جی. ئێس»، ۱۸۳٦، بەرگی ۱ لاپەڕەی ۱.
- ج. برانت، «ڕۆژنامەی ئاڕ. جی. ئێس»، ۱۸۳۸، بەرگی ۱۰لاپەڕەی ۳٤۱.
- ج. ف. جۆنس، «باسی سەفەر لە بەشێـکی کوردسـتاندا»، ۱۸٤٤، ژمـارە ۳٤ بـامبی ڕیکـوردز ۱۸٥۷.
- م. واگنێر، «باسی سەفەر لە کوردستان».
- شەرەفخانی بەدلیسی، «شەرەفنامە، مێژووی کوردستان»، ۱۸٦۰-۱۸٦۲، دو بەرگ.
- د. دەبلیو. مارش، «ئێنسـیەکان لە کوردستانی ئێران»، ۱۸٦٤.
- ف. میلینگێن، «ژیانی ساکار لە ناو کوردەکاندا».
- س. ج. می. کوان، « ژێر پارێزگاریی نوێی ئێمە،ا تووركیای ئاسیا»، ۱۸۷۹.
- کلێنێڵ ر. ئی. کار، «زنجیرە چیاکانی کوردستان»، ۱۸۷۹، لە ڕۆژنامەی ر. یو. س. ئای. بەرگی ۲۲ لاپەڕەی ۱۳٥ تا ۱۸٤.
- ج. کریگ، «تورک، کورد و ئەرمەنیەکان»، ۱۸۸۰، ۲ بەرگ.
- هـ بیندێر، «لە کوردستاندا»، ۱۸۸٦، بەشی ٥.
- بیشوپ، «سەفەر لە ئێران و کوردستاندا»، ۱۸۹۰، ۲ بەرگ.

بەشەدا سنووری سیاسی لە بەرزترین لووتکەکان پێک دێت.

هێڵی دابەش‌کردنی ئاو لە نزیک کێلەشین لە سنووری سیاسی دوور دەکەوێتەوە و بەرەو ڕۆژهەڵات دەکشێت و دواتر لە نزیک بەرزاییەکانی چلچەمە (چل‌چەشمە) و لە نزیک سەرچاوەکانی جەغەتوو و قزڵوەزان جارێکی‌تر بە سنووری سیاسی دەگاتەوە.

کوردستانی موکریان بە شێوەیەکی سروشتی بۆ دوو داوێنی دیاریکراو و لە یەکتر جیاواز دابەش دەبێت کە داوێنی یەکەم واتا داوێنی باکووری ڕۆژهەڵات ڕووبارەکانی وەک جەغەتوو و تەتەهوو و داوێنی دووەم واتا داوێنی باشووری ڕۆژئاوا حەوزی ڕووباری زێی بچووک یا هەمان ڕووباری کەڵوێ لە خۆ دەگرێت. ئاوەکانی موکریان جگە لە بەشەکانی باکوور و باشوور لە ناوچەکە بەرەو دەرەوە ناچن و ئەمە لە حاڵێکدایە کە لە ناو کوێستانەکانی موکریاندا ژمارەیەکی زۆری لق‌وپۆی ڕووبارەکان بە یەکتر دەگەن و بڕێکی زۆری ئاو بەم شێوەیە لە ناو ڕووبارێکی مەزنتردا کۆ دەبێتەوە.

موکریان لە ڕۆژهەڵات بە ڕووباری جەغەتوو کە بە ڕووباری خورخورەش ناوی لێدەبرێت و لە بەرزاییەکانی چلچەمە سەرچاوە دەگرێت کۆتایی دێت. بەشێکی زۆری ئاوی ئەم ڕووبارە لە لای چەپی ڕووباری سەقزەوە دابین دەبێت کە لە بەرزاییەکانی بەردەسوورەوە سەرچاوە دەگرێت و گشت ناوچەی سەقز بەراو دەکات. پێشتر سەقز لە ڕووی سیاسیشەوە بەشێک لە موکری بووە، بەڵام چەند ساڵێکە کە بە کوردستانی سنەوە لکاوە.

ڕووباری جەغەتوو تا گەیشتنی بە دەریاچەی ورمێ لە لای چەپەوە لقی گرنگ و پڕ ئاوی پێ ناگات. بەڵام بە پێچەوانەوە لە لای ڕاستەوە ڕووبارەکانی

وەک سارۆ و کورە و چەند ڕووبارێکی بچووکتری پێی دەگەن. بەڵام ئەم ڕووبارانە ئیتر بەشێک لە موکری نین و بە بەشێک لە سائینقەڵا یا هەمان شاهیندژی ئەمڕۆ دەناسرێن.

تەتەهوو دوای ڕووباری جەغەتوو بە گرنگترین ڕووباری دەناسرێت کە لە بەشی ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو دەریاچەی ورمێ دەڕژێت و لە موکریانیشەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەم ڕووبارە لە دۆڵێکی قووڵەوە سەرچاوە ئەگرێت کە بەرزاییەکانی بەردەسوور و کورتەک لە یەکتر جیا دەکاتەوە. لقەکانی وەک ڕووباری خالۆ لە لای ڕاستەوە و ژمارەیەک لقی سەرچاوەی ناوە ساردەکان لە لای چەپەوە پێش گەیشتنیان بە دەریاچەی ورمێ بەم ڕووبارە دەگەن.

شێوەی١- دۆڵی ڕووباری گادەر و بەرزاییەکانی دەوروپشتی.

داوێنەکانی باشووری ڕۆژئاوای موکریان بەرزاییەکانی دۆڵی ڕووباری زێی بچووک و لقەکانیدا دەگرێتەوە.

ڕووباری زێی بچووک ناسراو بە چۆمی کەڵوێ لە بەرزاییەکانی مەیدانەوە

سەرچاوە دەگرێت کە بەرزاییەکەیان بە ۲۱٤۰ مەتری ئاستی ڕووی دەریا دەگـات. ئەم ڕووبارە لە سەرەتادا بە ڕووباری لکبن ناو دەبرێت و لـە ڕۆژهەڵاتـەوە بـەرەو ڕۆژئاوا ڕێ دەکات. دواتر ئاراستەکەی بەرەو باشوور دەگۆڕێت تا نزیک ناوچـەی سەردەشت (ئاڵماناوێ بە بەرزی ۱۰۰۰ مەتری لە ئاستی ڕووی دەریـاوە) دێـت و لەم ڕێڕەوەوە ۱۰۰ کیلۆمەتریەدا بەرزیەکەی ٥٦۰ مەتر دادەبەزێت. ئەم ڕووبارە بـە تێپەڕ بوون لە ناوچەی سەردەشت بە ئالان دەگات کە دەبێت لەم بەشەدا ڕووبـاری زێی بچووک ژمارەیەکی زۆر لە بەرزایی و چیا بلّندەکان ببڕێـت و دواتـر کـە بـە کوردستانی عێراق دەگات تا باشووری شاری هەولێر دەچێت و لـە کۆتاییـدا وەک لقێکی گرنگ درژێتە ناو ڕووباری دیجلە.

لقەکانی لای چەپی ڕووباری زێی بچووک بریتین لە: ڕووبارەکانی پەسـوێ و لاوێن و چۆمان و ژمارەیەک لقی‌تر کـە گشـت ئـەم ڕووبارانـە لـە بەرزاییـەکانی سنووری عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆوە) سەرچاوە دەگرن.

لە لای ڕاستەوە ڕووباری زێی بچووک ژمارەیەک لقی بچووک وەردەگرێت کە گرنگی ئەوتۆیان نییە تا لە ناوچەی ئالان کە ڕووبـاری بانـە بـە ڕووبـاری زێـی بچووک دەگات. زۆربەی ئەم لق و ڕووبارانە لە بەرزاییەکانی ناوچەی کوردسـتانی سنەوە سەرچاوە دەگرن.

لە نێوانی کێلەشین و ئالاندا ئەو زنجیرە چیایە کە دەرکـەوتووە ڕێکوپێـکیەکی زۆری هەیە و وەک هێڵێـکی ڕاسـت لـە بـاکووری ڕۆژئـاواوە بـەرەو باشـووری ڕۆژهەڵات دەکشێت. هەر وەک ڕوونە ئەمە دوا دیاردەی دەرکەوتووی چەمانـەوەی هاوتەریبی بەرزاییەکانی باشووری ئێران لە ناوچـەی موکریاندایـە. ئـەم زنجیرەیـە وەک جیاکەرەوەی سیستەمی بوڕکانی ناڕێکوپێکی ئاراڕات و ئەرمەنسـتان لەگـەڵ

ناوچەی نیشتەنی زەهاو و لوڕستان ناسراوە.

لە ڕۆژئاوای ئەم بەرزاییانە داوێنەکان زۆر لێژترن و بە شێوەیەک کە دەبینین ناوچەی هەولێر تا بەرزایی ٤٣٠ مەتری لە ئاستی ڕووی دەریاوە دادەبەزێت، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی ئەم بەرزاییانە زۆربەی ناوچەکان بەرزتر لە ١٠٠٠ مەتری ئاستی ڕووی دەریان و زۆرێک لە لووتکەکان بە ٣٢٠٠ مەتر بەرزتر لە ئاستی ڕووی دەریا دەگەن. من بۆ هیچ کام لەم بەرزاییانە نەچووم، بەڵام بە بەراوردکردنیان لەگەڵ کێلەشین دا کە بەرزیەکەی بە ٢٨٦٠ مەتر دەگات توانیومە ئەم بەرزاییانە بخەملێنم.

لە نێوان شنۆ و ئالاندا زۆربەی لووتکەکان بەرزتر لە ٣٠٠٠ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوەن کە بریتین لە:

چیاکانی چیاڕەش، سپیریز، بوورزەک، کانی‌خولای، ئالاوە، حاجی‌برایم، قەندیل، ساوان، وەزنێ، باژار، زەردەڵان و کونەماڵ. زۆرێک لەم بەرزاییانە بە درێژایی ساڵ بە بەفر داپۆشراون.

من پێش باسکردن لە چیاکانی ناوەوەی موکریان باس لەم زنجیرە چیایە دەکەم کە لە لای ڕۆژهەڵاتەوە دەوری ڕووباری زێی بچووکی گرتووە. ئەم زنجیرەیە بە تەواوی لەگەڵ زنجیرە چیای سنووریدا کە لە بەشی ڕۆژئاوا هەڵکەوتووە هاوتەریبە، بەڵام بەرزاییەکەی کەمتر لە زنجیرەی ڕۆژئاوایە.

لە بەشی باکوور ئەم زنجیرەیە وەک هێڵێکی ڕاست بەرەو ڕۆژهەڵات دەکشێت و بەم ئاراستەیە بە ناوچەی سەردەشت دەگات. ئەمە لە حاڵێکدایە کە زنجیرەی سەرەکیش بە هەمان شێوە بەرەو ڕۆژهەڵات ئاراستەی وەرگرتووە. لە نێوان ئالان و چل‌چەمەدا ئەم زنجیرانە بەرەو ئەملا و ئەولا ئاراستە ناگۆڕن. ئەم دوو زنجیرانە لە ڕووی زەویناسیەوە یەک پێکهاتەی هاوشێوەی یەکتریان هەیە کە لە لووتکەکاندا

پێکهاتەیەکی کەڤری پتەو و لە داوێنەکاندا چینەکانی نیشتەنی بەرچاو دەکەون کە پێکهاتەکانیان لاوازترە. ئەم دۆخە لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ کەناری ڕاستی ڕووباری زێی بچووک و لە ڕۆژئاواوە بۆ کەناری چەپی ڕووباری ناوبراو دەڕوانێت.

کەواتە دەکرێت بڵێین کە دۆڵی ڕووباری زێی بچووک لە ئەنجامی چەمانەوەیەکی نیشتەنیەکانەوە پێکهاتووە و لەم دۆخەدا هەر دوو کەناری ڕووبارەکە و داوێنەکانی کە بۆ سەر ئەم ڕووبارە دەڕوانن بە تەواوی لە یەکتر دەچن. بنکەی دۆڵی ڕووباری زێی بچووک خۆی بۆ دوو بەشی سروشتی لە یەکتر جیاواز دابەش بووە؛ یەکەم ئەو بەشە کە بەرزترە و ڕووبار لە سەر نیشتەنیەکانی خۆی ڕێ دەکات واتا ئەو نیشتەنیانە کە ڕووبار لە خۆی جێی هێشتووە تا ڕادەیەک ئاستی بنکی ڕووباری بەرزتر کردۆتەوە و دووەم ئەو بەشە کە ڕووبار لە سەر پێکهاتەیەکی پتەوی وەک بەردەکان هەڵکەوتووە. لە هەر دوو لای داوێنەکانی ڕووبارەکەدا ئاوە لە بەر ڕۆیشتووەکان بە یەک شێوە کاریان کردووە و نیشتەنیەکانی ناو بنک و ڕێڕەوی ڕووباری زێی بچووک لە ناکامی دارمان و داماڵینی ئەم ئاوانە و گەیشتنیان بە ڕووباری زێی بچووک هاتۆتە دی.

هەر چەندە کە لە ڕووی تایبەتمەندی پێکهاتەوە دوو زنجیرەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات لە یەکتر دەچن، بەڵام لە ڕووی جوگرافیەوە لە یەکتر جیاوازن. زنجیرەی ڕۆژئاوا توندتر و لووتکەکانی بەرزتر و لێژایی تیایدا زیاترە. ئەمە لە حاڵێکدایە کە زنجیرەی ڕۆژهەڵات جگە لە داوێنی ڕۆژئاوای ساحێبی وەها دۆخێک نییە. داوێنەکانی ڕۆژهەڵاتی زنجیرەی ڕۆژهەڵات بە ئارامی دەکشێن و تا کەناری لای چەپی ڕووباری جەغەتوو بڕانەوەیان نییە.

گرنگترین چیاکانی ئەم زنجیرەیە بریتین لە:

چیاكانی یاكوباوا و برایمەڕەشان و شوان بریان و پانەسەر و كورتەک و بەردەسوور، ئەم چیایانە لەم بەشە لە زنجیرە چیاكەدا هەڵكەوتوون كە ئاراستەی بەرەو ڕۆژهەڵات وەرگرتووە.

هەروەها چیاكانی ئۆمەرەشاڵ و كەلی خان لەم بەشە لە زنجیرە چیاكەدا هەڵكەوتوون كە ئاراستەی بەرەو ڕۆژئاوا وەرگرتووە.

لە نزیک ئەم دوو كوێستانەدا بەرزاییەک كە بە كێلەشین ناسراوە بەرچاو دەكەوێت و بەرزاییەكەی بە ٢١٨٠ مەتر دەگات.

شێوەی٢-بەرزاییەكانی برایمە ڕەشان

چیای بەردەسوور گەرچی بەشێک لەم زنجیرەیە، بەڵام زیاتر بەرەو ناوەوە هاتووە و چەند زنجیرەیەكی بچووكتر لێی بوونەتەوە كە تا كەناری ڕووباری جەغەتوو كشاون. بە هەمان شێوە كە هەر دوو زنجیرە چیا سەرەكیەكە ئاراستەی باكووری ڕۆژئاوا بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتیان هەیە زنجیرە چیا لاوەكیەكانیش هاوتەریبن. ئەم زنجیرانە بە لاریەكی كەم لە ڕۆژئاوا بەرەو ڕۆژهەڵات كشاون و بریتین لە:

تەكلتۆ، كە ڕووباری جەغەتوو لە ڕووباری سەقز جیا دەكاتەوە.

باباسەبەتلۆو، هەڵکەوتوو لە نێوان سەقز و گۆمەگەورە.

وەنەوشە، هەڵکەوتوو لە نێوان ڕووبار (چۆم)ی خالـۆ و یەکێـک لـە لقـەکانی کەناری ڕاستی ئەم ڕووبارە.

پارشێن، هەڵکەوتوو لە نێوان ڕووبار (چۆم)ەکانی خالۆ و تەتەهوو.

شەرمتان، هەڵکەوتوو لە باکووری تەتەهوو.

بە نزیکتر بوونەوە لە دەریاچـەی ورمـێ ئـەوا بەرزاییـەکان هێـواش هێـواش بەرزیەکەیان کەمتر دەبێتەوە. هەروەها ئاراستەکانیشیان ڕێکوپێکی خۆیان لە دەست دەدەن.

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەمەیە کە ئاراستەی ئەم زنجیـرە لاوەکیانـە لـە سـەر زنجیرە سەرەکیەکان ستوونیە، کەواتە ئـەم ئاراسـتە هاوتـەریب لەگـەڵ ئاراسـتەی زنجیرەکانی ئۆمەرەشاڵ و خاڵـیخـان دایـە. و هـەر وەک ڕوونـە دوای گـۆڕینی ئاراستەی ئەم زنجیرەیە بەرەو ڕۆژهەلات جگە لە چیای کورتەک نییە.

شێوەی٣- سیمای گوندی سەردارئاوا

لەم باسە دەکرێت ئەم ئەنجامانە بخەینـە ڕوو کـە چیاکـانی موکریـان بـۆ دوو

دەستەی سەرەکی دابەش بکەین: یەکەم زنجیرە چیا سەرەکیەکان کە ئاراستەی لـە باکوور و باکووری ڕۆژهەڵات بۆ باشوور و باشووری ڕۆژهـەڵاتیان وەرگرتـووە و دووەم زنجیرە چیا لاوەکیەکان کە ئاراستەی ڕۆژهەڵات بۆ ڕۆژئاوایان هەیە.

زەویناسی موکریان زۆر لەمە ئاڵۆزترە کە مـن بتـوانم لـەم باسـانەدا ڕوونیـان بکەمەوە. چالاکیە بورکانیەکان ڕێکوپێکی چینە نیشتەنیەکانیان تێک داوە کە لە زۆر شوێندا ئەم چینە نیشتەنیانە بە هـۆی دارمانیشـەوە چارێـکی‌تـر هەڵـکەندراون و شێواون. من تەنیا ناوی پێکهاتەکانی شانەدرشتی گرانیتـی خاڵـدەلیل و مەرمـەڕی سپی سەردەشت و کلسی تەرەغە و عیساکەند دەهێنم. لە دیاردە سروشـتیە سـەرنج ڕاکێشەکانی ناوچەکە دەکرێت بۆ ئەشکەوتەکانی کونەکۆتر و کونەماڵان لـە نزیـک گوندی عیساکەند و شاخی تەرەغە هەڵکەوتوو لـە چەنـد کیلۆمـەتری باشـووری ڕۆژئاوای سەردارئاوا ئاماژە بکرێت.

شێوەی ٤–زنجیرە چیای تەرەغە لە ڕووی حوسێن‌ئاواوە

شوێنی چوونە ناوەوەی هەر دوو ئەشکەوتی ناوبراو لە داوێنی چیای یەکاسەر لە نزیک گوندی .عیساکەندە. کونەکۆتر شوێنی ژیانی ژمارەیەکی زۆر لە باڵـندەکانە و هەر لەم ڕوانگەوەیە کە بە کونەکۆتر ناسراوە. سەرەتای شوێنی چوونـە نـاوەوەی

ئەم ئەشکەوتە (کونەکۆتر) بە دەریاچەیەک دەست پێدەکات کە چوونە ناوەوە سەخت دەکات. من بەر لە چوونم بە چەند سەندووقێکی بەتاڵ بەلەم شێوەیەکم دروست کرد کە بتوانم بەرەو ناوەوەی ئەشکەوتەکە بچم. هەروەها من بە کەڵک وەرگرتن لە ئامێرێکی دیاریکەری ئاراستەکان و پەتێک نەخشەی هۆڵەکانی ناو ئەشکەوتەکەم بە دەست هێنا. بەڵەمی من زۆر جێگەی متمانە نەبوو و من تەنیا بە رووناکی مۆمێک بەرەو پێشەوە دەچووم، بۆیە گەر مۆمی من بکوژابایەوە یاخود بەلەمی من تووشی نوقم بوون هاتبایە ئەوا من بە مەلە کردن گەیشتنم بۆ دەرەوەی ئەشکەوت زۆر ئەستەم دەبوو. بۆیە توانایی قەبووڵ کردنی ئەم مەترسیەم نەبوو.

شێوەی٥- زنجیرە چیای تەرەغە لەرووی سەردارئاوا

ئەشکەوتی کونەماڵان تەنیا لە چەند مەتری ئەشکەوتی کونەکۆتر هەڵکەوتووە و شوێنی چوونە ناوەوەی ئەم ئەشکەوتە بە کەڤرە دارووخاوەکان نادیار ماوەتەوە. کەوا بوو بۆ چوونە ژوورەوە دەبێت شوێنێکی وەک چاڵ کە چەند مەترێک بەرەو قووڵایی زەوی دەچێت تێپەڕ بکەیت. ئەم شوێنە بۆ چوونە ناوەوە تا ڕادەیەک تەنگە کە چوونە ژوورەوە پیایدا زەحمەتە. دوای چوونەوە ناوەوە سەردانکەر بە

هۆڵێک دەگات کە نیوەی ژوورەکە ئاوی تیادایە و شێوازی دەریاچەیەکی لە خۆ گرتووە. دوای تێپەڕ کردنی چەند دالانێکی بچووک بە هۆڵێکی تری گەورە دەگەین کە ئەویشیان بە هەمان شێوە زیاتر لە نیوەی ژوورەکە بە ئاو لە شێوەی دەریاچەیەک داپۆشراوە.

دانیشوانی ناوچەکە پێیان وایە کە دەریاچەکەی ناو ئەشکەوتی کونەکۆتر لەگەڵ ئەم دەریاچانەدا پێوەندیان هەیە. منیش لەم بابەتەوە دڵنیام، بەڵام نەمتوانی ئەم بابەتە شی بکەمەوە. لە ماوەی ئەم هەموو شەڕ و تێکهەڵچوون و وێرانکاریانەی کە کوردستانی گرتۆتەوە دانیشتوانی ناوچەکە پەنایان بۆ ئەم ئەشکەوتانە هێناوە بۆیە زۆر پاشماوە و تیسقان و خەڵوز و... هتد تیایاندا بەرچاو دەکەوێت. هەروەها لە چەندین شوێندا چەندین چینی ئەستوور لە پاشماوەی باڵندەکان بوونی هەیە. من چینەکانی زەویم لەم ژوورانەدا هەڵدایەوە، بەڵام تا گەیشتنم بە ناو جگە لە پاشماوەی بوونی مرۆڤ لەم ئەشکەوتانەدا شتێکی ترم نەدۆزیەوە. لە ئەوپەڕی باکووری ژووره گەورەکەدا و لە بەشی سەروو ڕێچکەیەکی باریک کە دیارە بە دەستی مرۆڤ هەڵکەندراوە بەرچاو دەکەوێت و ڕوونە کە ئەمە بۆ گەیشتن بە ئاستی ڕووی زەوی هەڵکەندراوە بەڵام بە ناتەواوی ماوەتەوە.

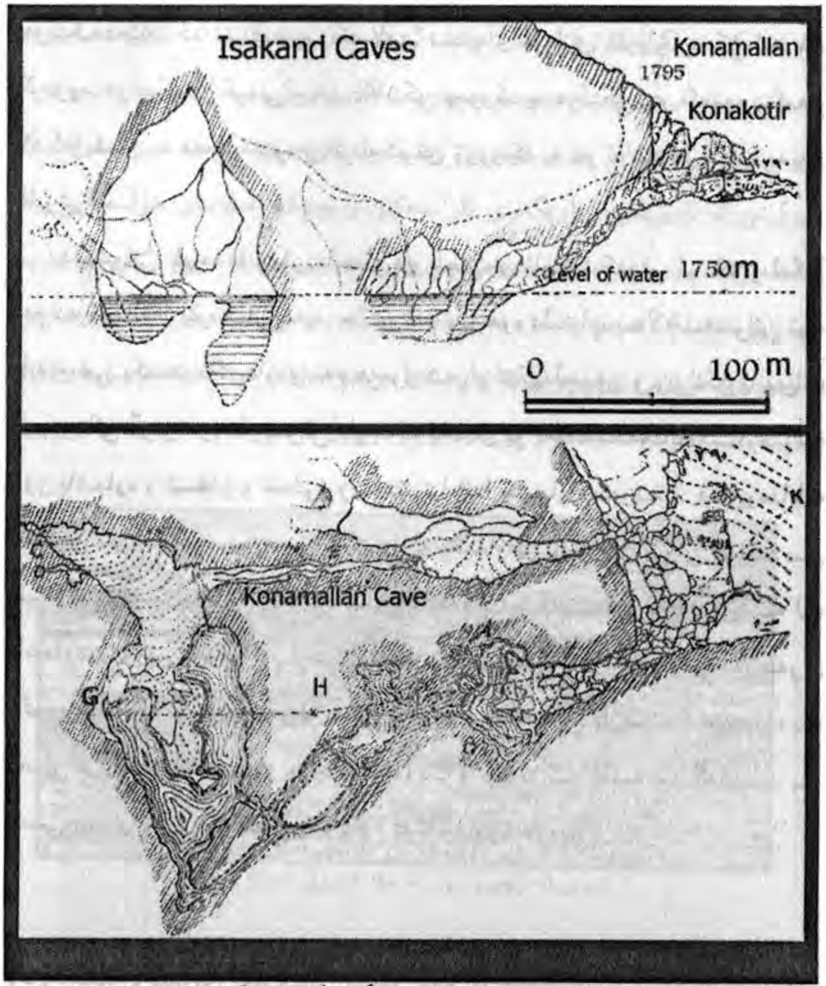

شێوەی ٦- سیما و نەخشەی ئەشكەوتەكانی عیساكەند

شێوەی٧- ئەشکەوتی کونەکۆتر

دووری شاخی تەرەغە لە عیساکەندەوە تەنیا یەک ڕۆژ ڕێگایە. لە دوورەوە ئەم شاخە بەرچاو دەکەوێت کە بەرزیەکەی بە ٢٢٢٠ مەتر دەگات. لە شاخی ناوبراوەوە گشت بەرزاییەکانی دەوروپشت دەبینرێن. هەروەها دەبێت بڵێین کە ئەم شـاخە لـە پێکهاتەیەکی زۆر پتەوی مەرمەڕی زەرد پێکهاتووە کە بـە گەیشـتن بـەم بەرزاییـە دیمەنێکی کەم وێنە لە موکریان و دۆڵی جەغەتوو بەرچاو دەکەوێت.

شێوەی٨- تاشەبەردی چیای ئەرەغە

ئاووهەوا، ڕووەکی سروشتی و سامانی ئاژەڵ

لەم ڕوانگەوە کە ناوەندی بەرزی موکریان لە ئاستی ڕووی دەریـاوە زیـاتر لـە ١٣٠٠ مەترە لە وەرزی هاویندا زۆر جار پلەکانی گەرمی بە ٤٠ پلەی سەدی و لـە وەرزی زستاندا پلەکانی گەرمی تا ٢٠ پلەی سەدی ژێر سفر دادەبـەزن. ئەمـە لـە حاڵێکدایە کە وەرزەکانی بەهار و پاییز ئاووهەوایەکی مـامناوەنـدیان هەیـە و زۆر جار ئەم دوو وەرزە دوور و درێژتر لە وەرزەکانی هاوین و زستانن.

لە وەرزی هاویندا کە ڕۆژانە پلەکانی گەرمی زۆر بەرەو سەروو دەچن، ئەوا لە شەودا هەوایەکی سارد حاکم دەبێت. هەروەها لە سەرەتای ئۆکتۆبرەوە شـەوانە لـەم

ناوچەیەدا سەهۆڵبەندانە و لە کۆتایی ئـەم مانگـەدا هێـواش هێـواش بـەفر بەشـی سەرووی لووتکەکان سپی دەکات. پانزدە ڕۆژ دوای ئەم حاڵـەتە بـەفر لـە ناوچـە نزمەکانیشدا دادەبارێت. بـەفری قـورس دادەبارێـت و پێـوەندی نێـوان گونـدەکان دەپچڕێت. ئەم بارودۆخە تا مانگی مارس درێژە دەکێشێت، بـەڵام لـەم مانگـە بـە دواوە سروشت جارێکی‌تر تووشی نوێ‌بوونەوە و زیندووبوونەوە دەبێت و بەفرەکان تووشی توانەوە دەبن و بە هۆی توانەوەی ئـەم بەفرانـە ئیتـر جۆگاکـانی بچـووکی ئاویش مەجالی پیادا پەڕینەوە نادەن. لە کەمتر لە یەک مانگـدا سروشـت ڕەنـگ و ڕوویەکی تەواو نوێ‌بووە و زیندوو بە خۆوە دەگرێـتەوە. دوای بارانـە بەهاریـەکان ئاسمانی کوردستان بە دەگمەن هەور بە خۆیەوە دەبینێت و ماوەی چـوار تـا پێـنج مانگ وشکی لە کوردستاندا حوکمڕان دەبێت. لەم کاتەدا ئاو کەمـە و ئـەم سـامانە زۆر بەنرختر دەبێت و لە زۆر گوند ناچارن تا ئاو لە شوێنە دووردەستەکانەوە بەرەو گوند بهێنن. بۆیە لەم کاتەدا سـەرچاوە ئـاوە بچووکـەکانیش وەک سـەرچاوەیەکی ئاڵتوونی سەرنجڕاکێش و خۆشەویست دەبن.

ناوی سـاوجبلاغ (سـابلاغ یـان مهابـادی ئەمـڕۆ) کـە شوێـنی حەوانـەوە و ئیسراحەتی حاکمی ناوچەکەیە، پێشاندەری گرنگی ئەم سەرچاوانەیە کە بە واتـای سەرچاوەی سارد و سازگار دێت، بە تایبەتی گەر ئەم سەرچاوە ئاویانە سارد و بۆ خواردنەوە گونجاو بن ئەوا زۆر بەنرختر و خۆشەویست‌ترن.

لە موکریاندا بەشێک کە ئاووهەوایەکی گونجاوتری هەبێت و پلەکانی گـەرمی تیایدا بەم ئاستە تووشی دابەزین نەیـەن دۆڵـی ڕووبـاری زێـی بچووکـە کـە بـە بەرزاییەکان دەور دراوە و بەم شێوە کەمتر شوێنێکی باگرەوە دەبێت و بـەرزایی لـە ئاستی ڕووی دەریاشەوە لە شوێنەکانی‌تر کەمترە. بەڵام ئـەم دۆخـە گونجـاوە هـی

قوولایی دۆڵەکەیە کە باسمان لێوە کرد، بەڵام شاری سەردەشت کە لە داوێنی نزیک بەم دۆڵەدا هەڵکەوتووە و بەرزایی لە ئاستی ڕووی دەریاوە زیاترە ئەوا ساردە و لە زستاندا سەهەڵبەندانە.

لە ١٥ی دیسامبرەوە سالانە پێوەندیەکان لە چیای کورتەک دەپچڕێن و بەم شێوەیە بانە و سەردەشت پێوەندیەکیان بە دنیای دەرەوەوە نامێنێت. ئەم دۆخە گرانە بە درێژایی زستان و تا مانگی مارس درێژە دەکێشێت.

من کاتی تێپەڕبوونم لە سەردەشت بە باشترین و شیاوترین شێوە لە لایەن حاکمی ئەم شارەوە (سەرتیپ فەڕۆخخان)[1] خزمەتم کرا. ئەو حاکمە کە سەردەمێک لە قوتابخانەی سن سیر(St. Cyr) لە فەڕەنسا قوتابی بوو. فەڕوخخان کە نەیدەزانی کاتەکانی چۆن بە سەر ببات، بیری لەم ڕۆژە خۆشانە دەکردەوە کە لە فەڕەنسا بە سەری بردبوو. ناوبراو ڕەنگە بۆ سەدەمین جار کتێبی - یەک ملیۆن ڕووداو- و ڕۆژنامە کۆنەکانی دەخوێندەوە.

١- «فەڕوخخان» لەم کاتەدا ئێمەی ئاگادار کردەوە کە تێکهەڵچوونی توند لە ناو پشدەریەکاندا لە نێوان بەرزاییەکانی سلێمانی و ئالاندا ڕووی داوە. هەروەها ئەمەی ڕوون کردەوە کە ڕێگای سەردەشت بۆ هەولێر لە لایەن ڕێگرەکانەوە گیراوە و لەمەی کە ئێمە لە لایەن چەتەکانەوە کێشەمان تووش نەبووە سەری سووڕمابوو. تەنانەت لە ناو شاری سەردەشت شەوانە چەند ئێشک گرێک دۆخەکەیان لە ژێر چاودێری دەگرت. چوار کەسی ئێرانی(عەجەم) کە ویستوویانە بەرەو کەربەلا بچن لە لایەن ڕێگرەکانەوە کوژراون. لە ساڵی ١٨٨٤دا کەسێکی ئەرمەنی -کە خەریک بە کۆکردنەوەی مازوو بووە- لە لایەن پشدەریەکانەوە کوژراوە و لاشەی ئەم ئەرمەنیە دوای ساڵێک لە لایەن م. ج. ا. گوتیە (شارۆمەندی فەڕەنسی) دۆزراوەتەوە کە خەریک بە لێکۆڵینەوەکانی لە ڕێگای مووسڵدا بووە. لە ماوەی چل ساڵی ڕابردوودا هیچ ئەورووپیەک بۆ ئەم بەشە لە کوردستان سەفەری نەکردووە. لەم سەردەمەدا کەسێکی فەڕەنسی و کەسێکی بەریتانی و کەسێکی ڕووسی و کەسێکی ئێرانی(عەجەم) و تورکێک خەریک بە دیاریکردنی سنووری زێی بچووک لە نێوان سەردەشت و پەسوێ بوون. شایەنی باسە ئەم کەسانە بە چەندین پارێزەرەوە پارێزگاریان لێکراوە (نووسینەکانی ١٠ی ئۆکتربەری ١٩٨٠ی ژاک دمۆرگان).

ڕووەکەکانی موکریان دەکرێت بۆ دوو دەستەی سەرەکی دابەش بکەین: یەکەم ڕووەکەکانی کوێستانی و دووەم ڕووەکەکانی دۆڵی ڕووباری زێی بچووک.

لە نزیک گوندەکان و لەم شوێنانەدا کە جۆگاکانی ئاو پیایدا تێپەڕ دەبن و شێی زیاتری هەیە بێستان و باخی زیاتری تیادایە و لە ناو دارەکاندا میوەی هەرمێ، کۆخ تەماتە و زۆرێک لە داری میوەکانی ئەورووپا بەرچاو دەکەون. هەروەها لە ڕیزی دوور و درێژدا داری سپیدار ڕیزیان بەستووە. لە بارەی بەر و بوومەکانی دانەوێڵەیی وەک گەنم و جۆ و ماش دەبێت بڵێین کە ئەم بەر و بوومانە دەوری گوندەکانیان داوە. لە پشتی جۆگاکانی ئاو واتا لە شوێنە دێمەکارەکاندا بەر و بوومی ئەوتۆ نەچێندراوە و گەشەی نەکردووە. ڕووەکە سروشتیەکان لەم شوێنانەدا بە شێوەی پەرش و بڵاو بەرچاو دەکەون.

لە حاڵێکدا کە کوێستانەکان وشک و کەمئاون، بەڵام بە پێچەوانەوە دۆڵی ڕووباری زێی بچووک بەراو و ئاوی زۆری هەیە. بەڵام بەرەو باشوور کە زەویە تەختەکان کۆتاییان پێدێت ئەوا دارستانەکان دۆڵ و بەرزاییەکان تا بەرزی ٢٠٠٠ مەتری دادەپۆشن. ئەم دارستانانە چەند جۆرێک لە داری بەڕوو و مازوو و گوێژ لە خۆ دەگرن. گشت دارەکانی ئەم دارستانانە کورتە باڵا و بە شێوەیەکی ناسروشتی و خراپ گەشەیان کردووە و هۆکارەکەشی بۆ ئەمە دەگەڕێتەوە کە لە وەرزی بەهاردا شوانکاران بەشی ساوا و تازەی دارەکان دەبڕن و بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵەکان کەڵکیان لێوەردەگرن. لە وەرزی هاویندا کە گەڵا و بەرگی دارەکان هێشتا نوێ و پانن، شوانکاران جارێکی تر هەڵمەتە وێرانکاریەکانیان دەست پێدەکەنەوە و لق و پۆی دارەکان دەبڕن و بۆ بەرگرتن لە نەبوونی خۆراکی ئاژەڵەکانیان لە وەرزی زستاندا ئەم سامانە ڕادەگرن. ئاژەڵە بێدەسەڵاتەکانیش گەڵاکان دەخۆن و تەنانەت ئەو

بەشە لە قەدی دارەکەش کە بتوانن قووتی دەدەن.

جگە لە بەرهەمی بەڕووی نەرم کە بۆ کوردەکان وەک سەرچاوەیەکی خۆراکییە داری بەڕوو ئیستفادەی تریشی بۆ دانیشتوانی ناوچەکە هەیە و ئەویش مازوویە کـە ئەم دارە بڕێکی زۆر لە مازوو دەگرێت. ئافرەتان و منداڵان بۆ چنینی ئەم بەرهەمـە ڕوو لە دارستانەکان دەکەن و دواتر لە لایەن پیـاوی ماڵـەوە ئـەم بەرهەمـە بـەرەو بازاڕی شاری سابڵاغ دەبردرێت و دەفرۆشرێت.

لە موکریاندا ڕووەک و دارەکان ئاگریان تێبەرنادرێت بۆیـە مـەجالی گەشـە و هەڵدانیان هەیە. هەروەها چوونکە لق و پۆی دارەکانیش زۆرجـار تووشـی بـڕین دەبنەوە ئەوا لقەکان زۆر و بێ ژمار دەبن. هەندێ جار لە شوێنە نـزم و قووڵـەکاندا دارستانەکان بە ڕادەیەک چڕن کە چوونە ناوەوەیان زەحمەتە. کەواتە ناشێت بڵێـین کە خاکی ناوچەکە خۆی بۆ گەشەی دارەکان نـەگونجاوە، چونکـە لـە شوێـنەکانی وەک ئەسحابە و قەبرستانەکاندا کە دارەکان هـەرگیز نابڕدرێـن ئـەوا دارەکـان تـا ڕادەیەکی زۆر بڵند و بەرز بوونەتەوە. تەنانەت من داری وەهام لە ناویاندا بینیوە کە لە ڕووانگەی بەرز و بڵندیەوە لەگەڵ جـوانترین دارەکـانی بـە ڕووی ئـەورووپادا بەراورد دەکرێن! لە ناوچەی بانە وێرانکاری دارسـتانەکان کـەمتر لـە سەردەشـتە. هۆکارەکەشی بۆ بوونی بڕێکی زیاتری ئاو لە بانە و شێـدارتربوونی ناوچـەی بانـە دەگەڕێتەوە. هەروەها لە دەور و پشتی کۆمەڵگا نیشتەجێ بووەکانی ناوچـەی بانـە لـەوەرگای زۆر و دەوڵـەمەندتری تیادایـە و بۆیـە شـوانکارانی ئـەم ناوچەیـە ئاژەڵەکانیان زیاتر لەم لەوەڕگایانەدا دەلەوەڕێـنن. کـە وابـوو دارسـتانەکان باشـتر دەمێننەوە.

گرنگتـرین ئاژەڵـە کێـویەکانی موکریـان بـریتین لـە: ورچ (کـە زیـاتر لـە

ئەشکەوتەکاندا و لە نزیک لووتکە دوورەکان وەک دوورخراوەکان ژیان بە سەر دەبەن)، بزنی کێوی و ئاسکە کێوی (کە لە ناوچەی بانە ژمارەیەکی زۆری لەم ئاژەڵانەی تیادایە)، بەراز (کە زەڕ و زەرەری زۆری بۆ دارەکان و باخەکان لە ناوچەکەدا هەیە)، کەرویشک، گورگ، ڕێوی و باڵندەکانی وەک کەو، مراوی، قاز و... هتد.

ئاژەڵە ڕامکراوەکانی ناوچەی موکریانیش هەمان ئاژەڵەکانی ناوچەکانی دەور و پشتن. بەڵام سەگەکانی ناوچەی موکریان و بە تایبەت هی گوندی بەیرەم ناوبانگیان هەیە. ئەمانە ئاژەڵانێکی جوان و بەهێزن و گەورەکانی کورد بۆ ڕاوکردنی ورچەکان کەڵکیان لێوەردەگرن.

لە موکریاندا ئاژەڵە مەترسیدارەکان زۆر کەمن. هەر چەندە کە مار لە موکریاندا بوونی هەیە، بەڵام بە دەگمەن ڕێبوارەکان لەگەڵیاندا بە یەک دەگەن. هەروەها دووپشکی موکریان ڕەنگی زەرد و لاشەیەکی زۆر بچووکیان هەیە.

دانیشتوان[1]

١- دمۆرگان: ئێمە هێشتا لە دوو مایلی سابلاغین و بۆ حەوانەی شەو بۆ لای خدراغا، کوێخای گوندی ئەگریقاش هاتووین. لەگەڵ گەیشتنمان بەم گوندە پیاوێک وەک ڕێنوێنیکەر پێمان گەیشت ئێمەی بۆ حەوشەیەکی گەورە ڕێنوێنی کرد کە نزیک بە پازدە تاوس لەم حەوشەیەدا هاتوچوونیان دەکرد. خدراغا کە لە بەردەم ماڵی خۆیدا دانیشتبوو زۆر بە گەرمی ئێمەی قبووڵ کرد و بەرەو ژوورەوە خولقمانی کرد. سەرەتا بە حەوشەیەکی‌تر کە بە گوڵ ڕازابوویەوە گەیشتین و دواتریش بۆ ژوورەوە کە لاکێشە و ڕاخەر تیایدا ڕاخرابوون. خانەخوێکەمان خدراغا هەندێ جار بە فارسی و هەندێ جار بە تورکی لەگەڵماندا قسەی دەکرد. دوای کەمێک خدراغا بەرەو ژووری خۆی ڕۆیشت و بەردەستەکانی سینی پڕ لە میوە و شەربەتیان بۆمان هێنا. خدراغا کە پیاوێکی پیری باڵابەرز و سمێڵ‌سپی بوو لە گەورە پیاوانی کوردی زۆر بەڕێز بوو. کاتی خەو هات، ئێمە کە ویستمان بخەوین لە ناکاو تەپۆ و مێشوولەکانی موکریان هێرشیان بۆمان هێنا. هاوکات لەگەڵ

دانیشتوانی موکریان هەر چەندە کە لە چەند خێڵێکی جیاواز پێکهاتوون، بەڵام گشت دانیشتوانی ئەم ناوچەیە لە یەک ڕەگەزن و بە یەک زمان و زاراوە دەدوێن و قسە دەکەن. بەڵام لەم ڕوانگەوە دەبێت ناوچەی سەقز جیا بکەینەوە کە بە زاراوەیەکی تێکەڵ لە موکری و سنەیی دەدوێن. سەقز لە نێوان ناوچەی کوردستانی موکری و کوردستانی سنەدا هەڵکەوتووە و لە ڕووی جوگرافیەوە بە بەشێک لە موکریان دەناسرێت بۆیە لێرەدا باسی لێوە دەکەم.

کوردەکانی موکریان بۆ دوو دەستەی نیشتەجێ و کۆچەری دابەش دەکرێن.

کوردە نیشتەجێ بووەکان لە نێوان چیای کورتەک تا ڕووباری جەغەتوو بڵاو بوونەتەوە. لە ماوەی پەنجا ساڵی ڕابردوودا ئەوانیش کۆچەری بوون و لە ژێر خێوەتەکاندا دەژیان بەڵام دواتر گوندیان پێک هێنا و نیشتەجێ بوون و ئێستاکە گەر لە کوێستانەکاندا خێوەت بەرز دەکەنەوە و لە ژێریدا دەژیێن تەنیا بۆ پارێزگاری کردنیان لە ئاژەڵەکانیانە. واتا لە وەرزەکانی پاییز و زستان و بەهاردا بۆ ماڵی خۆیان دەگەڕێنەوە.

شەڕ و تێکهەڵچوونەکانی نێوان خێڵەکانی موکریان لە یاد چوونەتەوە. بە دڵنیاییەوە دۆخی دۆڵی زێی بچووک وەک شوێنەکانی تر کە بەردەوام

ئەمەشدا دەنگی وەڕینی سەگەکانی دەرەوەمان بە گوێ دەگەیشت. دواتر دەنگی گۆرانیبێژی شەوانەی خدراغا دەستی پێکرد. دەرکەوت کە خانەخوێی ئێمە واتا خدراغا شەوانە وەک ئێرانی(عەجەم)ەکان بە مۆسیقا یا گۆرانی دەخەوێت. گۆرانی بێژ هەندێ جار بە چریکە و هەندێ جار بە دەنگێکی ئارامترەوە گۆرانی بۆ خدراغا دەگوتەوە. هەندێ جاریش چەند کۆپلەیەک کە گۆرانیبێژ پێی وابوو باشتر خدراغا بەرەو خەو دەبات دەیگوت. لە لایەکیتریشەوە دوو بەردەستیتر قاچ و قولەکانی خدراغایان دەشێلا. هێواشهێواش خدرا خەو دەیباتەوە و بەردەستەکانی دوور دەکەونەوە. ئیتر نە میشوولەکان و نە دەنگی سەگەکان خدراغایان پێ خەبەر نابێتەوە (نووسیەنەکانی ژاک دمۆرگان، ١٠ی سپتامبری ١٨٩٠).

تێکهەڵچوونی تیادایە نییە.[1]

شێوەی ٩-سوارکارانی کوردی سابلاغ

گەورەکانی کورد بۆ وەرزە ساردەکان لە ناوچە گەرمترەکاندا شوێنی

١- لە کاتی شەودا لە گوندی شیناوێ لە ناوچەی مامەشەکاندا ئاگرێک کەوتەوە. دەگوترا مەنگوڕەکان ئاگریان خستۆتەوە. ئەم ڕووداوانە لای کۆچەریەکان هەیە. هەندێ لە خێڵەکان لە دژی خێڵەکانی‌تر لە شەڕن. چەند ڕۆژ لەمەوبەر بوو کە لە گوندی پەسوێ پۆلەگەنمی گوندەکەیان لە بەردەم ماڵی حەمەدئاغای کوێخای گوندەکە ئاگر درا. لەگەڵ کەوتنەوەی ئاگرەکەدا ئاگرتێبەردەران ڕادەکەن و بەرەو کوێستانەکان دەڕۆن. ئەم ئاگرتێبەردانانە بەردەوام لە کاتی هاتنی بای تونددا ڕوو دەدەن. لەم کاتانەدا هاوسێکان بۆ یارمەتی یەکتر دەچن. دوای کەمێک گوێبیستی چەند تەقە کردنێک بووین. سەر لە بەیانی هەواڵی ئەمە هات کە ئاگرەکە لە ماڵی کوڕی حەمەدئاغا بەردراوە. کەمێ دوورتر لەم شوێنە هەواڵی ئەوە هات کە جارێکی‌تر ئاگر لە گەنمی مامەشەکان بەردراوە (ژاک دمۆرگان، ١٢ی ئۆکتۆبەری ١٨٩٠).

حەوانەوەیان بۆ خۆیان درووست کردووە. بەڵام لە وەرزەکانی تردا بۆ شوێنەکانی خۆیان دەگەڕێنەوە و لە ناو مەزرایەکاندا خێوەت بەرز دەکەنەوە و ئاژەڵەکانیان بۆ ئەو شوێنانە دەبەن.

لەگەڵ توانەوەی بەفرەکان لە بەشی سەرووی دۆڵی ڕووباری زێی بچووک ئەوا لە بەشەکانی خواروو مەڕ و ماڵات و ئاژەڵەکان بڵاو دەبنەوە. دواتر کە هێواش هێواش بەفری بەرزاییەکانیش دەتوێتەوە، ئاژەڵداران لە ماڵەکانیان دەردەکەون و خێوەتەکان بەرز دەکەنەوە و لە کاتی گەرمادا تا لووتکە بەرزەکان دەچن. لە سەرەتای پاییزیشەوە ئەم پرۆسە بە شێوەیەکی پێچەوانە ڕوو دەدات. تا مانگی سپتامبر ئەم پرۆسە بە تەواوی بە ئەنجام گەیشتووە.

کۆچەریەکانی بەشی موکری تا ڕادەیەکی زۆر یەک شێواز و شێوەیان هەیە. ئەوان خەڵکانێکی جوان و باڵایەکی مامناوەند و شان پان و سنگێکی لە پێشیان هەیە. ئەوان زۆر ڕێکوپێک و سەریان بچووکە، قژیان ڕەش و لێک ئالاو و نێو چاوانیان بڵند و پانە، کەپۆی هەڵۆیی و چاوی ڕەش و گەورەیان هەیە. برۆی پڕ و ڕەش و ڕوومەتی خڕ و سوور ڕەنگ و ڕەنگی پێستی بۆری برۆنزی لە تایبەتمەندیەکانی تری ئەم خەڵکانەیە. ئافرەتانیش هەمان تایبەتمەندیان تیادا بەدی دەکرێت و زۆر جوان و ڕێکوپێکن و لە ڕووی هزر و هۆشەوە زۆر لە ئافرەتانی ئێرانی (مەبەست لە ئافرەتانی غەیری کوردە) لە پێشترن.

جلوبەرگی پیاوان لە پانتۆڵێکی فەڕاح و کراسێکی قۆڵ فەڕاح پێکهاتووە کە گەر قۆڵەکانی هەڵنەدرێتەوە تا نزیک ئەژنۆکانیان دادەکەوێت. زۆر جار کۆتێکی ڕازاوە و ئەستوور کە قۆڵی پێوە نییە لەگەڵ ئەم جلوبەرگانەدا لە بەر دەکرێت. پیاوان هەروەها جامانەیەک کە بە جوانی دەپێچرێتەوە لە دەوری سەریان دەهاڵێنن.

جلوبەرگی ئافرەتانیش لە تەنوورەیێکی کورت و قوماشێکی ڕەنگاوڕەنگ پێک دێت کە لە دەوری خۆیانی دەهاڵێنن. ئافرەتانیش مەندیلە لە سەریان دەهاڵێنن، بەڵام هی پیاوان لە ڕەنگی سپی و هی ئافرەتان لە ڕەنگی شین یا سوورە.

لە ناو کوردە نیشتەجێ بووەکاندا پیاو بە کشتوکاڵ و ئافرەتان بە ئیشی ماڵەوە خەریکن، بەڵام لە ناو کوردە کۆچەریەکاندا بە پێچەوانەوە ئافرەتان و منداڵان گشت کارەکان جێبەجێ دەکەن و پیاوان خەریک بە ئیسراحەت و یا شەڕ و تێکهەڵچوونن. کۆچەریەکانی دەور و پشتی ڕووباری زێی بچووک (کەڵوێ) بۆ چەند خێڵێک دابەش دەبن و هەر یەک لەم خێڵانە پارچەیەک لەوەڕگا و زەویان لە بەر دەست دایە.[١]

بۆ نموونە خێڵی مامەش لە باکوور واتا لە دۆڵی ڕووباری لکبن و کەڵوێ تا ڕووباری بادیناوێ بڵاو بوونەتەوە. سەرۆکەکەیان حەمەدئاغایە کە لە وەرزی زستاندا لە گوندی پەسوێ نیشتەجێیە. سنوورەکانی ئەم خێڵە بەم شێوەیەن: لە باکوور بەرزاییەکانی کە بە هۆیەوە ئاوەکان بۆ دوو حەوزی ڕووباری گادەر و کەڵوێ دابەش دەبن، لە ڕۆژئاوا سنووری سیاسی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ)، لە باشوور ڕووباری بادیناوێ و لە ڕۆژهەڵات بەرزاییەکانی یاکوباوێ. ئەم خێڵە زۆر جار لە لایەن مەنگوڕەکانەوە کە خێڵی هاوسێیانن تاڵان کراون.

١- سەرۆکی ئەم خێڵانە لە لایەن حاکمی ساباڵاغەوە دەستنیشان دەکرێن. سەرۆکی خێڵەکان لە ساڵی ١٨٩٠دا بەم شێوەیەن: (خێڵی مامەش = حەمەدئاغا)، (خێڵی مەنگوڕ = کاک ئەڵڵاغا)، (خێڵی دارمێ = حەمەدئاغا)، (خێڵی ئالان = عەلی ئاغا)، (خێڵی گەورک = خدرئاغا)، (خێڵی مەلکەڕی = جوانمێرئاغا)، (خێڵی هەرزەڵان = هەباس ئاغا)، (خێڵی باسکی کۆڵەسە = لە شەش ساڵی ڕابردوودا بێ سەرۆک بووە.)

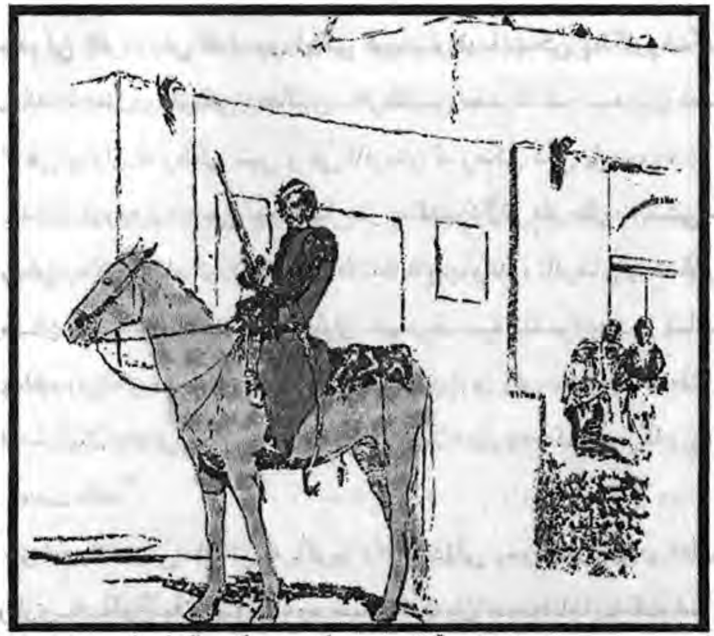

شێوەی ١٠- ئێزەدوڵاغای ڕەیسی کوردی موکری (کولەپە)

بەشێک لە دۆڵی هەڵکەوتوو لە نێوان ڕووباری بادیناوێ و چیاکانی وەزنێدا شوێنی حەوانەی گێرەشێوێن‌ترین خێڵ واتا مەنگوڕەکانە. چەند ساڵ لەمەو بەر سەرۆکی ئەم خێڵە هەمزەئاغا بوو کە بە سەرۆکایەتی ناوبراو لە سەرهەڵدانێکدا مەراغە و ورمێ و تەنانەت تەورێزیش وێران کران. کوڕی سەرۆکی یاغی کە بە فەرمانی ئەمیر نیزام حاکمی پێشووی ئازەربایجان لە دەسەڵات لادرا و کەم ئەندامیش کرا ئێستاکە لە گوندی خۆیدا واتا لە وەرمیشان نیشتەجێیە لە حاڵێکدا کە سەرۆکی نوێ واتا کاک ئەولاغا لە وەرزی زستاندا لە بادیناوێ یا لە ترکەش[1] دەمێنێتەوە.

١- گوندی ترکەش کە لە ساڵی ١٨٨٨دا بنیاد نراوە لە نزیک گوندی بادیناوێ هەڵکەوتووە و سەرۆکی خێڵی مەنگوڕ لەم گوندەدا دەحاوێتەوە. پێشتر ئاغا لە گوندێک لە گوندەکانی

شێوەی١١- ئۆردوگای کۆچەریەکانی دەور و پشتی ساباڵغ، (وێنە: سەیفەدین خانی سەردار).

لـە ناوچـەی مەنگوڕەکانـەوە دارسـتانەکان دەسـت پێـدەکەن، بـەڵام لـە نـاو گەورکەکاندا بایەخ و نرخی ئەم سامانە زیاتر و لـە بـەرچاوە و لای مـەنگوڕەکان دارستانەکان گرنگیەکیان نییە. سنووری گەورکەکان لە باشـوور نادیـارە، بـەڵام لـە باکوور بە هۆی ڕووبار و چۆمەکان دیار و لە بەرچاوە.

لە ڕابردوودا و سـەردەمانی پێـش ئێـمە خێڵـی گـەورک و مـەنگوڕ شـەڕ و تێکهەڵچوونیان لەگەڵ یەکتردا هەبووە. لەو سەردەمەدا سـیلاحی وەک تفـەنگ بـەم

بەرزاییەکانی برایمە ڕەشان دا دەمایەوە. بەڵام لەو کاتەوە کە حاکمی ساباڵغ کاک ئەڵـڵاغای وەک سەرۆک ناساندووە ئەوا سەرۆک لە ترکەش نیشتەجێ دەبێت. ئێـمە لـە ماڵـی ئـەودا بـۆ دیتنـی باپیرئاغا کوڕی هەمزەئاغا (سەرۆکی پێشووی سەرهەڵدانەکان) و حەمـەدئاغا (دوژمنـی سوێـند خواردووی مامەشەکان) دەچین. نێزە و جلوبەرگەکانی ئاوبراو لە خوێنی ئەو سێ هەزارەدا شەڵاو بووە کە شەوی ڕابردوو کوشتوونی، بەڵام لە بارەی باپیرئاغاوە دەبێت بڵێین کە سێ ساڵ لەمەوبەر کۆشکەکەی بە هۆی بەرکەوتنی قومبەلەی تۆپەوە وێران بووە و لەو کاتـەوە شوێنێـکی حەوانـەی جێگیری نییە و بە درێژایی ساڵ لە ژێر خێوەتدا ژیان بە سەر دەبات (نووسینی ١٣ی ئۆکتۆبـەری ١٨٩٠ی ژاک دمۆرگان).

ناوچانە نەگەیشتبوو و شەڕکەران بە تیروکەوان لەگەڵ یەکتردا لە شەڕدا بوون. هەروەها لەو سەردەمەدا بۆ پارێزگاری خێڵ لە هەر دوو لای رووبارە سنووریەکاندا گوندەکان درووست دەکران، و هەوڵ دەدرا تا شوێنی گوندەکە بە جۆرێک بێت کە لە تیرهاوێژی دوژمندا نەبن. بەڵام لەم ڕوانگەوە کە ڕۆژ بە ڕۆژ مەیدانی تیرهاوێژی دوژمن زیاتر و بەربڵاوتر بوو ئەوا گوندەکان لە یەکتر دوور کەوتنەوە و ئێستاکە نزیکترین شوێنەکانی ئەم دوو خێڵە لە یەکتر لە لای گەورکەکانەوە گوندی نێزە و لە لای مەنگوڕەکانەوە گوندی عەلیاوایە. ئەم دوو گوندە نزیک بە هەشت کیلۆمەتر لە یەکتر دوورن. لە ناو ئەم دوو گوندەدا کەلاوەی شوێنەکانی نیشتەجێ بوون و دارەکانی میوە کە لە ناو چوون بەرچاو دەکەوێت.[1]

١- کۆچەریەکانیش هەرگیز بەرەو ناوەوەی سنووری خێڵی هاوسێیان ناچن. تەنانەت ڕێنوێنیکەرەکانیش توانای ئەم کارەیان نییە. ئەوان لە چەند سەد مەتری سنوور دەوەستن و زۆر بە وریاییەوە جموجۆڵ دەکەن. بۆ نموونە مەنگوڕەکان لە باکوورەوە هەرگیز ڕووبار (چۆم)ی بادیناوێ تێپەڕ ناکەن مەگەر ئەوی کە ژمارەیان زۆر بێت و یا خود ئەوەی کە بۆ شەڕ بچن. بەم شێوەیە لە نێوان مەنگوڕ و گەورکەکاندا زەوی زۆری تیادایە کە شێوازی ناوچەیەکی ئینتیقالی واتا گواستراوەیان هەیە. لە سنووری عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ)وە مەنگوڕەکان زیاتر بە پشدەریەکان دەگەن و زۆر جار تێکهەڵچوون لە ناویاندا ڕوو دەدات. لەم شێوە شەڕ و تێکهەڵچوونانە لە ناو بنەماڵەکانیشدا بەدی دەکرێن. هەر کەسێک بە ڕادەیەک حەسوودی و بەرچاوتەنگی تیادایە، برا لەگەڵ برا یا خود کوڕ لەگەڵ بابدا. گەر حکوومەتی ئێران ئیمتیازێک بە سەرۆک خێڵێک بدات ئەوا دەبێت هەمان ئیمتیاز بە سەرۆکەکانی تریش بدرێت و گەر وانەبێت شەڕ و ئاڵۆزی ڕوو دەدات. مەنگوڕەکان ساڵانە ٥٠٠ تمەن واتا ٣٥٠٠ فرانک دەبێت باج بدەن. سەرۆکەکەیان واتا کاک ئەڵڵاغا بەرپرسی ئەم باجانەیە. کەوابوو ناوبراو پارە (باج)کان کۆ دەکاتەوە و بە حکوومەتیان دەدات. گەر ٥٠٠ تمەن بە سندووقی حاکمی ساباڵغ نەگات سەربازانی ئێرانی(عەجەم) بەرەو خێڵ هێرش دەبەن و لەم حاڵەتەدا کۆچەریەکان بۆ چیا سنووریەکان ڕادەکەن. لەم ڕووەوە هەندێ لە خێڵەکان بەرەو ناوەوەی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) ڕایان کردووە و هەرگیز نەگەڕاونەتەوە. بەڵام ئەوان دوژمنانی سەرەکیان لە بیر ناکەن و هەندێ جار سنوور دەبەزێنن و تاڵانی گەورکەکان دەکەن (نووسینەکانی ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٨٩٠ی ژاک دمۆرگان).

شێوەی١٢-بابیر ئاغا کوڕی حەمزاغای ڕەیسی مەنگوڕەکان

تا نزیک سنووری باشووری گەورکەکان هەر دوو خێڵ (گەورک و مەنگوڕ) هەر دوو لای کەنارەکانی کەڵوێیان لە بەر دەستدایە. لە بەشی باشوورتر ڕووباری زێی بچووک (کەڵوێ) خۆی حوکمی سنووری هەیە.

لە کەناری چەپ کەلهووڕەکان حەواونەتەوە کە تا سنووری بانە بڵاو بوونەتەوە. لە لای ڕاست خێڵەکانی باسکی کۆڵەسە و لە کوێستانەکاندا خێڵەکانی دارمێ و هەرزەڵان و مەلکەڕیەکان[1] و ئالانیەکان. ئەم خێڵانەی دوایی ڕێگاوبانەکانی دۆڵی

١- حاکم و سەرۆکەکان لە بەرامبەر کۆچەریەکاندا ناچارن کە تا دەتوانن توندوتیژی بە کار بهێنن. بەم دواییانە فەڕوخ‌خان چوار چەکداری خێڵی پشدەری گرت و تا ڕادەیەک ئەشکەنجەی کردن کە نینۆکی دەستەکانیان وەریبوون. لە سبەینێی ئەم ڕۆژەڕا ئەشکەنجەی ئەم چەکدارانە بە شێوازیتر و لە لای سەریانەوە دەستی پێکرد. دواتر چەند ڕۆژ بەم شێوەیە دەست بە سەر بوون و دواتر کە برینەکانیان کرمەخۆرە بوون بەرەڵا کران تا بەرەو خێڵەکەیان بگەڕێنەوە. ئەمە لە ڕووی

زێی بچووک دەپارێزن. ئەوان لە سنوورەکان بە ئەسپەکانیان هاتوچۆ دەکەن. هەندێکیان لە داوێنی بەرزاییەکانی کونەکێنەچن و دانیسووی کەناری چەپی ڕووباری زێی بچووکن. هەندێکی‌تر لە داوێنی چیای هومل و کەناری ڕاستی ڕووباری ناوبراو حەواونەتەوە. لە بەرامبەر ئەمانەدا لە عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) پشدەریەکان[1] حێگیربوون کە لە حێڵە رۆر ئالۆرەکان بە ئەژمار دێن.

شێوەی ١٣- کاک ئەلاغا ڕەییسی مەنگوڕەکان

مامەش و مەنگوڕەکان کەمتر لەم خێڵانە ئالۆزی دەنوێنن. بەڵام خێڵەکانی کە لە چیاکانی باشووردا ژیان بە سەر دەبەن، خوو و ڕەوشتی سەرەتایی و ئالۆزی

باشی و چاکی حاکم نەبوو کە بەرەڵا کرابوون، بەڵکو بۆ ئەمە بوو کە بەرەو خێڵی خۆیان بگەڕێنەوە و بۆیان باس بکرێت و ببینن کە دوچاری چ بەلا و ئەشکەنجەگەلێک بوونەتەوە. ئەم کردارانە تەنیا لە حاکمێکی ناوچەکە دەتوانرێت ببینرێت، گەر حاکمێکی ئێرانی(عەجەم) وەها کردارێک بنوێنێ بە زوویی لە لایەن خەڵکەوە نووشی کوشتن دەبێتەوە.

١- پشدەر بە واتای نیشتەجێ بوو لە دۆڵی بچووکدا دێت.

خۆیان زیاتر پاراستووە و دەسەڵاتی ئێرانی زۆر بە زەحمەت تەحەمول دەکەن بۆیە زۆر جار هێرش کردنە سەر حاکمی سەردەشت ڕوو دەدا و بەرچاو دەکەوێت[1]

بەدڵنیاییەوە سەرەتاییترینی خێڵەکان، خێڵی دارمێن کە لە ناوچە شاخاویەکانی دەور و پشتی خۆیاندا ژیان بەسەر دەبەن. خۆراکیان بەڕوویە و لە وەرزی زستاندا بۆ خۆ حەشاردان لە سەرمای زستان پەنا بۆ گەڵا و بەرگی دارەکان دەبەن کە لە ئەشکەوتەکاندا حەمباریان کردوون. لەگەڵ ئەمەشدا لەم ناوچەیە چەند گوند و یا باشترە بڵێین کە چەند کۆمەڵە کۆخێک بوونیان هەیە کە بریتین لە: شوباشو و سیرەمێرگ و دارمەکۆن و بوبانە و بێورێ و... هتد.[2]

١- هەروەها مەلکەریەکان ساڵانە ١٢٠٠ تمەن واتا ٨٤٠٠ فرانک باجیان لە سەرە و ئەم برە بۆ دانیشتووانی ئەم ناوچانە زۆر و بەرچاوە کە ئەم برە پارە لە فرۆشتنی مازوو بە دەست دەخەن.

٢- خێڵی کوێستانە بەرزەکان لە خراپترین دۆخدا بە سەر دەبەن و هەژارترینی ئەم خێڵانە دارمەیەکانن کە لە کۆخەکاندا ژیان بە سەر دەبەن و شتێکی‌تر جگە لە گەڵا و بەرگی دارەکانیان نییە کە تیایدا بخەون. ئەم گەڵا و بەرگانە لە دەوری ئاگرێکە کە لە ناوەندی ژوورەوەدا کراوەتەوە و دانیشتووانەکان دەوری دەدەن. جلوبەرگی ئەم خێڵە لە پەشمی سروشتی قاوەیی ڕەنگە و تەنیا لە دوو پارچە پێک دێت کە یەکێک وەک کراس و ئەوی‌تریان وەک پانتۆڵ بە کار دەهێنرێت. ئێمە کە بۆ دیتنی کاروانێکی دارمەیەکان ڕۆیشتبووین پیاوەکانیان تا حەددێکی زۆر ڕووت بوون. بەڵام گشت دارمەییەکان چەکدار بوون. کەسێک لە خێڵی دارمێ کە لە دۆخێکی زۆر باشدا بە سەر بیات ئەوا ساحێبی ئەسپێکە. ئەسپ لە ناوچەی وەزنێ ئاژەڵێکی نەناسراوە، بەڵام ئافرەت لەم ناوچەیەدا کاری قورس دەکات و شتومەک دەگوازێتەوە. لە خێڵە کوێستانیەکاندا منداڵەکان زۆر و لە ئەژمار نەهاتوون. بنەماڵەی وەها لە ناویاندایە کە لە بەری چوار یا پێنج دایک نزیک بە سەد کوڕیان هەیە. لە بەشی هەرزەڵان گوندێک هەیە کە تیایدا جگە لە سێ بنەماڵە (بە کوڕ و کچ و نەوەکانیانەوە) تەنیا یەک پیاو هەیە کە هێشتا خۆی زیندوویە، ئەم گوندە لەم سێ بنەماڵەیە سەد و سی ماڵ و شەش سەد و پەنجا کەس دانیشتووی لێکەوتۆتەوە. لە ناو دارمێ و تالان و هەرزەڵانیەکاندا بنەماڵەکان لە ڕووی ژمارەوە زۆرن، بەڵام لەم ڕووەوە مەنگوڕ و مامەشەکان کەمترن. ئەمانە کەمتر چەند ئافرەتیان هەیە و منداڵیشیان کەمترە. لە بەرامبەردا دارمەیەکان لاوازتر و لە هونەر کەم دەزانن، بەڵام لە ڕۆیشتن و ڕێپێواندا لە ئاستێکی بەرز و پێشەوەدان.

شێوەی ١٤- شوێنی حەوانەوەی ڕەییسی مەنگوڕەکان، (وێنە: سەفەدین خانی سەردار).

شوێنی حەوانەوەی حاکمی سەردەشت لە شوێنێک هەڵکەوتووە کە بە سەر دۆڵی ڕووباری زێی بچووکدا دەڕوانێت. لە نزیک ئەم شوێنە گوندێک هەڵکەوتووە کە بە باسکەدوو ناسراوە و لەگەڵ ئەوەدا کە لە ژێر دەسەڵاتی هەمان خێڵی سەردەشتدایە، بەڵام مەلکەڕیەکان تیایدا نیشتەجێ بوون.

خێڵی ئالان کە لە شێوەی دارمەییەکان لە چیا دووردەستەکاندا جێگیر بوون بەراورد دکرێت هەر وەک دارمەییەکانیش دواکەوتوو بن، بەڵام لە ڕاستیدا بەم شێوەیە نییە و ئەوان زۆر پێشکەوتووترن و کشتوکاڵ لای ئەوان زیاتر گەشەی کردووە و هەروەها ژمارەی گوندەکانیان زیاترە.

لە ناوچەی نێوان کۆیی سنجق و ڕەواندز و سنووری ئێران ئەو خێڵە کوردانە نیشتەجێن کە بە هەمان زمانی موکریانی دێنە ئاخافتن و لە ناو دارستانەکانی دەور و پشتی ناوچەکانی خۆیاندا حەواونەتەوە. بەداخەوە من نەمتوانی جگە لە چەند زانیاریەکی کەم لە بارەی ژمارەی ئەوانەوە، زانیاری ئەوتۆ بە دەست بهێنم، بەڵام

لەوە تێگەیشتم کە خێڵی سەرەکی و گرنگی ئەو ناوچەیە هەمان خێڵی پشدەریەکانە. پشدەریەکان ئەو خێڵەن کە زۆر جار بەفری بەرزاییەکان دەبڕن و بۆ ناو خاکی ئێران دێن و تیایدا ئاژاوە دەنێنەوە یا خود شتومەک دەڕفێنن.[1]

لەگەڵ بەرزی چیاکاندا و هەروەها سەختی سنوورەکان و گۆشەگیری هەندێک لە خێڵەکان کە بەردەوام لەگەڵ یەکتردا لە شەڕ و تێکهەڵچووندان، بەڵام گشت ئەو خێڵانە بە یەک زمان و زاراوە دەدوێن و قسە دەکەن کە بە ڕای من ئەوە نوێنەری ڕەسەنترین زاراوەی زمانی کوردیە. من لە باسێکی تایبەت بە موکریاندا ئەم لایەنە ڕوون دەکەمەوە.

لە ناو وشەکانی ئەم زمانەدا زۆرێک لە وشەی دەرەکی فارسی و تورکی و عەرەبی بەرچاو دەکەون کە نموونەی ئەوان بریتین لە:

وشە عەرەبیەکان وەک: کتاب، مەکتەب، قەلەم، ئەڵڵا، ئەمیر، حەیوان، سەباح و جیران.

وشە ئێرانی (فارسی)ەکان وەک: سەد، هەزار، مار، کۆتر (کەبوتەر)، ماسی، بادام و ئەسپ.

وشە تورکیەکان وەک: کۆچ، ئاغا، ساغ، پیشکە (پشیلە) ، قۆناغ و قاز.

لای ئێرانی و کوردەکان کە بە هۆی عەرەبەکانەوە ئایینی ئیسلامیان پێ قەبووڵێندراوە، تەنیا هۆکاری تێکەڵاوبوونی وشە عەرەبیەکان لەگەڵ ئەو زمانانەدا

---

[1] - لە ئێراندا سەرۆکی خێڵەکان لە بەرامبەر ئەو ڕووداوانەدا کە لە ناو خێڵەکەیاندا ڕوو دەدات بەرپرسیارن. گەر مەترسی یا ڕووداوێک بۆ ئێرانی(عەجەم)یەک یا بۆ کەسێکی دەرەکی ڕوو بدات ئەوا سەرۆکی خێڵ بەرپرسە و بە توندی غەرامە دەکرێت. گەر غەرامە نەدرێت ئەوا سەرۆکی خێڵ دەست بە سەر دەکرێت و ئەشکەنجە دەدرێت تاوەکوو غەرامەکە بدرێت، دواتر سەرۆک ئازاد دەکرێت. شایانی باسە لەم ماوەیەدا لە لایەن سەرۆکەوە جێگرێک لە شوێن ئەودا دەستنیشان دەکرێت.

بۆ ئەمە دەگەڕێتەوە. هەر وەک دەبینین کە نوێژ و عیبادەت و پاڕانەوەکانیشیان بە زمانی عەرەبییە. هەندێ نموونە وشەی ئەم زمانە بریتین لە:

پیاو، کچ، شیو، ئانشک، قامک، مافوورە، نێزە، مێتاڵ، هاوین، مەلۆتکە، دڕوو، قووڕ، گۆڕێ، شین، ڕەش، دەنک، کوون، دینەوە و گووتن.

لە ڕووی ڕێزمانەوە زاراوەی موکریانی زۆر لە ئێرانی واتا فارسی دەچێت، بەڵام فارسی زەند یاخود زاراوەی پەهلەوی نییە. نموونەش بۆ ئەمە سەرف کردنی کردارێک لە زەمەنە جیاوازەکاندایە.

نموونە:

کوردی موکریانی	فارسی (ئێرانی)	کوردی موکریانی	فارسی (ئێرانی)
دەیکەمەوە	می‌گشایم	دەیکەیەوە	می‌گشایی
دەیکاتەوە	می‌گشاید	دەیکەینەوە	می‌گشاییم
دەیکەنەوە	می‌گشایید	دەیکەنەوە	می‌گشایند

ئەمەش نموونەی کردارێک لە زمانی پەهلەوی ئێرانیدایە:

تاک		کۆ	
کەسی یەکەم	درم	کەسی یەکەم	دریم
کەسی دووەم	دری	کەسی دووەم	دریت
کەسی سێهەم	دریت	کەسی سێهەم	درند

له زمانی زەندی فارسیدا پاشکۆکانی کـه زۆر جـار کەڵـکیان لێوەردەگیرێـت بریتین له:

تاک		کۆ	
کەسی یەکەم	می	کەسی یەکەم	ماهی
کەسی دووەم	هی، شی، ی	کەسی دووەم	ت، تا
کەسی سێهەم	تی، ائینتی	کەسی سێهەم	ئـــەنتی، ئـــانتی، دینتی و...

ئەمانە لەگەڵ کردارەکانی زمانی فارسیدا زۆر ڕێکوپێک دێنەوە. بەڵام له زمانی کوردیدا پاشکۆ لکاوەکان بۆ کردارەکان بریتین له:

تاک		کۆ	
کەسی یەکەم	م، ئام	کەسی یەکەم	ئامان
کەسی دووەم	ت، ات، ایت	کەسی دووەم	ئاتان
کەسی سێهەم	ئی، ی، ئێی	کەسی سێهەم	ئەوان، یان

ئەم جیاوازیانە زۆر گرنگن و لێکۆڵیاران بە هۆیانەوە سەرنجیان بۆ زمانـەکانی پەهلەوی و زەند و تەنانەت هێندوئێرانیش ڕاکێش دەبێت.

من باسم لەوە کرد کە زاراوەی موکریانی ڕەسەنترین شێوەزاری زمانی کوردیـە و من لەم ڕوانگەوە ئەمە دەخەمە ڕوو چونکە لـە گشـت ناوچـەکانی موکریانـدا و تەنانەت له ناوچە دوورکەوتووەکانیشدا زمانی دوان له یەک دەچێت و کارتێـکەری

زمانی دەرەکی لە سەری زۆر کەمە.

لە کوردستانی بەشی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ)شدا بە هەمان شێوە بەم زمانە ئاخافتن دەکرێت و لەم ڕووەوە بەم دەرەنجامە دەگەین کە ئەم شێوازە لە موکریاندا لە هەر جێگەیەکی‌تر زیاترە و کوێستان و چیاکانی ئەم ناوچەیە (موکریان) زمان و داب و نەریتەکانی ئەم ناوچەیان باشتر پاراستووە.

پێشتر باسم لەوە کرد کە سەرەتا زۆرینەی کوردەکان کۆچەری بوون و دواتر بە لاسایی‌کردنەوەی ئێرانیەکان و هاوسێ مەسیحیەکانیان گوندیان هێنایە کایە. مێژووی ئەم ڕووداوە یا خود باشتر وایە بڵێین مێژووی ئەم گۆڕانە کۆنە و دیاری‌کردنی ئەم مێژووە ئاسان نییە. کوردەکانی ئەم ناوچەیە لەو سەردەمەدا کە ئەمیرخانی سەردار و سەیفەددین حاکمی موکریان خەریک بە فراوانکردنی سنووری دەسەڵاتی خۆیان بوون ئەم خواستەیان هێنایە بواری جێبەجێ کردنەوە. ناوبراو سەردارئاوای بنیاد نا و بەم کارە گرنگیەتی بۆکانی زۆر زیاد کرد و دەور و پشتی بۆ دروست کردنی ژمارەیەکی زۆر گوند لە سەر زەویەکانیاندا هان دەدا.

لە وەها دۆخێکدا سەرسووڕهێنەرە کە شێوازی گوندی کوردەکان لەگەڵ هی تورکەکاندا لە یەک بچێت و لە سەر ئەم بنەمایە شێوازی ئەم گوندانە تەواو لەگەڵ هی یەکتردا جیاوازە.

بەڵام بۆ چادر و خێوەتەکانیان دەبێت بڵێم کە خێوەتی کوردەکان وەک هی گشت ئاسیاییەکانە و لە قوماشێکی لاکێشەیی موویی فراوان پێک دێت کە لە کاتی بەکارهێنانیدا ڕیزی ناوەڕاستی بە دار و ئامرازی لە شێوەی عەمود بەرز ڕادەگیرێت. بەڵام چەندیەتی فراوانی ئەم خێوەتانە بە پێی چەندیەتی خێزانی ناو خێوەتەکە جیاوازە. خێوەتەکانی گەورەی خێڵەکان لە شێوازی حەسیرەکانن کە گەورەتر و بۆ

چەند بەشێک دابەش کراون.

من خێوەتە ڕەشەکەی (کە لە زمانی کوردیدا تاوڵی پێ دەگوترێت) سەرۆکی خێڵی مەنگوڕ واتا باپیرئاغا بۆ نموونە دەهێنمەوە. ئەمە گەورەترین و فراوانترین خێوەتێکە کە من لە سەفەری خۆمدا لای کۆچەریە کوردەکان بینیومە. درێژایی ئەم خێوەتە زیاتر لە ١٣ مەترە (شێوەی ١٥).

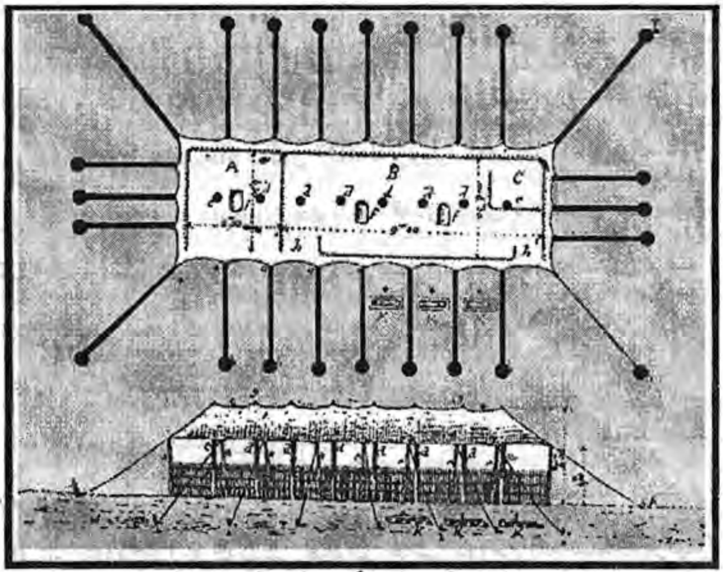

شێوەی ١٥-نموونەی خێوەتێکی ڕەیسی کوردی موکری

دەوری خێوەتەکان ماوە ماوە ئاڵقەیان تیادا دروست کراوە و ئەم ئاڵقانە بۆ بەستنی خێوەتەکە بە ئەرزەوە کەڵکیان لێوەردەگیرێت. بۆ ئەوەی کە گواستنەوە و ئاڵوگۆڕ تیایاندا ساکارتر بێت ئەوا خێوەتەکان بۆ چەند بەشێک دابەش کراون. لە دەور و پشت و چواردەوری خێوەتەکەدا واتا لەو شوێنانەدا کە گوریسەکان تێپەڕ

دەبن دارە تاشراوەکانی لە شێوەی بزمـار چـەقاون. لـە دەوری ئەوانـەوە بـەردەکان هەڵواسـراون تـاوەکو بـاران بـەرەو نـاوەوەی خێـوەتەکە نەچێـت و لـە شوێـنی دوورینەوەکە بەرەو ناو تاوڵەکە ئاوی باران ڕێ نەکات. بەم کـارە خێـوەتەکە لار و شەق ڕادەگیرێت. ئەو شوێنانە لە خێوەتەکە کە دورواونەتەوە بە پارچەیەکی تـر لـە قوماش دەشاردرێتەوە و بەم شێوەیە خۆراگری ئەم بەشە زیاتر دەبێت.

بەشێک لە ناو خێوەتەکە کە بەشێکی بچووکـە بـۆ ڕاگرتنـی خواردەمەنیـەکان تیایدا تەرخان کراوە (C). بەشێکی تر لە خێوەتەکە کە بەشی زۆرینە لە خۆ دەگرێت بۆ دانیشتن و حەوانەوەی خێـزان کەڵـکی لێوەردەگیرێـت و گشـت چالاکیـەکانی ماڵەوە لەم بەشەدا بە ئەنجام دەگەن (B). لە زووره گەورەکاندا سۆبا کە ئاور پێـیان دەگوترێت دانراون و لە دەرەوەی خێوەتەکە قەدی داری داهێـنراو کـە بـۆ ئـاخورە کەڵکیان لێوەردەگیرێـت و ناوەوەیـان دەرهێـنراوە بـەرچاو دەکـەون و لـە نزیـک ئەوانیش ئەسپی سەرۆک خێڵەکانن کە بـە زینـەوە بـەردەوام حـازر و لـە نزیـک خێوەتەکە بەستراونەتەوە.

لەم ڕووەوە کە خێڵەکان زۆرجار لەگەڵ یەکتردا لە شـەڕ و پێـکدادانداندان بۆیـە بەردەوام ئەسپەکان بە زین و بە ئامادە کراوی لە بەردەم خێوەتەکاندا بەستراونەتەوە.

لە ناو خێڵەکاندا بە گەیشتنی هەواڵی هاتنی دوژمن [*کە تیـمە(وەرگێـڕان) بـە چارەڕەشی گەلی کوردی دەزانین کە خێڵـی هاوسێ بـە دوژمـن نـاو ببرێـت و لـە بەکارهێنانی ئەم وشەیە زۆر نامورتاحین، بەڵام ناچارین بۆ پاراسـتنی وەرگێـڕانی دێرەکان وەک خۆیان ئەم وشەیە بـەکار بهێـنین و... هتـد*] پیـاوانی خێـڵ سـواری ئەسپەکانیان دەبن و بەرەو دوژمن هێرش دەبەن و لەم کاتەدا ئافرەتان کەلوپەلـەکان کـۆ دەکەنـەوە و سـواری مانگاکانیـان دەکـەن و لـە شوێـنی تێکهەڵـچوون دوور

دەکەونەوە و گەر لە شەڕەکەدا سەرکەون ئەوا جارێکی تر بۆ شوێنی خۆیان دەگەڕێنەوە و خێوەتەکانیان بەرز دەکەنەوە. بەڵام گەر شەڕ بۆ دوژمن بێت و دوژمن براوەی شەڕەکە بێت ئەوا کاتێک دوژمن بۆ تالآنی کەلوپەلەکان دێت دەبینێت شتومەک و کەلوپەلەکان زۆر دوور کراونەتەوە و دەستیان پێیان ناگات.

کوردی ناوچەی موکریان بە ڕادەیەکی زۆر ئەسپدۆستن و ئەسپیان خۆش دەوێت. هەر چەندە کە بە ڕای من تورکەکان لە بەراورد لەگەڵ کوردەکاندا ئەسپ سواری باشترن، بەڵام کوردەکانیش لەم بوارەدا ئەزموونی باشیان هەیە. ئەم گەلە ئەسپسواری و ڕاوکردنی بە ئەسپیان زۆر حەز لێیە. بەڵام ئەم ڕاوکردنە کە ئێمە لە ئەورووپا بینیومانە لەگەڵ ڕاوی بە ئەسپی کوردەکاندا جیاوازی زۆرە. کوردەکان بە توندی بە دوای نێچیرەکانیاندا ڕادەکەن و لەگەڵ ڕاکردن بەرەو ڕاوەکەیان تیرەکانیان دەهاوێژن. دەکرێت بڵێین کە ئەسپسواری وەها لەگەڵ خوو و ڕەوشتی کۆچەریەکاندا ناوێتە بووە کە ئەوان بێ‌ئەسپ سواری ماوەیەکی دوور نارۆن و ساحێبی ئەسپەکان شەوی خۆیان لەگەڵ ئەسپەکانیاندا ڕۆژ دەکەنەوە. ئەم حاڵەتە لای خەڵکانی هەژار بەم شێوە نییە، بەڵام لە بەرامبەردا هەژاران توانایەکی زۆری ڕۆیشتنی بە پێیەکانیان هەیە و ماندوونەناسن. ئەوان لە ماوەیەکی زۆر کەمدا دووریەکی زۆر و داوێنە زۆر هەورازەکان تێپەڕ دەکەن. کوردانی موکریان دوای شالآوی داگیرکەری عەرەبی ئەرکەکانی ئیسلامی جێبەجێ دەکەن، بەڵام لە دوو مەزهەبی سەرەکی شیعە و سوننە بۆ مەزهەبی دوایی واتا سوننە نزیکترن و هۆگری ئەم مەزهەبەن و بچووکترین ترسێکیان لە تورکەکان نییە کە بە هۆی چیا بەرزەکانەوە لە یەکتر جیا بوونەتەوە. کوردانی موکریان ڕق و بێزاریەکی زۆریان بەرامبەر بە ئێرانیەکان هەیە کە زۆر جار زەویەکانیان داگیر دەکەن و باج و

سەرانەیەکی زۆریان لێ وەردەگرن. ڕق و بێزاری مەزهەبیش ئەم داخەی کـوردانی موکریانی زیاتر و ئەستوورتر کردووە.

ئەمڕۆ کە موکریان سەربەخۆیی خۆی لە دەسـت داوە و حـاکم و سـەرۆکەکان پیاوی ئێـرانیەکانن[1]، زۆر لـە سـەرۆک عەشـیرەتەکان ئاگـاداری ڕێوڕەسـمەکانی حوسێن و حەسەنن و لانی کەم لە ڕواڵەتدا شیعەشیـوەن. بـەڵام زۆربـەی گونـد و کۆچەریەکان هێشتا سوننەن و مەلا کوردەکان بۆ خوێندنی ئایینی بەرەو عوسـمانی (عێراقی ئەمڕۆ) ڕێدەکەن.

دوا سەرهەڵدان و خۆڕاگری سـوننیەکانی موکریـان ساڵـی ١٨٨٧ بـوو. ئـەم سەرهەڵدانە لە نزیک ڕووباری کەڵوێ لای مەنگووڕەکانەوە دەستی پێکرد و گشت کوردستانی هەژاند و میاندواو و بنـاو و گشـت گونـدەکانی لای چـەپ و ڕاسـتی دەریاچەی ورمێ و تا تەوریز لە ناو چوون. بەڵام موکریان بـەم سەرهەڵـدانە ئـەم ئازادیە کەمەش کە بووی لە دەستی دا و بە وەحشیگەری و جینایەتی زۆر لە لایەن ئێرانیەکان وێران کرا. ئەمڕۆکە ئەم ناوچەیە بە برینەکانی ئەم کارەساتەوە دەناڵێنێت و هەست دەکرێت کە زۆر شت لێیان ئەستێندراوە و لە ناو چووە.

١- لە ئۆکتۆبەری ١٨٩٠دا سەیفەدین‌خان حاکمی موکریان لە کاتێکدا کە جێگری سەرۆکی وڵاتی ئێران سەردانی ساباڵخی کردووە، ئەمانەی پێشکەش بە ناوبراو کردوون:
١ ئەسپی سەد تمەنی، ١٥٠ کەللە قەند و ٢٥ کیلۆ چا، ١٦٠ کیلۆ مـۆم، ٨٠ کیلـۆ مـۆمی گـەچی، ١٩٢٠ کیلۆ برنجی گیلانی، ٤٨٠ کیلۆ برنجی ئازەربایجان، ٦٤٠ کیلۆ نان، ٣٢٠ کیلۆ نۆک، ٨٠ کیلۆ خوێ، ١٠ دانە زینی فەڕشی، ٢٠ دانە زینی چەرم، ٢٤٠ کیلۆ کا، ٢٠٠٠ جێگا وێنجە، ١٦٠٠ کیلۆ جۆ، و ١٠٠٠ تمەن پووڵی نوقرە (٧ تا ٨ هەزار فڕانک دەگرێـتەوە). ئەمانـە جگـە لـە چەنـدین شتومەکی‌تر کە بە گەورەکانی‌تری کۆشک دران.

شێوەی١٦- گوندی نەمەشیر (سەر بە بانە)

لەگەڵ ئەوەدا کە باوەڕی خەڵـکانی ئـەم ناوچەیـە لـە سـەر دینـی ئیسـلام و مەزهەبی سوونەیە، بەڵام داب و نەریتی سەیر و سەمەرە لەم ناوچەیەدا کەم نین و من نموونەی بووک‌هێنانێک لە گوندی نەمەشیری بانە باس دەکـەم کـە خـۆم لـەم بۆنەیەدا لەم گوندە بووم.

بووک لە گوندی هاوسێ تا ئەمڕۆکـە لای دایـک و بـاوکی ژیـانی بـە سـەر بردووە. ئەم بووکە لە بەرامبەر بڕێکی کەمی پارەدا کە ٢٠ تمەنە و بەرامبەر بە ٢١٤ تا ٢٤٠ فرانک دەبێت فرۆشراوە [پێدەچێت مەبەستی نووسەر لـە فرۆشـتنی بـووک هەمان حەقە مارەیی ئەو بووکە بێت (وەرگێڕان)].

نزیک بە کاتژمێر پێنجی دوانیوەڕۆ کە کاروبارە مەزهەبیە کە لە گوندی هاوسێ بە ئەنجام گەیشت، بووک سوار لە سەر ئەسپ بەرەو ئەو گونـدە بـە ڕێ کـەوت و ئاژەڵێکی بارکێش لە دوای بووک دەڕۆیشت کە جلوبـەرگ و جیهـاز و شـتومەکی بووک لە سندووقێکی سووردا لە سەری بار کرابوو.

هاوکات لەگەڵ دەرکەوتنی ئەم کاروانە بچووکەدا لای گوندی هاوسێ تەقـەی خۆشی لە هەر لایەکەوە بە گوێ دەگات. لە کاتی گەیشتنی بووکدا بە گوند، ناوبراو

بەرەو ماڵی پیاوەکەی ڕێنمایی دەکرێت و ئافرەتانی گوند بە گەرم و گوڕیەوە دەوری دەدەن و لەم بۆنەیەدا ئافرەتان بە تایبەتی و هەندێ لە پیاوان بە دەنگی بەرزەوە لەگەڵ یەکتردا دەدوێن. دواتر بە دەنگی گۆرانی گوتنی پیاو یا خود ئافرەتێک ئامادەبووان دەست لە دەستی یەکتردا لە دەوری ئاگرێک هەڵپەڕکێ دروست دەکەن و شادی و خۆشی دەردەبڕن.

شێوەی ١٧- گوندی ئەمەشیر(سەر بە بانە)

شێوازی گۆرانی گوتنەکە ئارام بوو و هەندێ جار پێکەنینێک کە زۆرێک لە جەماعەتی دەگرتەوە ڕواڵەتی هەڵپەڕکێکەی دەگۆڕی. من خوازیاری ئەمە بووم کە وەرگێڕدراوی ئەم گۆرانیانە بە دەست بخەم، بەڵام هیچ کام لە هاوڕێ کوردەکانمدا نەیانتوانی ئەم گۆرانیانە بۆم وەربگێڕن و دەیانگووت کە ئەم گۆرانیانە جگە لە زمانی کوردی ناگوترێن و بە زمانی تر وەرناگێڕدرێن! خۆم لە بەشێکی کەمی ئەم گۆرانیانە گەیشتم کە بە ڕاستی ناتوانرێت ئەم بەشە کەمەش وەربگێڕدرێت! ۔

لە ئەدەبیاتی موکریاندا چەندین بەسەرهات و چیرۆکی سەرنجڕاکێش هەیە سادەیی و خۆشباوەڕی خەڵکانی ئەم ناوچەیەی لێوە دەردەکەوێت. من چەند

دانەیەک لەم چیرۆکانەم بە دەست خست، بەڵام خۆم بە ناچار دەزانم کە لێرەدا بە چاپیان نەگەیەنم. هەڵپەرکێی بووک هێنانەکە تا درەنگایەکی شەو درێژەی کیشا و من ئیعتیراف دەکەم کە نەمتوانی تا کۆتایی ڕێورەسمەکە خۆم ڕابگرم و لە ڕاستیدا من کۆتاییەکەم نەبینی، چوونکە ڕێورەسمەکە نزیک بە خۆرهەڵاتی سەر لە بەیانی کۆتایی پێهاتبوو و ئەو کاتە بووک و زاوا دەست لە دەستی یەکتردا کۆمەڵی خەڵکیان جێهێشتبوو. گەر بووک هێنان لەم ناوچەیەدا سەیر و سەرنجڕاکێشە ئەوا دەبێت بڵێم کە ڕێورەسمی بە خاک سپاردنی مردوویەک لە بووک هێنانەکە سەرنجڕاکێشترە. ئەم خەڵکانە تا ڕادەیەک سادەیی و ساکاری چینەکانی پێش خۆیانیان پاراستووە. لە کاتی مانەوەی مندا لە گوندی پەسوێ پیاوێک مرد، یا لانی کەم ئاسەواری ژیان تیایدا نەما. لە ماوەیەکی زۆر کەمدا گشت هاوسێکان بەرەو ماڵی ئەو کەسە چوون و پیاوان کەمتر هاوار و گریانیان هەبوو، بەڵام ئافرەتان و منداڵان هاواری بێهیوایانەیان بە ئاسمان دەگەیشت! گەر هەژارێک هێشتا گیانی لە بەردا مابوایە و خەڵکان بەم شێوەیە بۆی گریابایەن ئەوا ئەم کەسە زۆر زووتر گیانی دەسپارد! نزیک بە نیو کاتژمێر دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی کۆچی دوایی ئەم کەسە، پیاوانی گوند نوێژیان لە سەر خوێند و کۆچ کردوویان بەرەو ڕووبار برد تا دوای جلوبەرگ لە بەر دانانی بە پاکی بیشۆن. لەم کاتەدا ئەم پیاوە دەست و پێیەکانی جووڵاندن و زیندوو بۆوە، خەڵکان هاواریان کرد کە شەیتان لە ناو جەستەیدایە... شوشتنی کۆچکردوو بە کۆتایی گەیشت و بەرەو گۆڕستان هەڵیانگرت. گشت خەڵکی گوند ئەم مردووەیان بە گریان و هاوار کردنەوە بەرەو گۆڕستان هاوڕێیی دەکرد و لەمە دەچوو کە ئەم کەسە لای گشت خەڵکی گوند جێگەی ڕێز بوویێت. دوای داپۆشرانی گۆڕی کۆچکردوو ئافرەتان لە دەوری

کۆبوونەوە و گریانەکانیان درێژە پێدا و دواتر بە دوور کەتنەوەیان و بە ڕێ کـەوتن بەرەو گوند و بە هاواری «وەی وەی وەی وەی» کە بە یەکەوە ئافرەتان دەیانگوتەوە ئەم دۆخە درێژەی کێشا. دوای ئەمە کە پیاوان کاریان لەم ڕێوڕەسمەدا تەواو بوو لە دەوری یەکتر کۆ بوونەوە و خەریک بە قلیانکێشـان بـوون و باسـیان لـە ئـیش و کارەکانیان دەکرد. دواتر هاوارەکانی ئافرەتانیش کەمتر بوو و بە کۆتایی گەیشـت و بڵاوە بەم کۆبوونەوەیە کرا. کۆچکردوو جاری یەکەم بە هۆی نەخۆشیەوە چاوەکانی لێک نابوو، بەڵام دواتر بە شێوازێکی سـەیر کـوژرا و کۆتـایی بـە ژیـانی هێـنرا. خەڵکان لە گەڕانەوە بەرەو گوند باسی کۆچکردوویان دەکرد و یەکێک دەیگوت کە ئەمە سەرشۆڕیە بۆ گوندەکەمان کە ئەم پیاوە نەیتوانی لە شەڕدا گیـانی لـە دەسـت بدات و ئەوی‌تر دەیگوت کە ئەم پیاوە هەژار بوو و بـە هـەژاری کـۆچی کـرد و... هتد. ئەم باسکردنەی دوای کۆچکردووش هەر وەک گریان و هاوارەکان بەشێک لە ڕێوڕەسمی بە خاک سپاردنی کۆچکردوو بوون و تا گەیشتنی خەڵک بە گوند ئـەم باسکردنە درێژەی دەکێشێت و هیچ کەس بیر لەم قسە ناکاتەوە کە دەیکات.

نەریتی لە ناو بردنی کەسانێک کە توانایی ناسین و ناسـینەوەی خۆیانیـان لـە دەست داوە لە گشت کوردستان و ئێراندا زۆر و بەرچاوە. هەندێ جار کەسێک کـە دەگوترێت گیانی سپاردووە لە کاتی خستنە ناو گۆڕدا دەست و پێیەکانی لێـدەدات. گەر دەنگێکی لێوە بێت ئەوا هەر کەسێک لە نزیکی بێت هەوڵ دەدات تا خۆی لـێ بڕەنجێنێت، بەڵام هیچ کەس ئەمەی لە بیر ناچێت کە دەبێـت بەردێـکی گـەورە لـە سەر جەستەی دابنرێت![1]

١- کوردەکان تا ڕادەیەک لە خەوتنی نەخۆش دەترسن لە کاتی ئەگەری خەوتنی نەخۆشێکدا بـە هەر چەشنێک بتوانن دەنگ دەردەهێنن و بەم کارە دەیانەوێت بەر لـە خـەوتنی نـەخۆش بگـرن چونکە ئەوان خەوتنی نەخۆش بە مەرگ و کۆچی دوایی دەزانن.

گەر بزانرێت کە ئافرەتێک خیانەتی بە پیاوەکەی خۆی کردووە -حاڵەتێک کە لە موکریان و کوردستاندا دەگمەنە- و گەر چوار شاهیدیان بۆ ئەم کارە هەبێت ئەوا هەر دوو ئافرەت و پیاوەکە بەردباران دەکرێن[1] و تا ڕادەیەک بەرد بەرەو ئەم دوو کەسە ئاراستە دەکرێن کە بەرزایەک لە بەرد لە دەوریان دروست دەبێت.

هەڵبەت ئەم دیاردەیە لە کوردستاندا کەم ڕوو دەدات، چونکە بوونی چوار شاهید کە بۆ جێبەجێکردنی ئەم سزایە پێویستە بە ئەنجام گەیاندنی ئەم کارە زەحمەت دەکات.

لە داب و نەریتە کۆنەکانی موکریان بە باشی دەزانم باس لە جێژنی حاکمی درۆیین(میر درۆزن) بکەم. ڕێوڕەسمێک کە لە وەرزی بەهاردا لە سابڵاخ بەڕێوە دەچێت. لەم شارەدا خەڵکان حاکمێک بۆ ماوەی سێ ڕۆژ هەڵدەبژێرن کە حاکم لەم سێ ڕۆژەدا هەر کارێک کە حەزی لێی بێت دەتوانێت ئەنجامی بدات. هاوکات لەگەڵ هەڵبژاردنی حاکمدا، حاکم وەزیر و بەردەستەکانی خۆی هەڵدەبژێرێت و لەگەڵ ئەوەدا کە خەڵکان لێیان کۆ بوونەتەوە حاکمی درۆیین بۆ لە سەر کار لادانی حاکمی پێشوو دەچێت. ئەم ڕێوڕەسمە چەندین جار کێشەی لێکەوتۆتەوە و زۆر جار خەڵکی سابلاخ لەم هەلومەرجەدا حاکمی ڕاستەقینەیان کوشتووە. بۆیە ئێستاکە حاکمی درۆیین بەردەوام چەندین سەرباز و نوێنەرێکی حاکمی ڕاستەقینەی لەگەڵدایە تاوەکو حاکمی درۆیین لە سنووری شۆخی و گاڵتە تێپەڕ نەکات.

١- نەریتی بەردباران کردن نەریتێکی نەشیاوە کە لە عبریەکانەوە سەری هەڵدا. ئەو سەرەنجامە کە هانی و ئابسالون گرفتاری بوون.

شێوەی١٨- جەژنی ئەمیری درۆیین(میر درۆزن) لە سابڵاغ (وێنە: سەیفەدین خانی سەردار).

ئەمیری درۆیین(میر درۆزن) سێ ڕۆژ حوکمڕانی دەکات. لەم سێ ڕۆژەدا ڕیش سپیەتی بۆ سەیر و سەمەرەترین کێشەکان دەکات و گوناهکاران تەمبێ دەکات لێیان دەدات. لەم ریش سپیەتیانەدا کە حاکمی درۆیین دەیانکات یەک دینار کە بەرامبەر بە یەک میلیۆن قرانە بە یەک قران حساب دەکرێت. ئەم بڕە پارەیە دەدەن و خۆش دەیگوزەرێنن. لە ڕاستیدا ئەمە کارنەوالێکی موکریانە.

لە سەردەمانی پێشووتردا ئەم جەژنە زۆر سەرنجڕاکێشتر بووە و گشت دانیشتوانی ناوچەکە بە کلاو و نێزەکانیانەوە بۆ ئەم ڕێوڕەسمە دەهاتن، بەڵام ئەمڕۆکە ئەم جەژنە شێوازە ڕەسەنەکەی خۆی لە دەست داوە.

من لەگەڵ دیراسەی مەیدانیمدا بۆ ئەم بۆنەیە، بەڵام نەمتوانی چۆنیەتی سەرهەڵدانی ئەم بۆنەیە بزانم و بەم شێوەیە وڵامی منیان دەدایەوە کە ئەم ڕێوڕەسمە لە باب و باپیرانمانەوە بە ئێمە گەیشتووە. چۆنیەتی ئەم سەرهەڵدانە هەر چۆنێک بێت هەڵبژاردنی حاکم لەویان سەرنج ڕاکێشترە.[1]

١- ژاک دمۆرگان: ئەمرۆکە سەرمایە و باران و تەرزە دادەبارێت و بایەکی سارد دێت. ئێمە نیو فەرسەخ واتا ٣٣ کیلۆمەترمان تێپەڕ کردووە تا بە گوندێک لە بەرزایی ١٦١٠ مەتری ئاستی

شار و گوندەکان

له بارەی سابڵاغەوە دەبێت بڵێم که ئەم شارە له کەناری ڕاستی ڕووبارێکی بچووک هەڵکەوتووە که لقێکی تەتەهوویە. سابڵاغ شارێکی پاک و خاوێن و بە بەراورد لەگەڵ شارەکانی تری ئێران ڕێکوپێکتر بنیاد نراوە. شاری ناوبراو ٨٠٠ بنەماڵە و ٩٠٠٠ کەس ژمارەی دانیشتوانی هەیە. حاکم و گەورەکانی ناوچەکە لەم شارەدا نیشتەجێن. ئەوان له لایەن تیمێکی ٢٠٠ کەسیەوە پارێزگاریان لێدەکرێت. له ڕاستیدا دانیشتوانی گوندەکانی دەور و پشتیش بەشێک له هەمان تیمن و بە بچووکترین فەرمانی حاکم ١٥٠٠ سوارکاری چالاک و چەکدار له هەر شوێنێ پێویست بێت ئامادە دەبن. سابڵاغ ناوەندی پۆستە و تێلێگرافی هەیە و قەسرێکی ڕازاوە بۆ حاکم و چەند مزگەوتێکی تیادایە. ئەم شارە له لای ڕۆژهەڵاتەوە بەو

ڕووی دەریا بگەین. لەم گوندەدا دوو ئەرمەنی تەوریزی هەن کە لەگەڵماندا زۆر باشن و بە باشترین شێواز خزمەتمانیان کرد. ئەوان بۆ باشتر ڕاپەڕاندنی کاروبارەکانیان له ناوچەکەدا جلوبەرگی کوردی له بەر دەکەن. هەواڵمان پێگەیشت کە سەرتیپ سەیفودینخان حاکمی کوردستانی موکری کۆچی دوایی کردووە کە شای ئێران پلەی سەرتیپی پێبەخشیبوو. ناوبراو تەنیا ٢٩ ساڵ تەمەنی بوو. سەیفودین له زەمانی منداڵیەوە سێبەزی باوکی له سەر لاچوو و هەتیو مایەوە. باوکی ناوبراو کە حاکمی ئازەربایجان بوو کاتێک کۆچی دوایی کرد سەیفودین تەنیا ٧ ساڵی بوو. دایکی سەیفودین کە ئەرکداری سەیفودین بوو له خواردنی ماڵی جێماوی پیاوەکەیدا دزێغی نەدەکرد و له گشت ٨٠٠ گوندی ژێر دەسەڵاتی ئەو حاکمە تەنیا گوندی بۆکان له ژێر دەسەڵاتیاندا مایەوە. بۆیە له کاتی سەرهەڵدانی موکریاندا سەیفودین یەکێک له سەرکردەکانی سەرهەڵدان بە ئەژمار دەهات.

سەیفودین له ڕووی هۆش و هزرەوە کەموێنە بوو. ناوبراو زمانەکانی کوردی و فارسی و عەرەبی و تورکی بە باشی دەزانی و هەندێ له زمانەکانی فەڕەنسی و ئینگلیزی و ئەڵمانی دەزانی. له کاتە چارەنوس‌ساز و گرنگەکاندا بەڕێوەبەرێکی زانا و بوێر بوو. چەندین جار کوردستانی موکریانی گرتەوە و ئارامی کردەوە. کۆچی دوایی ناوبراو خەسارێکی گەورە بۆ حکومەتی ئێران بوو. من دواتر لەمە ئاگادار کرام کە سەیفودین له لایەن ئافرەتەکەیەوە کە کچی ئاغایەکی کوردستانی موکریان بوو ژەهرخوراو کراوە (نووسینەکانی ژاک دمۆرگان له ٢٠ی نۆڤامبەری ١٨٩٠دا).

بێستانانە دەگات کە مێوەکانی ترێی کەموێنە دەدەن.

زۆرینەی دانیشتوانی سابڵاغ کوردن و تەنیا چەند سەد کەسێک لە ئێرانی و تورکی تیادایە.

دووەمین شاری گرنگی ناوچەکە شاری سەردەشتە کە ١٥٠٠ کەس دانیشتوانی هەیە و گشت ئەم دانیشتوانە کوردن. سەد سەربازێکی ئێرانی بۆ پاراستنی حاکم و فەرمانبەران کە هاوکاری حاکم لە دژی کوردەکانن بە شێوەیەکی کاتی لەم شارەدا ماونەتەوە.

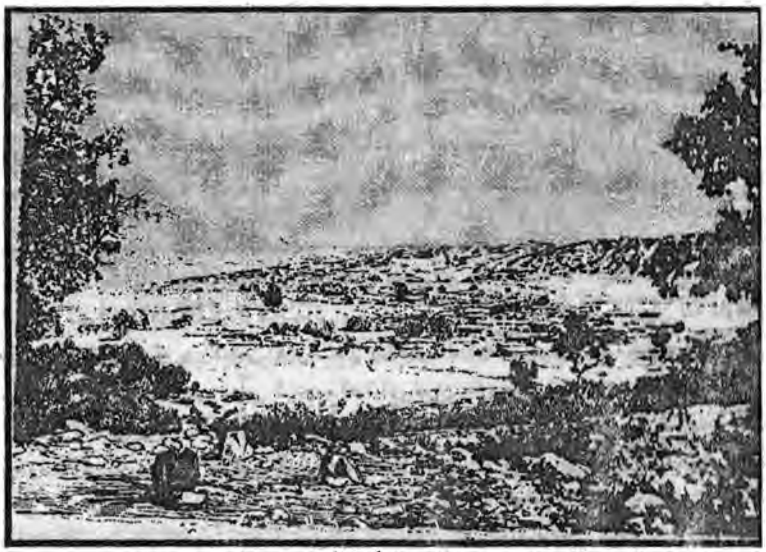

شێوەی١٩- دێی سەردەشت، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی نووسەرەوە.

بانە کە ناوەندی گەورکەکانی بانەیە تەنیا گوندێکی گەورەیە.[1] جلوبەرگی

١- لە کاتی چوونی مندا بۆ بانە حاکمی بانە بە خراپی پێشوازی لە من کرد و فەرمانی دا کە من لە لایەن خەڵکانی بانەوە ڕێتمایی نەکرێم. حاکمی بانە دەترسا کە من ئامار و ژمارەی گوندەکانی ئەم ناوچەیە بە تاران ڕابگەیەنم. حاکم باج وماڵیاتی لە بنەماڵەکان و ئەو کەسانە کە بۆ عوسمانی

خەڵکانی ئەم ناوچەیە جوان و ڕێکوپێکە و ئافرەتانی بانە جلوبەرگی ئافرەتانی کوردی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) دەپۆشن.

بانە گرنگیەتی لە بۆکان و سەردەشت کەمترە. بەڵام سەقز[1] بە پێچەوانەوە شارێکی بچووک، مێژوویی و گرنگە کە لە ڕابردوودا بینای خۆراگری تیادا زۆر بووە. ئەم شارە ٤٠٠٠ کەس دانیشتووی هەیە و جێگرێکی حاکمی سنە فەرمانڕەوایی دەکات.

ناوچەکانی‌تری موکریان پێویست بە باس کردن ناکەن و گشت ناوچەکانی‌تر گوندی بچووکن کە هەموویان لە یەکتر دەچن.

لە نزیک سابڵاغ ئاگردانێک هەیە کە من نەمتوانی ببینم و تەنیا دەبێت ئەوە بڵێم کە خرابووە. هەروەها لە نزیک دۆڵی سابڵاغ لە شوێنێ بە ناوی ئیندرقاش گۆڕێکی کۆنی لێیە کە بە باشی پارێزراوە. ئەم گۆڕە لە ناو بەردێکی کلسیدا هەڵکەندراوە کە ١٢ تا ١٥ مەتر بەرزتر لە سەر ڕووی زەویە. لایەکی ئەم بەردە نووسراوی پەهلەوی تیادایە کە بە جەوهەرێکی وەها نووسراوە کە لەناوچوونی زەحمەتە، بەڵام ئەمڕۆکە نووسراوەکان بە باشی دیار نین و لە ڕووی نووسینەوەیان ئەستەمە. ئەمە بەرچاوترینی بیناکانی موکریانە کە لە نزیک ئاسەواری شارێکی

(عێراقی ئەمڕۆ) سەفەریان دەکرد و ئەو کەسانە کە سزا دەدران وەردەگرت (نووسینەکانی ژاک دمۆرگان لە ٢٢ی ئۆکتۆبەری ١٨٩٠دا).

١- لە سەقزدا کە ناوەندی گەورکەکانی کوردستانی سنەیە، سەد بنەماڵەیەکی کەلیمی تیایدا دەژین. لە ناوەڕاستی ئەم شارەدا لە سەر تەپۆڵکەیەک تورکەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا قەڵایەکیان بنیاد نابوو کە هێشتا ئاسەوارەکانی ماوەتەوە. خەڵکانی ناوچەی سەقز کەسانێکی سادە و شەڕانین. لە کاتی گەیشتنم بە سەقز یەکێک لە دانیشتووانی ئەم ناوچەیە بە سیلاحەکەی هەوڵی کوشتنی منی دا، بەڵام من بە خەوتنم لە سەر زەوی گیانم بە دەربرد و دوای ئەوەی کە هاوڕێکانم ئەو کەسەیان گرت لە لایەن حاکمەوە سزا درا. دانیشتووانی میرزادێ جوێنیان بە ئێمە دا و هەڕەشەیان لێمان کرد، بۆیە ناچار بووین شەو لە چادرگەکەماندا بمێنینەوە (٢٤ی ئۆکتۆبەری ١٨٩٠).

كۆن هەڵكەوتووە.

شێوەی ٢٠-بۆكان، وێنە كراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.

شێوەی٢١-بۆكان، وێنە كراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.

كەمی بینا و پاشماوە و ئاسەوارەكانیان لە موكریاندا بـۆ ئـەوە دەگەڕێـتەوە كـە خەڵكان لەم ناوچەیەدا زیاتر ژیانی كۆچەریان هەبووە و بینایان دروست نەكردوون تا ئاسەوارێكیان بمێنێتەوە. واتا تەنیا لە ڕۆژگاری ئێمەدا و لە چەند ساڵێک لەمـەو بەرەوە كوردانی موكریان نیشتەجێ بوون. بەڵام پێدەچێـت كـوردانی موكریـان لـە ڕۆژگارانی زۆر كۆنەوە لەم كوێستانانەدا ژیان بە سەر دەبەن.

کشتوکاڵ، پیشەسازی و بازرگانی:

وەک باسمان لێوەکرد کشتوکاڵی سەرەکی لەم ناوچەیەدا چاندنی گەنم و جۆیە. بەڵام لەگەڵیدا ماش و گەنمەشامی و چەند بەهەمێکی تریش دەچێنرێت. دوو بەرهەم کە بە شێوەیەکی سەرەکی بۆ ناردنە دەرەوە کەڵکیان لێوەردەگیرێت بریتین لە مازوو و خوری. مەڕەکان کە لە موکریاندا لای کۆچەریەکان یاخود نیشتەجێبووەکان ڕادەگیرێن بڕێکی زۆر خوری بەرهەم دەهێنن. بڕێکی کەم لەم خوریە بۆ دروستکردنی قوماشە ئەستوور و گەرمەکان لە ناوخۆدا کەڵکی لێوەردەگیرێت. هەروەها لەم خوریە بڕێکی بۆ دروستکردنی ڕاخەر بە کار دەهێنرێت. بەڵام بەشێکی زۆری بۆ شارەکانی تر دەنێردرێت.

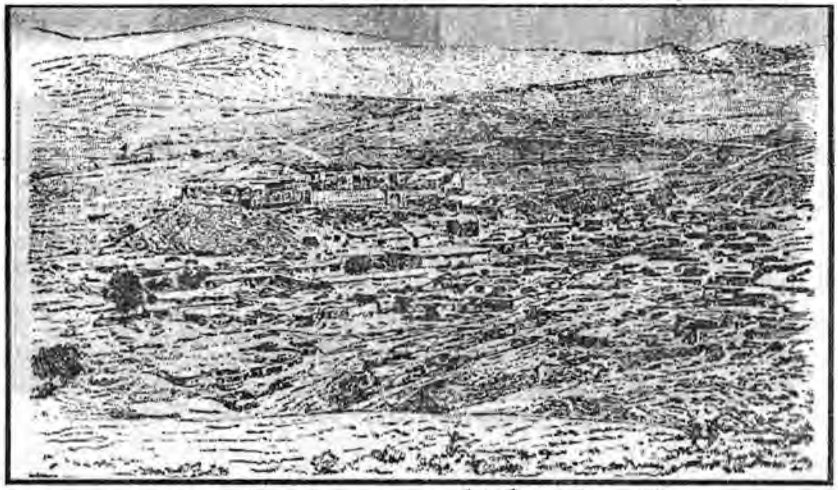

شێوەی ٢٢- تورجان، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.

لە بارەی مازوودا هەروەک گوتمان لە سەردەشت و بانە کۆ دەکرێتەوە و بۆ سابڵاغ دەهێنرێت. لە سابڵاغیشەوە بۆ تەوریز و تەنانەت ڕووسیا هەنارده دەکرێت.

ئەسپی موکریـان لـە ڕووی توانـا و هێـزی هەنگاوەکانیانـەوە لـە بەهێـزترین ئەسپەکانی ئێرانن. ئەم ئەسپانە بۆ مووسـڵ و ئازەربایجـان دەنێردرێـن. ڕێـگاکانی موکریان سادە و ساکار و هەندێ جار زۆر مەترسیدارن کە گرنگترینی ئەم ڕێگایانە کە کاروانەکان پیایاندا تێپەڕ دەبن بریتین لە:

سابڵاغ بۆ ئازەربایجان لە ڕێگەی میاندواوەوە.

سابڵاغ بۆ گەڕووس لە ڕێگەی سەردارئاواوە.

سابڵاغ بۆ سەردەشت لە ڕێگەی بانە و گەردەنەی بەناوبانگی کێلەشینەوە.

سابڵاغ بۆ شنۆ و ورمێ لە ڕێگەی پەسوێ وە.

لە کاتی تێپەڕبوونماندا لە گەردەنەی کێلەشین بە چەندین کاروان گەیشتین کـە بەرەو سلێمانی دەڕۆیشتن.

شێوەی٢٣- مژئاوە، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.

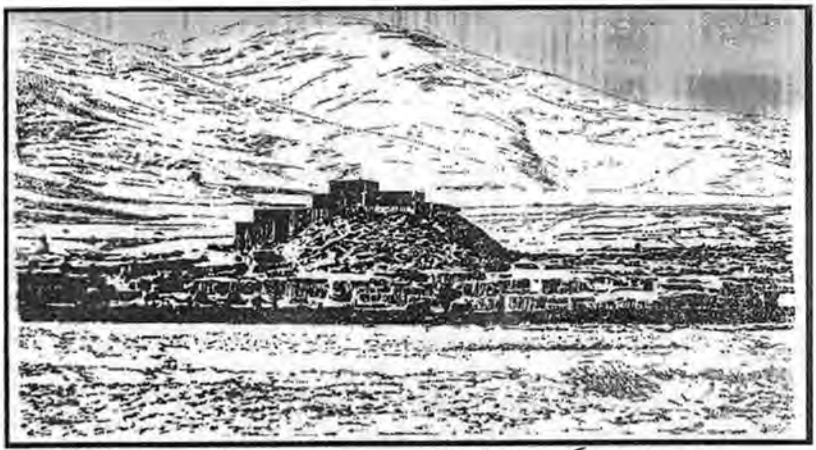

شێوەی ٢٤-قەرەگوێز، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی سەیفەدین خانی سەردارەوە.

لە ڕێگەی گەردەنەی کێلەشینەوە بۆ مووسڵ ڕێگا هەیە. هەروەها لـە ڕێـگەی سەردەشتەوە و بە تێپەڕبوون لە ناوچەی ئالان دەکرێت بەم شارە بگەی. جگـە لـەم دوو شوێنە بەشەکانی تری چیاکان کە وەک سنوور دیاریکراون تێپەڕ بوون پیایاندا زۆر زەحمەتە.

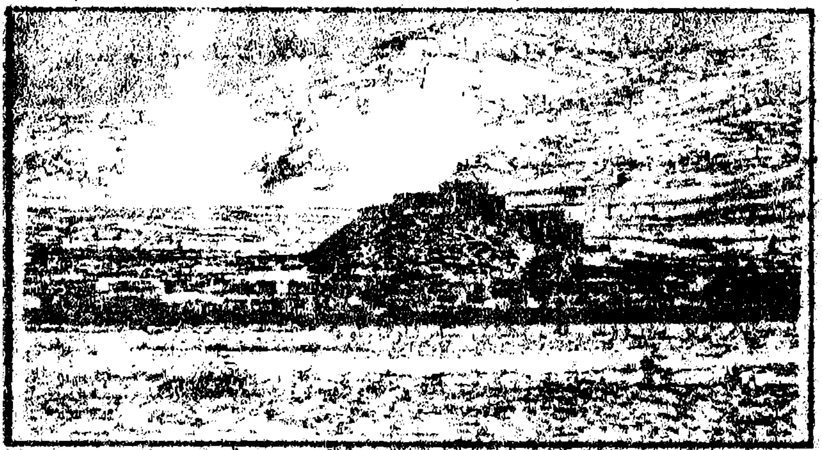

[illegible]

[illegible]

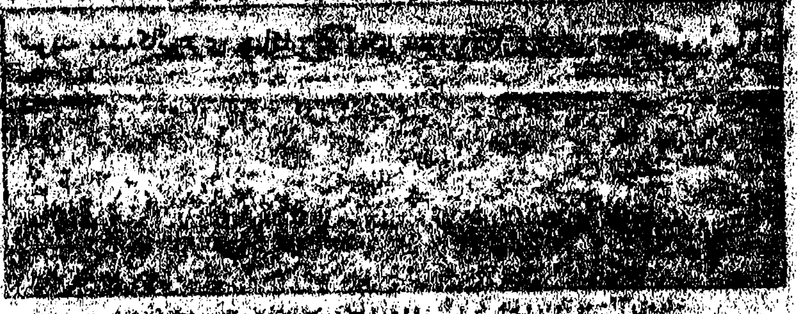

[illegible]

بەشی دووەم:

کوردستانی سنە

بەشی دووەم: کوردستانی سنە[1]

جوگرافیای سروشتی

من کە وشەی کوردستان لێرەدا بـە کـار دەهێـنم مەبەسـتم تـەنیا ناوچەیـەکی بچووک نییە و لە ڕاستیدا ناوچەی نێوان ٣٦ پلەی باکوور و دۆڵی ڕووباری گاوەڕۆ لە باشوور و هێڵە درێژەکانی ٤٦ پلە لە ڕۆژهەڵات و سنووری عوسمانی (عێـراقی ئەمڕۆ) لە هزری مندایە. ئەم ناوچەیە گەر وەک یەکەیەک سەیر بکەین لە باشووری موکریان هەڵکەوتووە و سیستەمی ئیستراتیگرافی (چۆنیەتی هەڵکەوتەی چینەکانی زەویناسی لە سەر یەکتر) یەکەی بە شێوەیەکە کە لێرەوە سیسـتەمی ئیسـتراتیگرافی باشووری ئێرانی لەم جۆرە دەست پێدەکات. بەرزی و نزمیەکان ئاراسـتەی گشـتی باکووری ڕۆژئاوا بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتیان هەیـە و دەتـوانین بڵێـین کـە لەگـەڵ یەکتردا هاوتەریبن. لە باکوور چیای چلچەمە دوایین پێـکهاتەی ناڕێـک و پێـکە، ئەمە لە حاڵێکدایە کە چیاکانی گورمیان و دانیقاشان و ئەشکان و قـالیسـەر و... هتد لەگەڵ یەکتردا هاوتەریبن.

١- شوێنی پیادا تێپەڕبوونی وەفدی زانستی فەڕەنسا لە کوردستانی سنە:
- ٢٠ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، سەردار ئاوا (موکریان).
- ٢٠ و ٢١ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، کوچک (موکری).
- ٢١ و ٢٢ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، کەمەنتو (سنە).
- ٢٢ و ٢٣ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، جونیان (سنە).
- ٢٣ و ٢٤ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، کەڵەکان (سنە).
- ٢٤ و ٢٥ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، زاغە (سنە).
- ٢٥ و ٢٦ی نۆڤامبەری ١٨٩٠، گەزان (سنە).
- ٢٦ی نۆڤامبەر تا ٥ی دێسامبەری ١٨٩٠، سنە.
- ٥ و ٦ی دێسامبەری ١٨٩٠ کەرگاوە.
- ٦ و ٧ی دێسامبەری ١٨٩٠ چەمۆغڵی.
- ٧ و ٨ی دێسامبەری ١٨٩٠ قوروە.

بەڵام لەودیوی سنوورەوە واتا لە ناوچەکانی نێوان کەرکوک و سلێمانی ئەم دیاردانە سەرنج ڕاکێشترن. بەرزاییەکانی عەلی داخ و قەرە داخ و سەگرمە و ئەزمەڕ ڕێکوپێکیەکی زیاتریان تیادا دیارە. ئەم بەرزاییانە بەرەو باشوور لە کوردستان درێژەیان هەیە و تەنیا لە گەیشتنیان بە دۆڵی ڕووباری دیالە یا سیروان لە یەکتر جیا دەبنەوە.

چیای چلچەمە کە تا ئێستاکە چەند جارێک ناومان هێناوە بریتیە لە چیایەک کە سەرەکیترین ڕووبارەکانی باکووری ئێران وەک قزڵوەزان و جەغەتوو لێیەوە سەرچاوە دەگرن. هەروەها چەند لقێکی ڕووباری زێی بچووک لەم بەرزاییانەوە سەرچاوە دەگرن. بە شێوەیەکی گشتی ئەم چیایە ڕۆڵێکی گرنگ لە ناو بەرزاییەکانی کوردستاندا دەگێڕێت. بەشی باشووریتری ئەم بەرزاییانە بە بەرزاییەکانی هەورامان دەگات کە جگە لەوەی وەک ناوەندێک دەکرێت سەیریان بکرێت لە هەمان کاتدا ئەم بەرزاییانە حوکمی سنووریشیان هەیە. زنجیرەکانیتر هاوتەریبن و جگە لەوەی کە ڕێکوپێکیەک بە سیستەمی تۆڕەکانی ئاوی دەبەخشن گرنگیەکیتریان نییە.

من پێشتر بە درێژی باسم لە ڕووباری قزڵوەزان کرد. ئەم ڕووبارە لە بەشەکانی سەروو ژمارەیەکی زۆر لقی ڕووبار وەردەگرێت و یەکێک لە دوو لقە گرنگەکانی کە بۆ ناو ڕووباری قزڵوەزان دەڕژێن ڕووباری لەیلا یا خود لەیلاڕوودە کە لە بەرزاییەکانی پەنجەعەلی (هەڵکەوتوو لە ڕۆژهەڵاتی شاری سنە)ەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەم لقە لە دەشتە ڕووبەر فراوانەکان تێپەڕ دەبێت کە بەرزایی ئەم دەشتانە زیاتر لە ۲۰۰۰ مەترە و بە درێژایی ئەم ڕێڕەوە ژمارەیەکی زۆر لقوپۆیتر بەم لقە ڕووبارە دەگەن. بەم شێوەیە ئەم ڕووبارە کوردستانی سنە جێ دەهێڵێت و بە

گەرووس دەگات.[1]

گاوەڕۆ یا دیالە ناوە جیاوازەکانی ڕووباری سیروانن کە لە ناوچە جیاوازەکاندا پێی دەدرێن. ئەم ڕووبارە لە بەرزاییەکانی شریشکانی نزیک گەردەنەی ئەسەدئاوا هەڵکەوتوو لە ڕۆژئاوای چیای ئەڵوەند سەرچاوە دەگرێت. ئەم ڕووبارە لە ڕۆژهەڵات بەرەو ڕۆژئاوا دەچێت و بەرزاییەکانی شاهۆ و قالیسەر تێپەڕ دەکات و دواتر بەرەو باشووری ڕۆژئاوا ڕێ دەکات تا لە کۆتاییدا بە ڕووباری دیجلە دەگات.

١- ژاک دمۆرگان: ئێمە لە دوای کاروانەکەمان دەگەڕێین کە بە ڕێگایەکی تردا ڕۆیشتوون. لە یەکتر دابڕاوین. بۆ حەوانەوەی شەومان یارمەتیمان لە کوردانی گوندی جونیان وەرگرت. شەوێکی زۆر ساردە. داباریني بەفر وەستاوە و سەهۆڵبەندانە. ئێمە لە لایەن ساحێب ماڵەوە بەرەو ژوورێک ڕێنمایی کراین کە گشت ئەندامانی ماڵەوەیان لەو ژوورەدا بوون. لە حاڵێکدا کە سیلاحەکانمان لە ژێر سەرمانەوە بوون دەمانەویست بخەوین هەر چەندە کە خەوتن لە ناو دەنگەدەنگ و قیژەی منداڵەکاندا بۆمان زەحمەت بوو. تا کاتژمێر ٥ی سەر لە بەیانی خەوتین. کاتژمێر ٥ کە خەبەرمان بۆیەوە هێشتا بە ڕادەیەک سەرما بوو کە لە سەر ئەسپەکانمان نەماندەتوانی خۆمان ڕابگرین. دوای کەمێکی تر لە سەر هێڵی دابەشکردنی ناوی دوو حەوزی دەریاچەی ورمێ و ڕووباری قزڵوەزان بەڕێ کەوتین. کوردێک کە شەو لە ماڵی ئەودا حەوابووینەوە وەک ڕێنوێن لەگەڵماندا بوو. لە گوندەکەی تردا هەواڵمان پێگەیشت کە کاروانەکەمان سەر لە بەیانی هەمان ڕۆژ بەرەو سنە بەڕێ کەوتووە و ئێمە لە بەفرێکی بە بەرزایی یەک مەتردا درێژەمان بە ڕۆیشتنی خۆمان دا تا بە گوندی حوسێنئاوا لە بەرزایی ٢٣٢٠ مەتری ئاستی ڕووی دەریا گەیشتین (نووسینەکانی ٢٣ی ئۆکتۆبەری ١٨٩٠ی ژاک دمۆرگان).

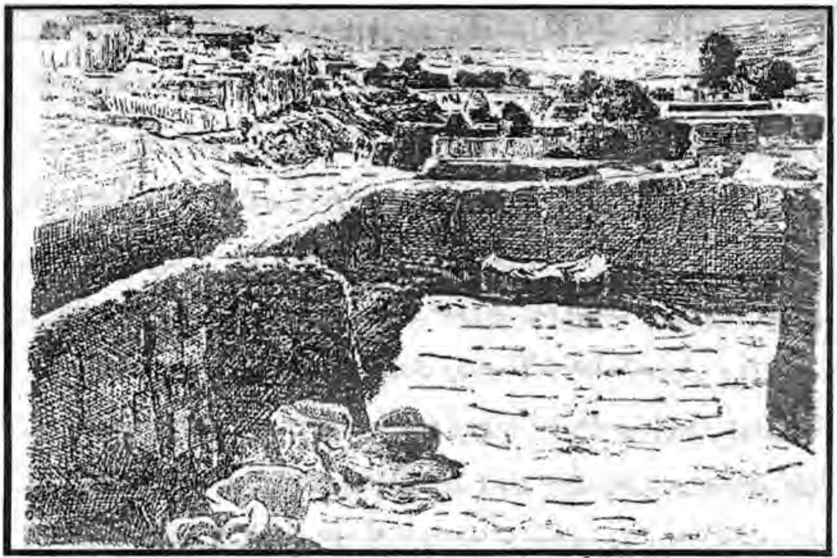

شێوەی ٢٥-گوندی قوروە، وێنە کراو لە ڕووی وێنەی نووسەرەوە.

گاوەڕۆ لە لای ڕاستەوە ڕووباری سنە وەردەگرێت کە ڕووبارێکی بچووکە و گرنگی ئەوتۆی نییە و دواتر ڕووبارەکانی هەورامان و شاهریز بۆ ناو ئەو ڕووبارە واتا گاوەڕۆ دەڕژێن. دواهەمین ڕووبار کە ناومان هێنا لەحوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) هەڵکەوتووە. دواتر ڕووباری ناریل لە کەلدە پێی دەگات.

لق وپۆیەکان لە لای چەپەوە زۆر زیاترن، ئەمە جگە لە دوای ئەو خاڵە لە ڕووبارە کە وەک سنوور دیاری کراوە. من تەنیا باس لە ڕووبارەکانی خواروو دەکەم: لەلە، لە شاهۆ سەرچاوە دەگرێت. زمقان لە دالاهوو سەرچاوە دەگرێت و گاوارە و دەرمە تێپەڕ دەکات. چەم زرشک لە نێوان دالاهوو و چیای دارووجان سەرچاوە دەگرێت و هۆرین و ناو ئەڵوەند (ناو هەڵوان) کە لە زاگرۆسەوە سەرچاوە دەگرن بەشێک لە کرماشانن.

وەک ڕوونە كوردستانی سنە بۆ دوو سرووشتی لە یەک جیا دابەش دەبێت كـە بەشی باكووری، بانە بەرزەكانی قزڵوەزان و بەشی باشوور، دۆڵی ڕووباری گاوەڕۆ و لقەكانی لـە خـۆ دەگرێـت. ئـەم دوو سرووشـتە بـە هـۆی سـیما گشـتیەكان و ناووهەواكەیان بە تەواوی لە یەكتر جیاوازن. بانە بەرزەكان بـە شێـوەیەكی گشـتی ڕووتەنن.

لە نێوان ڕووبارەكانی سـەقز و خورخـوڕەدا ژمارەیـەک بـەرزایی و چیـا بـە ناراستەی باشووری ڕۆژئاوا و بـاكووری ڕۆژهـەڵات هەڵـكەوتوون و دواهـەمین كاریگەریەكانیان لە سەر چیای تـەكلتۆ نوانـدووە. لـە بەشـی باشـووری‌تـر و لـە ناوچەكانی كۆچیان و قەراتەوەرە بەرزاییەكان بەرەو نەمان چوون و جێگەی خۆیان بە دەشتە فراوان و بەرینەكان داوە كە تا ڕادەیـەک شـەپۆلاوی و بەرزیەكـەیان بـە ٢٤٠٠ مەتر دەگات. دواتر بە حەوزی سەرووی قزڵوەزان دەگـەین كـە بریتیـە لـە ناوچەیەكی فراوان كە چیای چلچەمە و بەرزاییەكانی سنووری بەشی ڕۆژئاواكەی پێک دەهێنن و لە بەشی باشوور بە بەرزاییەكانی سنە و پەنجە كۆتایی دێت. بـەڵام لە بەشی ڕۆژهەڵات واتا بەرەو ناوخۆی ئێران هێڵەكانی دابەش‌كردنی ناو بە هـۆی بەرزاییە نادیار و نارێک و پێكەكان دیاری كـراون. بەشـی زۆری ئـەم بانانـە لـە كوردستانی گەڕووسدا هەڵكەوتوون كە باسیان لێـوە ناكـەین چونكـە لـە ڕاسـتیدا سەردانی ئەو شوێنانەم نەكردووە. لە كەناری ڕۆژئاوا زەوی زۆر لـە نێـوان سـنە و سەقز و بانەدا هەیە كە لە ڕووی سیاسیەوە سەربە ناوەندی سنەن.

درژایی ئەم بانە زیاتر لە ٢٠٠ كیلۆمەتر و پانی بان بە ٢٠٠ كیلۆمەتر دەگـات. لە ناو ئەم بانەدا چەند بەرزاییەک هەڵكەوتوون كە گرنگی ئەوتۆیان نییە. نموونەی ئەم بەرزاییانە چیای تلوانتۆیە كە دوو لای قزڵوەزان لە یەكتر جیا دەكاتەوە.

کاتێک بەرەو بەشی سەرووی ئەم ڕووبارە ڕێ بکەین ئەوا بەو زەوی و چینە نیشتەنیانە دەگەین کە بەرەو ڕۆژهەڵات لێژاییان وەرگرتووە. ئەم زەویانە لە بەشی ڕۆژئاواوە بە بەرزایی و چیاکانی وەک چلچەمە و دەرەوەن و نۆخان دەگەن کە بەرزترین لووتکەیان بە ٤٠٠٠ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوە دەگات. بە شێوەیەکی گشتی دەوری ئەم زەویانە بەو دۆڵ و خڕانە دراوە کە بە هۆی بڕینی نیشتەنیەکانەوە لە لایەن ئاو بەدی هاتوون. ناوچەکە تا ڕادەیەک ڕەنگ و ڕووی ناوخۆی ئێرانی هەیە.

بەشی باشووری ناوچەی سنە بە پێچەوانەوە بە توندی خەساری پێگەیشتووە. ئەم بەشە باشووریە بە هۆی چیا و بەرزاییەکانەوە لە شێوەی دیوارێک بە کۆتا گەیشتووە و ئاوی ڕووبارەکانیش بە ڕێڕەوە باریک و قووڵەکاندا شوێنی تێپەڕبوون بۆ خۆیان دەکەنەوە. ئەم بەرزاییانە بەرزایی زۆریان هەیە و بە شێوەیەکی چڕ لە نزیک یەکتردا هەڵکەوتوون. داوێنەکان وشک و ڕووتن و لێژایی زۆریان هەیە و هەندێ جار تەنانەت شێوازی ستوونی وەردەگرن، ئەم داوێنانە زۆربەی کات بە بەفر داپۆشراون. تەنیا بەشێکی کەم لە زەویەکانی ئەم ناوچەیە بۆ کشتوکاڵ شیاون و زەویەکانی تر دارستانین و ولامدەرەوەی چالاکی کشتوکاڵی نابن. ڕێگا و بانەکان لێرەدا لە بەشێکی ساڵدا تێپەڕبوون پیایاندا مومکین نییە.

ئاووهەوا، ڕووەکی سروشتی و سامانی ئاژەڵ

ناوچەی سنە لە وەرزی زستاندا زۆر ساردە و لە بەرزایی و بانەکاندا لە مانگی گەلاڕێزانەوە - واتا مانگی دووەمی وەرزی پاییز- تا کۆتایی مانگی گوڵان - واتا مانگی دووەمی وەرزی بەهار- بەفر زەوی سپیپۆش دەکات. لەگەڵ ئەمەشدا

سەرمای ناوچە کوێستانیەکان کەمتر لە ناوچە بانە بەرزەکان سەختی دەنوێنێت. لە دۆڵە تەنگەبەر و باریکەکاندا کە نزمتر لە ئاستی رووی دەریاوە هەڵکەوتوون و ڕوو لە هەتاون مێو و هەندێ جار داری هەنجیر بەرچاو دەکەوێت.

دۆخی هەڵکەوتەی شاری سنە بەم شێوەیە: بایەکانی باکوور و ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا ناگرێتەوە و ڕوو لە ڕۆژهەلات هەڵکەوتووە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە ماوەیەکی زۆری ڕۆژدا گەرمای خۆر وەربگرێت. دۆڵی گاوەڕۆش دۆخێکی هەڵکەوتەی تایبەتی هەیە بە جۆرێک کە بە هۆی هەڵکەوتەی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا داوێنەکان لە کاتی دەرکەوتنی خۆرەوە تیشکی خۆر لێیان دەدات. بەڵام بەشی هەورامان ئاووهەوایەکی زۆر سارد و سەختی هەیە بە شێوەیەک کە هەندێ جار لە ئاووهەوای بیوەنیجی داوێنەکانی شاهۆ دەچێت.

ئەستووری بەفر هەندێ جار بە دوو مەتر دەگات و لە وەها دۆخێکدا کە بەفر فەرمانڕەوایە پێوەندی نێوان گوندەکان بە تەواوی دەپچڕێت.[1]

١- ژاک دمۆرگان: ئێمە ئەمڕۆکە لە بانێک بە بەرزی ٢١٥٠ تا ٢٣٠٠ مەتری ئاستی ڕووی دەریاوە ڕێگەمان بڕیوە کە تیایدا ئەستووری بەفر بە مەترێک دەگات. تیشکی خۆر و تیشکدانەوەی لە سەر بەفرەکان زۆر ئیزعاجمان دەکات. لە لای ڕۆژهەلاتەوە بانەکە بەرەو قزڵوەزان لێژایی وەردەگرێت. لە ڕۆژئاوا بەرزاییەکانی کوچک بە بەرزی ٣٠٠٠ تا ٤٠٠٠ مەتری هەڵکەوتوون. ئێمە بە کەلاوەکانی گوندی ئەحمەدئاوا گەیشتین. چەند ساڵ لەمەو بەر حاکمی ناوچەکە کە کێشەی لەگەڵ کوردەکاندا هەبووە هەوڵی داوە تا بنەماڵە ئێرانی(عەجەم)یەکان بەرەو ناوچەکە بهێنێت و گوندی بۆیان بنیاد ناوە تا لە بەرژەوەندی خۆیدا کەڵکیان لێوەربگرێت و ناوچەکە بەم شێوەیە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەحمەدئاوا یەکێک لەم گوندانەیە. ئەمڕۆکە ئەم گوندە بەرەبەرە بەرەو چۆڵبوون دەچێت و تەنیا کەلاوەکان ماونەتەوە. ڕۆژانە تەرمی ئەو ئێرانی(عەجەم)یانە لە ناو مەزرا و کێڵگەکاندا دەدوزرێتەوە کە لە لایەن کوردەکانەوە کوژراون. بەرهەمەکانی ئەو کەسانە سووتێنراون و ئاژەڵەکانیان بە تاڵان چوون. هەندێ لە ئافرەت و کچەکانیان بەرەو کوێستانەکان بردووە. ئەو کەسانەش کە توانیبێتیان بەرەو ناوچەکانی ئێرانی(عەجەمستان) هەڵهاتوونەوە و هەر چی بوویانە بۆ کوردەکان جێیان هێشتووە (نووسینەکانی ٢٥ی نۆڤامبەری ١٨٩٠ی ژاک دمۆرگان).

ئەم ناوچەیە ساحێبی دار و دارستان نییە. تەنیا لە چەند دۆڵێکدا کوردەکان بـە وردی خزمەتی سپیدارەکانیان دەکەن. جگە لەم سپیدارانە لە کاتی سپی پۆش بوونی زەویدا بە هۆی بەفرەوە دار یاخود ڕووەکێکی تر بەرچاو ناکەوێت. لـەم کاتـەدا لـە دوورەوە دووکەڵی سووتاندنی پەینی ئاژەڵی بەرچاو دەکەوێت.

دانیشتوانی ناوچەکـە لـە وەرزی کشتوکاڵـدا گـەنم و جـۆ و تـوتن و سـەوزە دەچێنن. ئەوان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵەکانیان کوێستانەکان دەپێون و دوور دەکەونـەوە. بۆ لەوەڕی وەرزی زستانی ئاژەڵەکانیشیان کا و لەوەڕی وشک کراو ڕادەگرن.

ڕاو کردن لەم بانەدا کەمە چونکە لێرەدا حەشارگەی ئەوتۆی لێ نییە و جگە لە گورگ کە دەستە دەستە لە بەرزاییەکانـەوە دادەبـەزن، ئاژەڵـی تـری کێـوی بـەدی ناکرێت. بـەڵام لـە ناوچـە کوێسـتانیەکاندا بـە پێـچەوانەوە دارسـتان و ڕووەک و ئاژەڵەکان زۆر و لەم ڕووەوە ناوچە کوێسـتانیەکان لـە موکریـان دەچـن. ژمـارەی دانیشتوان لە ناوچە کوێستانیەکاندا کەمە بۆیە نێچیرەکان بە ئاسـوودەییەوە لـە نـاو دارستانەکان و شـاخەکاندا دەحاوێـنەوە. لـە هـەورامان و بەرزاییـەکانی شـاهۆ و داڵاهوودا ژمارەیەکی زۆر ورچ و بەراز ژیان بەسەر دەبەن. هەروەها بزنە کێویەکان دەستە دەستە لە سەر بەرزاییە بەرزەکانـدا، کـە گەیشـتنی مـرۆڤ پێـیان ئەسـتەمە، هاتووچۆ دەکەن. لە بارەی باڵندەکانیشەوە دەبێت بڵێین کە ژمارەی باڵـندەکان لـەم ناوچانەدا زۆرە.

شێوەی٢٦- منداڵانی گوندی قوروە

دانیشتوان کشتوکاڵ دەکەن بەڵام ئەم بەرهەمە کشتوکاڵانە کەمن. نانی دروستکراو لە بەرووی شیرین بنەمای خۆراکی دانیشتووانی ناوچەکەیە. بە تایبەتی لە هەوراماندا زەوی کشتوکاڵی کەمە و دانیشتوان بۆ درێژەدان بە ژیانی خۆیان و ئاژەڵەکانیان خەریک بە دابین کردنی خۆراک لە ڕێگەی سروشتەوەن.

دانیشتووان

دانیشتووانی ناوچەی سنە هەر وەک سلێمانی لە عێراقی ئەمڕۆ [کە ئەو کات کورستانی باشوور بەشێک لە عێراقی ئەمڕۆ بووە. (وەرگێران)] گشتیان بە کوردی دێنە ئاخافتن و گشت دانیشتووانی ناوچەکە کوردن. هەندێ لە کۆچەریەکانی تورک و ئێرانی کە لەم ناوچەیەدان بە زمانێکی نزیک لە یەکترەوە قسە دەکەن. واتا لە ڕووی زمانەوە ناوچەی سنەش لە موکریان دەچێت. بەڵام لە ڕاستیدا زمانی ئاخافتنی

كوردی ناوچه‌ی سنه وه‌ك زمانی ناوچه‌ی موكریان و به‌ تایبه‌ت دۆڵی رووباری زێی بچووك پاراو و ره‌سه‌ن نییه‌. له‌ زمانی كوردی سنه‌دا زۆر وشه‌ی ئێرانی و عه‌ره‌بی به‌ كار ده‌هێنرێن و گوتاری كوردی ره‌سه‌ن به‌و شێوه‌یه‌ كه‌ له‌ موكریاندا هه‌یه‌ له‌ ناوچه‌كانی سنه‌ نه‌پارێزراوه‌. به‌ڵام ده‌بێت ئه‌وه‌ش بگوترێت كه‌ له‌ ناوچه‌كانی دووره‌ده‌ست و سه‌ختی وه‌ك بیوه‌نیج و هه‌وراماندا كارتێكه‌ری زمانی بێگانه‌ كه‌متره‌ و ته‌نانه‌ت شێوه‌زاری تایبه‌ت به‌ خۆیانیان هه‌یه‌. ئه‌م خه‌ڵكانه‌ بێگومان پاشماوه‌ی ئه‌و خێڵانه‌ن كه‌ له‌ لایه‌ن سنه‌ییه‌كانه‌وه‌ به‌ره‌و ناوچه‌ دووره‌ده‌سته‌كان ره‌تێنراون.

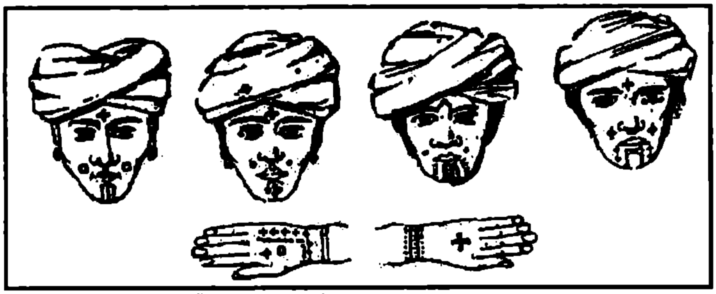

شێوه‌ی٢٧- تاتۆی ئافره‌تانی كوردی چه‌مزغلی.

من لێره‌دا باس له‌ شێوه‌زاری هه‌ورامی ناكه‌م، چونكه‌ ئه‌مه‌ خۆی پێویستی به‌ شیكردنه‌وه‌ و بابه‌تێكی تایبه‌تی هه‌یه‌. به‌ڵام ئه‌مه‌ روون ده‌كه‌مه‌وه‌ كه‌ كوردانی بیوه‌نیج به‌ ئاسانی له‌ زمانی هه‌ورامی تێده‌گه‌ن و پێیان وایه‌ كه‌ له‌گه‌ڵ كوردانی هه‌وراماندا له‌ یه‌ك ره‌گن. به‌ڵام ئه‌وان له‌ یه‌ك ره‌گ نین و دابڕانه‌كه‌شیان بۆ سه‌رده‌مانی زۆر زوو ناگه‌ڕێته‌وه‌ و هێشتا ئاسه‌واری زۆر له‌م باره‌یه‌وه‌ ڕاگیراوه‌.

پۆشینی جلوبه‌رگی كوردانی ناوچه‌ی سنه‌ له‌ جلوبه‌رگی كوردانی ناوچه‌ی موكریان ده‌چێت و ته‌نیا جیاوازیان له‌ مه‌ندیله‌ی سه‌ریاندا ده‌رده‌كه‌وێت. كوردانی

ناوچەی سنە زۆر بە هێز و ماسوولکەیین. ئافرەتەکانیان دەم و چـاو رێـک و زۆر جوانن و حیجاب ڕاگرتن نییە. جلوبەرگەکانیان چەند پارچە قوماشێـکی کۆنـەن و بە پێی بێ‌پێڵاوەوە بە سەر بەفردا ڕێ دەکەن و سەرما کاریان تێناکات. ئافرەتەکانیان زۆر جار تاتۆ دەکەن و ئەم تاتۆیە لە سەر دەستەکانیان و دەم و چاو و هەندێ جار لە سەر گشت جەستەیان دەبێت. پیاوەکانیان زۆر کەم (ئەویش لەسەر باڵیان) تـاتۆ ئەکەن. واتا دەکرێت بڵێین کە پیاوەکانیان تاتۆ ناکەن.

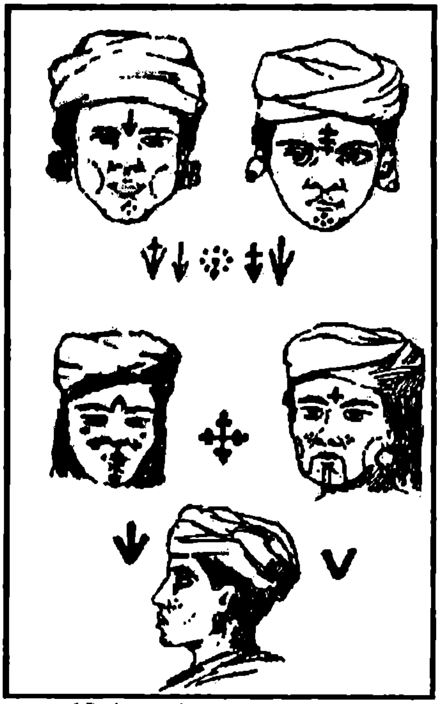

شێوەی٢٨- تاتۆی ئافرەتانی کوردی کەڵەکان.

شار و گوندەکان

ناوچەی سنە تەنیا هەڵگری یەک شارە کە شارێکی گرنگە و بە سنە یا سەنەندەج ناسراوە. ئەم شارە وەک باسمان لێوە کرد لە داوێندا هەڵکەوتووە. ئەم شارە نزیک بە سی هەزار کەس دانیشتوانی کورد و ئێرانی و جوولەکەی هەیە. سنە شوێنی حەوانەوەی حاکمی ناوچەکەیە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەرکی ئەم حاکمە زۆر گرنگ نییە. دانیشتووان و کۆچەریەکانی دەور و پشتی سنە و تەنانەت ناو و شاری سنە لە سادەیی و ساکاریدا ژیان بە سەر دەبەن و لە مرۆڤە سەرەتاییەکان دەچن بۆیە بەردەوام کێشە و سەرهەڵدان تیایدا بەدی دەکرێت. حاکم تەنیا لە ڕێگەی زەبر و زەنگەوە باج وماڵیاتەکان وەردەگرێت و زۆر جار ڕووی داوە کە دانیشتووانی سنە حاکمیان لە شار بەدەر کردووە. نموونەی ئەو ڕووداوە زۆرە. لە سنە حوکمڕانی سەخت و ئەستەمە. جگە لەمەش کوردانی سنە لە میوان و بە تایبەت لە بێگانە و مەسیحیەکان خۆشیان نایەت. لەگەڵ ئەوەدا کە من هەڵگری چەند حوکم و هاوڕێ لەگەڵ ئەفسەرێکی پایەبڵندی ئێرانیدا بووم، بەڵام بە بەرد پێشوازیان لە ئێمە کرد. دوای ماوەیەکی کەمی مانەوەمان لە سنەدا کاتێک ئەم شارەمان جێهێشت دووبارە خەڵکان بە بەرد و زبڵ پێدادان ئێمەیان بەڕێ دەکرد.

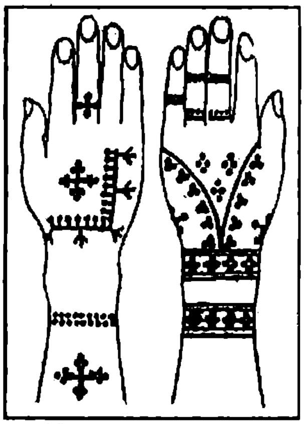

شێوەی٢٩- تاتۆی ئافرەتانی کوردی کەڵەکان و کەلهوڕ.

گوندەکانی کوردستان بە هەڵکەوتنیان لـە یەکـە کوێسـتانیەکاندا یـا لەخـود بـە بوونیان لە بانە بەرزەکاندا تایبەتمەندی جیاوازیان هەیە. لە ناوچە دوورەدەستەکان و لە ناو قووڵایی دارستانەکاندا بە گەڵا و لق و پـۆی دارەکـان خانووەکـان دروسـت دەکرێن کە بە گڵ و قوڕ دادەپۆشرێن، بەڵام لە دەشتە بێدارەکاندا کـە دار و تەختـە نرخی زۆر زیاتری هەیە بە خشت خانووەکانیان بنیـاد دەنێـن. لـەم گوندانـەدا بـۆ ئەوەی کە لە وەرزی زستاندا خاڵکان بێ ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ بەفر و سەرمادا بتوانن بە یەک بگەن زۆربەی خانووەکانیان لەگەڵ یـەکتردا پێـوەندیان هەیـە. لـەم گوندانەدا زۆر جار بـۆ گەرمیـدان و خـۆ گـەرمکردنـەوە کەڵـک لـە سـووتاندنی پاشماوەی ئاژەڵی وەردەگیرێت و خەڵکان لە دەوری ئاگرەکـەدا کـۆ دەبنـەوە. زۆر جار گوندەکان لە نزیک جۆگاکانی ئاو و دۆڵەکاندا هەڵکەوتوون. لـەم حاڵـەتانەدا تەویلە و ئاغەڵەکان بۆ ئاژەڵەکان زەویان بۆ هەڵدەکەندرێت. لە سەرەتای زستانەوە ئاژەڵەکان لە ناو تەویلەکاندا دەمێننەوە و تا بەهار بـۆ دەرەوە ڕێـگایان پێنادرێـت. شوێن بۆ هەواگۆڕکێ لە تەویلە و خانووەکاندا لە بـەرچاو گیـراوە. بـە شێـوەیەکی گشتی بۆ ماوەی چوار تا پێنج مانگ دانیشتووانێک کە ژمارەیان بـە ٤٠٠ تـا ٥٠٠ کەس دەگات، لەگەڵ ئاژەڵ و باڵندەکانیاندا لە ڕووبەرێکی نزیک بە نیـو هێـکتاردا ژیان بە سەر دەبەن. لەم ماوەیـەدا کـەس بـەرەو دەرەوەی گونـد ڕێ ناکـات و لـە بەفرەکانـدا ژیـانی خـۆی لـە مەترسـی ناوێرێـت و پشـت بەسـت بـە خۆراکـە عەمبارکراوەکانیان دەژین. نافرەتان لەم ماوەیەدا ڕاخەر و قوماش دروست دەکـەن و پیاوان خەریک بە دوورینی گۆرەوی و ئاگاداری ئاژەڵەکانیانن. هەندێ لە ڕۆژان ئاژەڵ و ئەسپەکان بۆ ئاوپێدان بۆ نزیک ڕووبار بەدەر دەکرێن.

شێوەی ٣٠- شێوازی تۆپۆگرافیکی گوندی کەرگاوا.

گەر ساڵێک وەرزی زستان درێژتر بێت، واتا زیاتر بخایەنێت و یا گەر خۆراکە عەمبارکراوەکان بە هەر هۆیەکەوە تووشی خرابوون بێن، ئەوا دەگوترێت قاتی و قڕی هاتووە. لە وەها دۆخێکدا کە مەبەستمان لە کۆمەڵگایەکی نیشتەجێبوونی بچووکە کە لەگەڵ ناوچەکانی تری جیهاندا پێوەندیەکیان نییە و لە ژێر بەفرەکاندا ماونەتەوە دڵتەزێنترین ڕووداو و کارەسات دەکرێت بەدی بێت. ئاژەڵە مردووەکان لەم بارودۆخەدا دەخورێن و دوای تەواوبوونی ئاژەڵەکان

مرۆڤەکانیش بەرەو نەمان دەچن. لەم چەشنە دۆخـەدا کێبڕکێـی خۆدەربـازکردن و ڕاکردن لە مەرگ بە مانای ڕاستەقینە لە ناو کوردەکاندا بەرچاو دەکەوێت. هەنـدێ کەس بەرەو ناو بـەفرەکان دەچـن و هەوڵـی دەربـازبوون دەدەن و هەنـدێ کـەس پارێزگاری لە عەمبارەکانی خۆیان دەکەن. هەندێ جـار سـەری یـەکتر دەبـڕن تـا وەکوو بوونەکانیان لە نـاو خۆیانـدا دابـەش بکـەن! لێدەگەڕێـن تـا منداڵـەکان و ئافرەتەکەی لە نەبوونیدا بە هیلاک بچن!

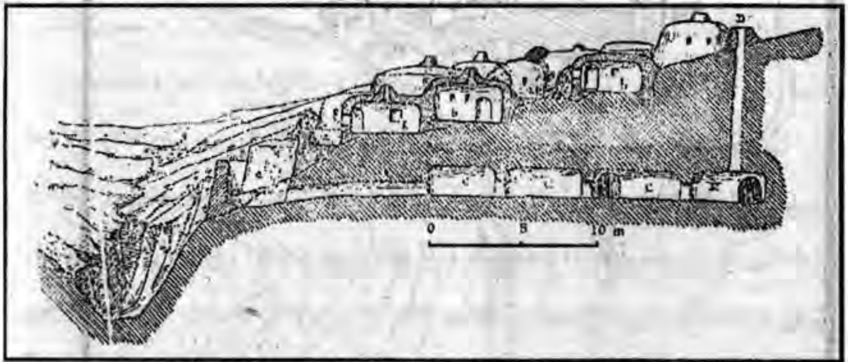

شێوەی ٣١- نموونەی نیوەڕو (پرۆفیل)ی گوندی دەور و پشتی سنە

بە خۆشیەوە ئەو گوندانـە کـە دوورەدەسـت و بـە تـەنیان، کـەمن. زۆرینـەی گوندەکان بە شێوەیەک هەڵکەوتوون کە هەشت تا دە گوند لە پەنای یەکترن و بـەم شێوەیە بە ئاسانیتر بەربەرەکانێ لەگـەڵ قـاتی و قڕیـدا دەکرێـت. بـەڵام گونـدی وەهاش هەیە کە تەنیا لە یەک وەرزە زستاندا نۆ لـە سـەر دەی دانیشـتوانەکەی بـە هۆی ئەم قاتی و قڕیەوە لە دەست داوە.

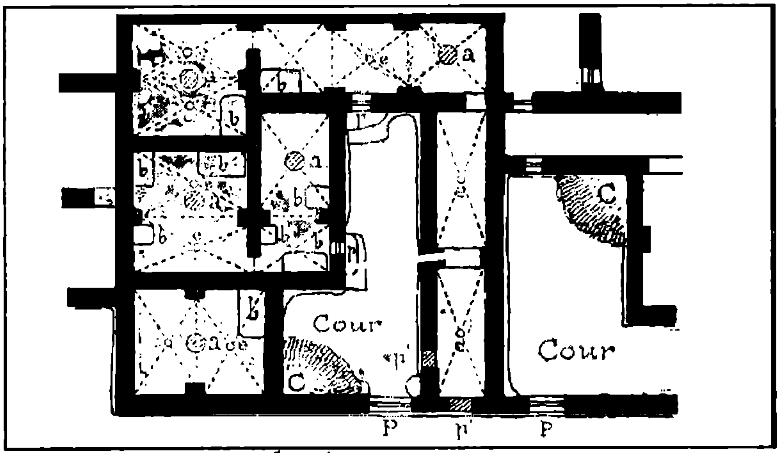

شێوەی٣٢-نەخشەی خانووی کوردێک لە گوندی مەراغە

کەمی دار و تەختە لە بان و ناوچە نا دارستانیەکاندا بە ڕادەیەک دەگات کە گشت شوێنەکانی حەوانەوەی مرۆڤ و ئاژەڵی عەمبارەکانی ڕاگرتنی شتومەک لە گڵ و قوڕ دروست دەکرێت. ئەم عەمبارانە بریتین لە سندووقێکی گەورە کە لە گڵی ڕۆس (ئەرژیل) دروست دەکرێت و سوار لە سەر چوار تایەیە. درەگایەک لەم سندووقانەدا دادەنرێت. گەورەیی و بچووکی ئەم سندووقانە بە پێی بەکارهێنانیان دەگۆڕێت. لەو ماڵانەدا کە بوونی زیاتریان هەیە ژمارەیەک لەم سندوقانە بەرچاو دەکەوێت. لە شوێنەکانی‌تری وەک سوودان و... هتد کە تەختە و دار کەمە بۆ دروست کردنی سندوقی لەم شێوە، کەڵک لە ئارژیل (خاکی ڕوس) وەردەگیرێت.

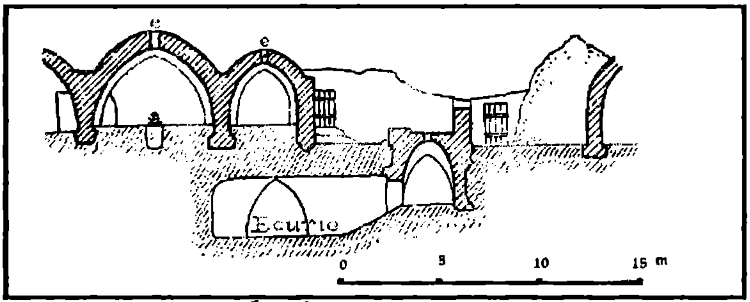

شێوەی ٣٣-نیوەڕو(پرۆفیل)ی خانوویێک لە گوندی مەراغە

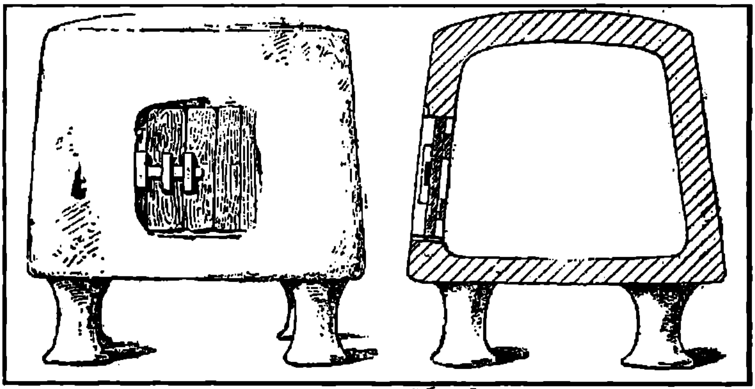

شێوەی ٣٤- دۆڵاوی گڵی، بەکارهاتوو لە کوردستانی سنە

کشتوکاڵ، بازرگانی و پیشەسازی

کوردەکانی سنە وەک باسمان کرد گەنم و جۆ و سەوزە دەچێنن. بەڵام زۆرێک لەم بەرهەمانە لە شوێنی خۆی بەکار دەهێنرێت، واتا بۆ دەرەوە نانێردرێت. جگە لەمانە لە سنە و دەوروپشتی ڕاخەری زۆر باش دروست دەکرێن و قوماشی نموونە بەرهەم دەهێنرێت.

سنە لە ڕووی دروست کردنی ڕاخەرەوە لە گشت ئێراندا بە گرنگترین ناوەند

ناسراوە. کەوا بوو ئەم شارە بازرگانی سەرنج ڕاکێشی تیادایە. بەڵام تا ئەمڕۆ کەسێک لە ئەورووپاوە بۆ ڕێکخستی دروست کردنی ڕاخەر بۆ سنە نەهاتووە. واتا خەڵکان لەم بارەوە بە ڕێگا کۆنەکانیانەوە وێڵ کراون. بۆیە ڕاخەری سنە بە ڕەسەنتر دەناسرێن. چونکە لە شوێنەکانی‌تر ناوەندەکانی ئینگلیزی کاروبارەکانیان ڕێک دەخەن و ڕەنگ و تەرحیان بۆ ئامادە دەکەن.

جگە لەمە مازوو لە دەورو پشتی هەورامانەوە کۆ دەکرێتەوە و تا ڕادەیەک بازرگانی پێوە دەکرێت. میوە و دانەوێڵە بۆ بازرگانی نییە و تەنیا بەشی ناوچەکەیە.

بەشی سێیەم:

كوردستانی كرماشان

بەشی سێیەم: کوردستانی کرماشان[1]

١- شوێنی پیادا تێپەڕبوونی وەفدی زانستی فەڕەنسا بە کوردستانی کرماشاندا:
- ٨ی، ژانویەی، ١٨٩٢، دینەوەر
- ١١ و ١٢ی، ژانویەی ١٨٩٢ بێستون
- ١٢ی ژانویە تا ١٨ی فێوریەی ١٨٩١ کرماشان و دەور و پشتی تاق وەسان
- ١٨ و ١٩ی فێوریەی ١٨٩١ کمیەنی کەو
- ١٩ و ٢٠ی فێوریەی ١٨٩١ مایدەشت
- ٢٠ و ٢١ی فێوریەی ١٨٩١ ئارۆن ئاوا
- ٢١ و ٢٢ی فێوریەی ١٨٩١ کرێن(کرند)
- ٢٣ و ٢٤ی فێوریەی ١٨٩١ سۆیەرێزە
- ٢٤ی فێوریە تا مارسی ١٨٩١ سەرپیەڵ و دەور و پشتی
- ٢ تا ٤ی مارسی ١٨٩١ ڕەجەو
- ٤ و ٥ ی مارسی ١٨٩١ زەهاو
- ٥ تا ١٠ ی مارسی ١٨٩١ هۆڕین شێخخان
- ١٠ و ١١ی مارسی ١٨٩١ گواوڕ
- ١١ تا ١٨ی مارسی ١٨٩١ قەسری‌شیرین
- ١٨ و ١٩ی مارسی ١٨٩١ گواوڕ
- ١٩ تا ٢١ی مارسی ١٨٩١کۆشکی شیرین
- ٢١ تا ٢٦ی مارسی ١٨٩١ حەوش کوڕی
- ٢٦ و ٢٧ی مارسی ١٨٩١ گواوڕ
- ٢٧ تا ٣٠ی مارسی ١٨٩١ قەسری‌شیرین (باخ‌شا)
- ٣٠ و ٣١ی مارسی ١٨٩١ گیەلان
- ٣١ی مارس و ١ی ئاپریلی ١٨٩١ کفراوڕ
- ١ تا ٣ی ئاپریلی ١٨٩١ کەڵکوش
- ٣ و ٤ی ئاپریلی١٨٩١ ئارۆن ئاوا
- ٤ و ٥ی ئاپریلی ١٨٩١ مایدەشت
- ٥ تا ١٠ ئاپریلی ١٨٩١ کرماشان
- ١٠ تا ١٦ی ئاپریلی ١٨٩١ تاق وەسان
- ١٦ و ١٧ی ئاپریلی ١٨٩١ ئالیاوا
- ١٧ و ١٨ی ئاپریلی ١٨٩١ دینوو
- ١٨ تا ٢٠ی ئاپریلی ١٨٩١ گەڕاو ٢٠ و ٢١ی ئاپریلی ١٨٩١ گوڵەجاڕ
- ٢١ و ٢٢ی ئاپریلی ١٨٩١ سەراو (مایدەشت)

جوگرافیای سروشتی

جوگرافیای سروشتی ناوچەی کوردستانی کرماشان لەگەڵ پێکهاتەی نەتەوەیی و تایبەتمەندیە ئانترۆپۆگرافیەکانی ناوچەکەدا هاوسنوور و هاوئاهەنگ نیە. بۆیە من لێرەدا ئەمە لە بەرچاو ناگرم و هەوڵ دەدەم تا لە ژێر ناونیشانی کوردستانی کرماشاندا ناوچەکانی کە وەک باشووری‌ترین ناوچەی کوردنشینن دەناسرێن، لەم بابەتەدا شیکردنەوەیان بۆ بکەم.

من ئەم ناوچەیە (کوردستانی کرماشان) لە باکوورەوە تا زنجیرەی چیای نێوان دوو حەوزی رووباری دیالە و رووباری کەرخە یا گاماسیاو دەزانم. لە رۆژهەڵاتەوە بەرزاییەکانی کەنگەڤەر و کەناری راستی رووباری گاماسیاو، لە باشوورەوە بەرزاییەکانی کە پشتکۆ لە زەویەکانی کەلهۆر جیا دەکەنەوە و لە رۆژئاوا دەشتی بین‌النهرین.

ئەم ناوچەیە کە بەم شێوەیەی سەروو جیامان کردەوە و چوارچێوەیەکمان بۆ دیاری کرد بە شێوەیەکی گشتی بۆ دوو سروشت و یەکەی تەواو لە یەکتر جیاواز دابەش دەبێت. یەکەی کوێستانی کە تایبەتمەندی کوێستانی بە مانای وشە لە سەری دیارە و یەکەی دەشت و زەویە هەموارەکان کە سروشتێکی تەواو جیاواز لە یەکەی کوێستانی هەیە. لەم یەکەی دواییدا کوردەکان لەگەڵ عەرەبە کۆچەریەکاندا پێوەندیان دەیە.

- ٢٢ و ٢٣ی ئاپریلی١٨٩١ تۆنەرووود
- ٢٣ و ٢٤ی ئاپریلی ١٨٩١ تەنگ‌تیر
- ٢٤ و ٢٥ی ئاپریلی ١٨٩١ پیازئاوا
- ٢٥ و ٢٦ی ئاپریلی ١٨٩١ هەلێران
- ٢٦ی ئاپریل تا ١ی مەی ١٨٩١ باڵەومن (باڵەن)
- ١ و ٢ی مەی ١٨٩١ پشتکۆ.

لە باسەکانی پێشووترماندا ڕوونمان کردەوە کە لـە کوێستانەکانی کوردسـتانی موکریاندا چینەکان بە هۆی هەڵکەوتەیان لەگەڵ چیاکاندا بۆ دیراسە و شـیکردنەوە ئاڵۆز و ناڕوونن. هەروەها ئەمەشمان خستە ڕوو کە چینەکان لە کوردستانی سـنەدا دیار و ڕوون و بەرچاون. لە کوردستانی کرماشانیشدا بە هەمان شێوەی کورسـتانی سنە چینەکان ڕوون و دیارن. ئاراستەی گشتی چـین و بەرزاییـەکان لـە بـاکووری ڕۆژئاوا بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتە. بەرزاییەکان لە شێوەی دیوارە هاتەرییەکان گشت کوردستان و باشووری ڕۆژئاوای ئێران و باشووری ئێرانیان داپۆشێوە.

بە سەیر کردنێکی گشتی ئاراستەی باکووری ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژئـاوا کە شێوەی ستوونی لە سەر ئاراستەی بەرزاییەکانە ئەوا یەکەم چەمانەوەی گەورە کە پێی دەگەین چەمانەوەی دالاخانی (چیـای دێچشـمە)یـە. دواتـر چەنـد زنجیـرە چیایەکی هاوتەریب لەگەڵ یەکتردا. چیای پەڕاو کە بە هۆی هەڵکەوتەی بێستوون تیایدا بەناوبانگە. چیای هۆلانە کە لە باشوورەوە بـە چیـای سـفی کـوو دەگـات و چیای گڵە کوو پەرسوور(پەڕقرمز) کە تا چیای بزانی درێـژە دەکێشێـت، چیاکـانی شرک و دالاهوو و بالۆل کە دوو چیای دوایـی لـە ڕابـردوودا لەگـەڵ یـەکتردا بـە زاگراس ناسرابوون، دواتر چیاکانی کەلهوڕ و نواکوو و سەمبولە و ئەنارەک و شاکێو کە نزیک سنووری عێراقی ئەمڕۆیە.

شێوەی ٣٥-میرپێنج حیسام‌الملک حاکمی کرماشان و کوڕەکەی.

چیای دالاهوو بەرزتر له گشت چیاکانی‌تره و لووتکەی ئەم چیایە بەردەوام بە بەفر داپۆشراوە کە له دوورەوە بەرچاو دەکەوێت. ئەم چیایە بە ڕووی بین‌النهریندا دەڕوانێت و له سەردەمانی زووە ناوبانگی هەبووە. لەگەڵ ئەوەدا کە ئاراستەی گشتی ئەم بەرزایی و چیایانە ڕێکوپێکە، بەڵام لە ڕووی بەرزی و بەرزاییەکەیانەوە هاوشێوە و یەکسان نین. واتا دەکرێت بڵێین کە چینەکان زەخت و پاڵەپەستۆیەکی ڕێکوپێکیان بە سەر هاتووە، بەڵام چەندیەتی زەخت و پاڵەپەستۆیەکە نایەکسان بووە و لە ئەنجامی ئەمەوە بەرزاییەکان بە بەرزی نایەکسانەوە بەدی هاتوون و لە ناو

ئەم بەرزاییانەدا دۆڵی قووڵ و هەندێ جار بـە پیـت بـەدی هـاتوون. ئـەم دۆڵ و دەشتانە ڕێکوپێکیەکی سەرنج ڕاکێشیان هەیە و ژمارەیەکی زۆر گوندیان لە بـاوەش گرتوون. ئەم دۆڵ و دەشتانە خەڵـکانی نیشـتەجێبوویـان لـە خـۆ گرتـوون و لـە کوێستانەکانیشدا کۆچەریەکان ژیان بە سەر دەبەن. گرنگترینی ئەم شوێنانە لە لایەن ڕووبارەکانی وەک گاماسیاو و قەرەسوووە تێرئاو دەکرێن. بەڵام ناوچەکانی تر تـەنیا ساحێبی ڕووبارە بچووکەکانن. لە هەندێ شوێن تەنیا لە ڕێگەی ژێر زەویەوە ئاوی پێویست دابین دەکرێت و بە تایبەت لای کۆچەریەکان کـە بـەم شێـوەیە خەڵـکان ناچار بە هەڵکەندنی بیری ئاون.

شێوەی ٣٦- کوڕەکانی حاکمی کرماشان.

ڕووباری گاماسیاو کاتێک دەشتی ئەسەدئاوا و نەهاوەندی هەڵکەوتوو لە بەرزاییەکانی کەنگەڤەر تێپەڕ دەکات ڕووبارێکی مەزن و گەورەیە. دواتر بە تێپەڕبوون لە دۆڵە قووڵ و لاوەکییەکانی دالآخانیدا بە داوێنی شاخی بێستوون دەگات. دواتر ڕووباری دینەوەر کە لە باکوورەوە دێت و ئاراستەی باشووری هەیە تێکەڵ بەم ڕووبارە دەبێت. بە شوێنکەوتنی زیاتری ڕووباری گاماسیاو دەبینین کە ئەم ڕووبارە دواتر ڕووباری قەرەسوو تێکەڵ بە خۆی دەکات. ڕووباری قەرەسوو ڕووبارێکی پڕئاوی گرنگە کە لە کرماشان و مایدەشتەوە سەرچاوە دەگرێت و وەک باسمان کرد تێکەڵ بە گاماسیاو دەبێت. تێکەڵەی دوو ڕووباری ناوبراو بە تەنگ گوولەدا تێپەڕ دەبێت، تەنگەیەک کە لە ڕووی جوانی سروشتەکەیەوە دەکرێت بڵێین لە ئێراندا بێوێنەیە.[1]

١- ژاک دەمۆرگان: لە ڕابردووشدا ڕێگای سەرەکی نێوان ئێران و بین‌النهرین هەمان ڕێگا بووە کە خانەقین و قەسری‌شیرین و سەرپێڵ و ئارۆن ئاوا و مایدەشت و کرماشان و بێستوون و کەنگاوەری تێپەڕ کردووە. لە خانەقینەوە ڕێگایەک هەیە کە دەکرێت بە هۆیەوە بە دۆڵی گاماسیاو بگەی، بەڵام لە ڕۆژگاری ئێمەدا هاتوچۆ پیایدا نییە، چونکە ڕێگایەکی سەخت و تێپەڕبوون پیایدا ئەستەمە. تەنیا ئەمە دەمێنێتەوە کە ئایا لە نێوان ئیلام و ئێراندا بە ڕێگەی ڕێڕەوی گاماسیاوەوە شوێنی هاتوچۆبوونی هەیە یاخود نا؟ من بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پرسیارە شوێنکەوتووی ڕێڕەوی ناوبراو بووم و بە تێپەڕکردنی بێستوون بەرەو باشوور بە چیاکانی کە بەرزی زیاتریان هەیە دەگەین. لە گوندی گەڕەبان کە ئێمە لەم گوندەدا ماینەوە ئێمەیان دڵنیا کردەوە کە تەنانەت کوێرە ڕێگاکانیش ئەم چیا و کوێستانانە تێپەڕ ناکەن. بەڵام من تا خۆم نەمبینی دڵنیا نەبووم. ڕووبار لە باشووری گوندی گەڕەبان یەکەم چیای ناوی گەرم دەبڕێت و دواتر ڕووباری گزەڕوو تێکەڵ بە خۆی دەکات کە ڕووباری ناوبراو لە دەشتی خاوە و دۆڵی گەورەی لوڕستانەوە سەرچاوە دەگرێت. لەم دەور و پشتە ڕووبار بە دۆڵی وەها قووڵ و تەنگەبەردا تێپەڕ دەبێت کە تەنانەت ڕێگەیەک بۆ تێپەڕبوونی ئاژەڵی وەک بزن پیایدا نییە. ڕووبار لەم بەشەدا بە خێراییەکی زۆر و لە شێوازی تاڤگەدا ڕێڕەوی خۆی دەبڕێت و بۆیە تەنانەت بە بەلەم تێپەڕبوونی مومکین نییە. پیاوێکی خەڵکی ناوچەکە پێی ڕاگەیاندم کە لەم شوێنە تێپەڕ بووە بە شێوەیەک کە خواردنی پێنج شەو و ڕۆژی لەگەڵ خۆیدا بردووە و لەم ماوەیەدا بە چەنگ لێدان و پێهەڵڕوسکان شوێن ڕێڕەوی ڕووبارەکە کەوتووە. بە وتەی ئەم پیاوە لەم ماوەیەدا نزیک بووە کە ورچ و گورگ و ئاژەڵە

لە تەنگ گوولەوە تا بەرزاییەکانی شێروان ڕووباری گاماسیاو بە جوانترین و ڕازاوەترین سروشتدا تێپەڕ دەبێت. ڕووباری ناوبراو لە سەر کەڤرە مەڕمەڕەکاندا درزی قووڵی بەدی هێناون. لق‌وپۆی زۆر ئاوی خۆیان تێکەڵ بەم ڕووبارە دەکەن کە نموونەی ئەوان بریتین لە: تووەروو[1]، هەڵیران ڕۆ و بێڵەوار و ئاوی کرند (کرێن) و ئاوەکانی کە لە شێوەی تاڤگەدا لە بەرزاییەکاندا دەرژێنە خوارەوە. ڕووباری گاماسیاو لە بەرزاییەکانی شێروانەوە بە ناوی سەیمرە بەرەو ناو خاکی لوڕستان دەچێت و بە شێوەیەک ڕووباری ناوبراو حوکمی سنووری نێوان ناوچەکانی پشتکۆ لەگەڵ دەسەڵاتی خورەم‌ئاوای هەیە. یەکەم لقی کەناری ڕاستی ڕووباری گاماسیاو لە خوارووی کەنگەڤەر ڕووباری دینەوەرە کە ڕووبارێکی بچووکە و لە بەرزاییەکانی شریش‌خان و دالاخانیەوە سەرچاوە دەگرێت. ڕووباری دینەوەر ئەم

کێویەکانی تر ژیان لەم مرۆڤە بستێننەوە. دواتر بە تێپەڕبوونی لەم بەشە لە لای ڕاستەوە بە کوێرە ڕێگەیەک دەکات کە توانیویەتی خۆی لەم ڕێگەوە بەو لای ئەو تەنگەبەرە بێ ڕێگەیە بگەیەنێت. لووتکەی چیاکان بەفریان تیادایە و داوێنەکان ساحێبی لەوەڕگاکان. بەڵام ناتوانرێت کەڵک لەم لەوەڕگایانە وەربگیرێت. هەندێ جار ڕاوچییەکان ژیانی خۆیان لە مەترسی داوێن و بە مەبەستی ڕاو دەردەکەون. خەڵکانی ناوچەکە ترسیان لەو گورگ و ورچانە هەیە کە لەم کوێستانانەدا ژیان بە سەر دەبەن (نووسینەکانی ۱۹ی ئاپریلی ۱۸۹۰ی ژاک دمۆرگان).

١- ژاک دمۆرگان: ئێمە لە دەشتی مایدەشتەوە بە بەرزی ١٩١٠ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوە بۆ دۆڵی ڕووباری گاماسیاو بە بەرزی ١٣٧٠ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوە لە ڕێگەی دۆڵی ئاونیلانەوە دادەبەزین. ئەم ناوچەیە دانیشتووانی تیادا نییە و تا ڕادەیەک دارستانییە. سروشتی دارەکانی ئەم دارستانانە بە جۆرێکە کە دارەکان بەرزی زۆریان نییە، جگە لە بەشە شێدارەکاندا کە لەو شوێنانەدا کۆمەڵەی دار چنارەکان دیمەنێکی زۆر جوان دەنوێنن. لە هەندێ شوێندا بە هۆی توانەوەی بەفرەکان ئاوی زۆر لەم کوێستانانەدا هەیە و لە هەندێ بەشدا دارەکان لە ڕەگەوە هەڵکەندراون بۆیە لەم دۆخەدا زەحمەتی زۆرمان بۆ کردنەوەی ڕێگا بەر کەوتووە. وەک پێشتر گوتمان لەم دۆڵەدا دانیشتووانی تیادا نییە، بەڵام من زیارەتگایەکم بینی کە لە ڕووی ئەم کەلوپەلانە کە لێیەتی دەردەکەوێت کە زیارەتگایەکی گرنگی ناوچەکە بووە. من هەندێ لەم شتومەکانە کۆ دەکەمەوە. ڕێگاکەمان بە ڕادەیەک سەختە کە زۆر جار ناچارین بە زۆر ڕێگە بۆ خۆمان بکەینەوە. بەم شێوەیە لە کەناری ڕووباری تۆنەڕوود خێوەت هەڵدەدەین و بۆ حەسانەوەمان لێرەدا دەمێنینەوە (نووسینەکانی ٢٢ی ئاپریلی ١٨٩٠ی ژاک دمۆرگان).

زەویانە بەراو دەكات كە پێشووتر شاری دینەوەری تیادا هەڵكەوتبوو.

شێوەی ٣٧- دۆڵی دینەوەر.

ڕووباری ناوبراو دوای تێپەڕكردنی دۆڵە تەنگەبەرەكان، بەرزایی كلسی پەڕاو لە كەناری ڕاستی خۆی جێ دەهێڵێت. لە بەشی خوارووتر دەشتی كرماشان هەڵكەوتووە كە لەگەڵ دەشتی مایدەشتدا پێوەندی هەیە. شایانی باسە دەشتی مایدەشت خۆی بە تەنیا بەشێكی زۆری زەویە كشتوكاڵیەكانی ناوچەكەیە. دەشتی كرماشان لە باكوور بە بەرزاییەكانی پەڕاو و تاق وەسان و لە ڕۆژئاوا بە بەرزاییەكانی باڵاوارۆ و هۆلانە دەگات. بەڵام لە باشوورەوە سفی كوو ئەم زەویانە لە مایدەشت جیا دەكاتەوە. بەم شێوەیە ئەم دەشتە ٥٠ كیلۆمەتر درێژی و ٢٠ كیلۆمەتر پانی هەیە. دەشتی مایدەشت هاوتەریب لەگەڵ دەشتی كرماشاندایە، بەڵام ئەم دەشتە درێژاییەكەی بە ١٠٠ كیلۆمەتر دەگات لە حاڵێكدا كە لە ٨ كیلۆمەتر زیاتر

پانتایی نییە.[1]

ئەوپەڕی ڕۆژئاوای ئەم دەشتە چیای پەڕقرمزە و ئەوپەڕی ڕۆژهەڵاتەکەی نزیک بە چیای گەڵەیە. لە باکوور سفێ کوو مایدەشت لە دەشتی کرماشان جیا دەکاتەوە. لە لای باشوورەوە بەرزاییەکان زۆر نزمتر و لە زۆر شوێندا خاڵی نادیاریان هەیە. ڕووبارێک کە لە مایدەشتەوە تێپەڕ دەبێت بە مەڕگ ناسراوە. ئاراستەی ئەم ڕووبارە باشووری ڕۆژهەڵات بۆ باکووری ڕۆژئاوایە و لە نزیک قەڵای سمایل تێکەڵ بە ڕووباری قەرەسوو دەبێت.

دەکرێت بڵێین ڕووباری ئاوتۆنە تەنیا لافاوێکی سادەیە کە لە بەرزاییەکانی ڕۆژهەڵاتی مایدەشتەوە سەرچاوە دەگرێت و بە شێوەی تافگە تا گاماسیاو دەڕژێتە خوارەوە. واتا ئەم لافاو شێوەیە لە خوارووی تەنگ گوولەدا بە ڕووباری گاماسیاو دەگات.

١- ژاک دمۆرگان: سەر لە بەیانی زوو کمیەنی چەرمێمان جێهێشت و لە کاتژمێر یەک بە مایدەشت گەیشتین. هەواڵمان پێگەیشت کە ئەو دوو کەسەی دوێنێ هاوکات لەگەڵ ئێمەدا بەڕێ کەوتبوون بە مردوویی دۆزراونەتەوە. ئەوان بە هۆی ئەو سەرمایەوە گیانیان لە دەست داوە کە ئێمەش بە هۆیەوە ناچار بە وەستان بووین. لە بارەی مایدەشتەوە دەبێت بڵێم کە ئەم دەشتە بە هۆی ڕووباری مۆرەکەوە بەراو دەکرێت و گشت ئەم دەشتە بە هۆی چاندنی گەنم داپۆشراوە. ئەم دەشتە بە عەمباری دانەوێڵەی کرماشان ناسراوە. سەرەتای ڕێگاکەمان بەرەو ناو دەشتەکە باتلاقی و قوڕ و لیتەیە و کاروان زۆر بە سەختی بەرەو پێشەوە دەچێت. بەفرەکان لە بەرزاییەکانەوە تووشی توانەوە هاتوون و بەرەو ناودەشتەکە ڕێگایان بڕیوە و لە ناو دەشتی مایدەشتیشدا زەویەکە زۆر ناسۆیی‌تر لەوەیە کە ئاوەکان ڕەت بکات واتا ئاوەکان بە هۆی ناسۆیی بوونی زەویەوە لە ناو دەشتەکەدا دەمێننەوە و ئەم قوڕو لیتەیە بەرهەم دەهێنن. لە مایدەشت ژمارەیەکی زۆر گوندی لێیە بەڵام لە بارەی دار دەبێت بڵێم کە لەم دەشتەدا بە تاکیش دار بەرچاو ناکەوێت. لە ناو گوندی مایدەشت کاروانسەرایەکی ڕازاوە دانراوە. دەگوترێت ئەم کاروانسەرایە لە لایەن شاعەباسەوە بنیاد نراوە. خەڵکانی ئەم ناوچەیە کوردەکان و ئێرانی(عەجەم)یەکانن کە بە زمانی کوردی کرماشانی و فارسی دەدوێن. لەم دەشتەدا ژمارەیەک تەپۆڵکەبوونیان هەیە کە ئاسەواری بیناکانی سەردەمی کۆن و باستانیان هێشتا لە سەر ماوەتەوە (نووسینەکانی ١٩ی فێوریەی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

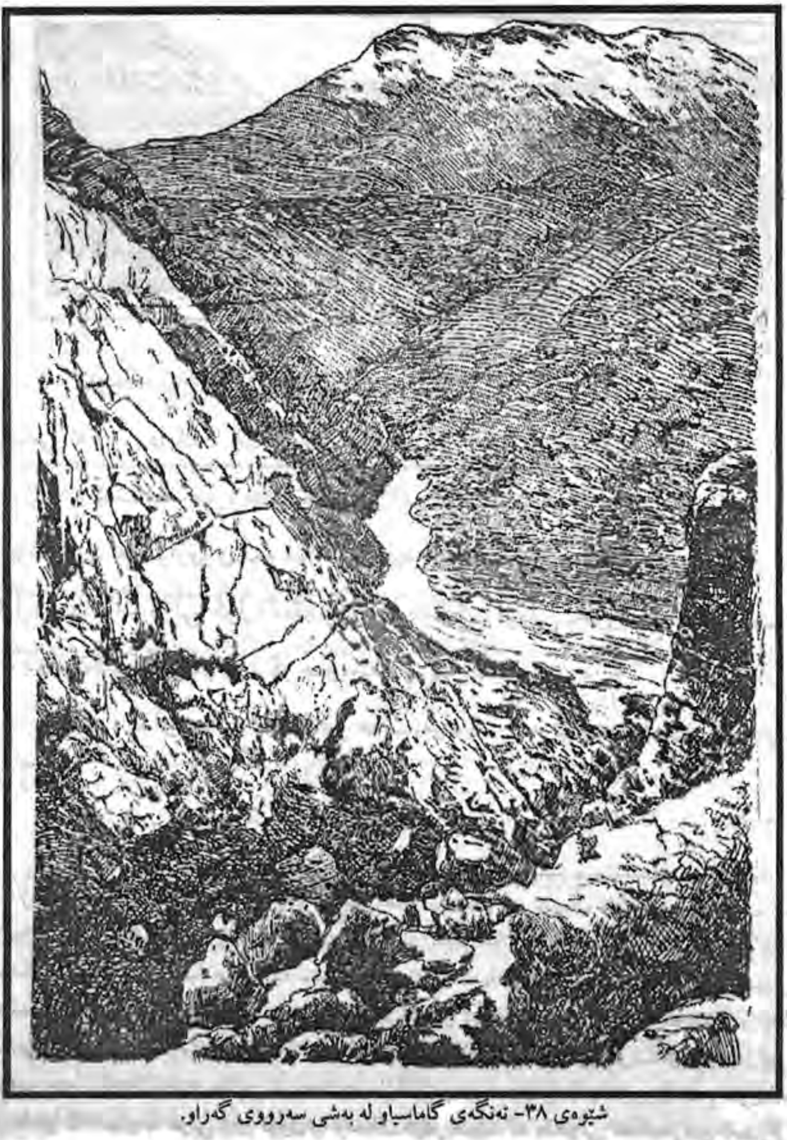

شێوەی ٣٨- تەنگەی گاماسیاو لە بەشی سەرووی گەراو.

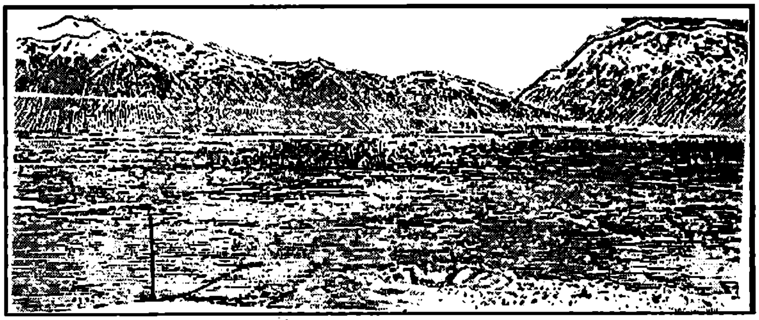

شێوەی ٣٩- تاق وەسان و دەشتی کرماشان.

ئەم ناوچانە لە ڕووی زەویناسیەوە ڕووداوی توندیان بە سەردا هاتووە و لە ئاکامی ئەم ڕووداوانەدا چیای بەرز بەدیهاتوون کە چوون بۆ بەشی سەرووی ئەم بەرزاییانە ئەستەمە. هەروەها ئەم بەرزاییانە دانیشتووانی تیادا نییە و بە دارستان داپۆشراون. لە خواررووی ئەم دۆڵە تەنگەبەرانە زەردەلاّن هەڵکەوتووە. دواتر بە گوڵدەرێ (واتا دۆڵی گوڵ) دەگەین کە لە دۆڵێکی قووڵی بچووکدایە کە بە چیا و داوێنە لێژەکان دەور دراوە و کۆچەریەکان تیایدا دەمێننەوە.

گوڵدەرە دوای دۆڵی تەنگەتیر هەڵکەوتووە[1] کە تیایدا ڕووبار بەرزاییە بەرزەکانی بڕیون.

١- ژاک دمۆرگان: سەر لە بەیانی زوو شوێنی حەوانەوەمان لە نزیک ئاوتۆنە جێهێشت. بە درێژایی شەو ڕێگرەکان کە وایاندەزانی من بۆ گرتنی ئەوان هاتووم بۆ ئێمە لە کەمین دابوون. بەلاّم چونکە ئەوان جگە لە سیلاحی سادە شتێکی تریان نەبوو، نەیاندەوێرا بەرەو ئێمە هێرش بهێنن. سەگەکانی من بە درێژایی شەو ئاماژەیان بە بوونی ئەوان دەکرد. ئێمە بە دارستان گەیشتین و جگە لە زەردەلاّل و گوڵ دەرە شوێنی دەرکەوتن لەم دارستانەمان نییە. ئەم دوو شوێنەی ناومان برد شوێنی حەوانەوەی کۆچەریەکانن کە هەندێ جارگەنم و جۆ دەچێنن. لە باشووری ئەم شوێنانە ڕووباری گاماسیاو لە دۆڵی زۆر قووڵ و ترسناک تێپەڕ دەبێت کە بە دۆڵی تەنگەڕەش ناسراوە. ئەم دۆڵە قووڵ و باریکە بە هۆی پیادا تێپەڕبوونی ئاوی ڕووبارەکە بەدیهاتووە. لە شوێنی دەرچوونی ئەم تەنگەیە پێشتر قەلاّیەک هەبووە کە ئاسەواری ماوەتەوە. ئێمە لە نزیک ئەم قەلاّیە بۆ حەسانەوەمان خێوەتەکەمان هەڵ دا (نووسینەکانی ٢٣ی ئاپریلی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

شێوەی ٤٠- ناوچەی زەردەلان.

لە بەشی ڕۆژئاوا هەڵێران هەڵکەوتووە.[1] هەڵێران دەشتێکی بچووکە کە بە هۆی ڕووبارێکی بچووک تێرئاو دەکرێت کە ئاوەکەی تاڵ و بۆ خواردنەوە نابێت و لە بەرزاییەکانی کاجاوەر سەرچاوە دەگرێت.

لە بەشی سەروی ناوچەی تەنگەبەرەکانی چیای شەیتانبازاڕ باڵەوەن هەڵکەوتووە کە ناوچەیەکی کوێستانیە و دانیشتووانی کەمە.

لەو شوێنەدا کە ڕووباری گاماسیاو بە سەیمرە دەناسرێت ئەوا ئەم ڕووبارە لە کەناری ڕاستەوە ئاوی ڕووباری کرندی تێکەڵ دەبێت. ئەم ڕووبارە کە تا ڕادەیەک

١- ژاک دمۆرگان: هەڵێران دەشتێکی بەرینی لاکێشەییە کە لەم وەرزەدا نزیک بە پازدە کۆمەڵی کۆچەری کە هەر یەکەیان هەشت تا دە بنەماڵەن لە خۆ گرتوون. هەڵێرانیەکان لە کوردانی «لەکی»ن. ئەوان کەمتر کشوکاڵ دەکەن و زیاتر خەریک بە ئاژەڵدارین. هەڵێرانیەکان لە وەرزی زستاندا لە کەناری ڕووباری گاماسیاو و لە وەرزی بەهار و پاییزدا لە دەشتی هەڵێران و لە وەرزی هاویندا لە کوێستانەکاندا ژیان بە سەر دەبەن، لە ماوەی وشکی سادا ئاوەکانی هەڵێران تاڵن و بۆ خواردنەوە نابن (نووسینەکانی ٢٥ی ئاپریلی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

گرنگە ناوچەکانی کرند (کرێن) و هارونئاوا تێرئاو دەکات و هەروەها لە ئەیوان تێپەڕ دەبێت و لە بەشی سەرووی بەرزایی چارمن تێکەڵ بە گاماسیاو دەبێت.

ڕووباری کرند (کرێن) پێش گەیشتنی بە گاماسیاو ڕووبارێکی‌تری گەورە کە لە دەشتی گواوڕ لە ناوچەی کەلهوڕەوە سەرچاوەی گرتووە وەردەگرێت.

باس کردن لە گشت گوندەکانی دۆڵی ڕووباری گاماسیاو زۆر دوور و درێژ دەبێت بۆیە خۆمانی لێ‌دەپارێزین. بەڵام ئەم ڕووبارە بە شێوەی ستوونی لە سەر ئاراستەی گشتی بەرزاییەکان ڕێڕەوی خۆی درێژە پێدەدات. کەوا بوو ڕووباری ناوبراو ناچارە لە دۆڵە باریک و قووڵ و تەنگەکان تێپەڕ ببێت و شوێنی خۆی بکاتەوە.

ئەمە تایبەتمەندی گشت ڕووبارەکانی لوڕستانە و جوانترین دیمەنەکان لەم ئەنجامەوە بەدی هاتوون. نابێت ئەمە لە بیر بکەین کە ئەم دۆخەش هاتوچۆ زەحمەت دەکات و تەنانەت کوێرە ڕێگاکانیش بۆ دەرچوون لەم دۆڵە تەنگەبەرانە ناچار بە دەوردانەوەی چەندین بەرزایی لە پشت سەری یەکن.

من دۆڵی ئاوکرند بۆ نموونە دەهێنمەوە کە لەم ڕووەوە کامڵترین تایبەتمەندیەکانی هەیە.

ئاوکرند (کرێن) دوو تا سێ سەرچاوەی ئاوی تیادایە. یەکێک لەوانە لە ڕۆژهەڵاتی چیای تەختگەرا لە بەرزایی ١٨٩٥ مەتری ئاستی ڕووی دەریایە و ئەوەی‌تر هەڵکەوتوو لە بەرزاییەکانی باکووری کرندە. ئاوی ئەم دوو سەرچاوەیە کە لە شێوەی ڕووبارن لە دۆڵێکی پان و فراواندا بە یەک دەگەن کە ناوەندی بەرزی لەم زەویانەدا ١٥٠٠ مەتر دەبێت. درێژی ئەم دۆڵە ٢٠ کیلۆمەتر و پانتاییەکەی بە ٥ تا ٦ کیلۆمەتر دەگات. لە باکوور بەرزاییە کلسیەکان ئەم دۆڵە لە دۆڵی بیوەنیج

جیا دەکەنەوە. لە باشوور چەماوە گەورەکەی چیای نووا سنووری ئەم دۆڵەیە.

ئاوی کرند لە کاتی دەرچوونی لەم دۆڵەدا بە دۆڵێکی تەنگەبەردا تێپەڕ دەبێت کە بە درێژایی چەند کیلۆمەترێک نزیک بە ٢٠٠ مەتر بەرزی ئاستی ڕێڕەوی ڕووبارەکە لە ئاستی ڕووی دەریاوە کەم دەبێتەوە. دواتر ئەم ڕووبارە بە دەشتی هاروون‌ئاوا دەگات و ئەم دەشتە بەراو دەکات کە ناوەندی بەرزی لە ئاستی ڕووی دەریاوە بە ١٢٠٠ مەتر دەگات. شێواز و پانتایی دەشتی هاروون‌ئاوا دەکرێت بڵێین کە لە دەشتی کرند (کرێن) دەچێت. دواتر جارێکی‌تر ڕووبار بە دۆڵە تەنگەبەرەکان دەگات و بەرەو ئەیوان و چواردووڵی ڕێ دەکات کە بەرزی لە ئاستی ڕووی دەریاوە تا ١٠٠٠ و دواتر ٨٠٠ مەتر دادەبەزێت.

لە چواردووڵی ڕووباری کرند (کرێن) لە ناو دۆڵە تەنگەبەرەکاندا لە بەشی سەرووی سەیمرە بە ڕووباری گاماسیاو دەگات کە سەرنج‌ڕاکێشترینی دۆڵە تەنگەبەرەکانی ئەم ناوچەیە بێگومان چوارمەن دەبێت. وەک بۆمان ڕوون بۆتەوە تۆپۆگرافیای ئەم بەشەی کوردستان لە ژمارەیەک دۆڵ و دەشت پێکدێت کە دەشتەکان یەک لە سەرووی ئەوی‌تریان هەڵکەوتووە و بە هۆی دۆڵە تەنگەبەرە قووڵەکانەوە بە یەک دەگەن.

دەشتەکانی ئەم ناوچەیە لە قووڵاییە گەورە سروشتیەکان دەچن کە نیشتەنیەکان تیایاندا کۆ بوونەتەوە. ئاوەکان جگە لەوەی کە لە چیا و بەرزاییەکاندا ڕێگەیەک بۆ تێپەڕبوونی خۆیان دەدۆزنەوە بە هەمان شێوە ڕێگە بۆ هەڵگرتن و گواستنەوەی نیشتەنیەکانیش بەرەو بەشە هەموارەکان پەیدا دەکەن.

من ئەو باسە کە لە بارەی ئاوی کرندەوە خستوومەتە ڕوو بۆ دەشتی کرماشان و مایدەشتیش ڕاستەوانەیە.

جیاوازی بەرزی ئاستی ڕووی دەریا لە سەرچاوەی ئاوی کرندەوە تا گەیشتنی ئەم ڕووبارە بە گاماسیاو نزیک بە ١٢٠٠ مەترە کە ئەم جیاوازی بەرزییە بە سەر ١٢٠ کیلۆمەتردا دابەش بووە. بەڵام لە داوێنەکانی ڕۆژهەڵاتدا لێژاییەکان زۆر توند و هەڵدێرترن.

بۆ نموونە لە نێوان گەردەنەی تاق گرا (بە بەرزی ١٨٩٥ مەتر) و شاری بچووکی قەسری‌شیرین (بە بەرزی ٥١٥ مەتر) جیاوازی بەرزی ١٣٨٠ مەتر بەرچاو دەکەوێت کە تەنیا لە دووری ٥٠ کیلۆمەتردا هەڵکەوتووە.

گرنگترین دۆڵەکانی داوێنەکانی زاگرۆس لەم ناوچەیەدا لە لای بین‌النهرینەوە بریتین لە: دۆڵەکانی زەهاو و هەڵوان و کفراوڕ و گیەڵان.

ئەم دوو دۆڵەی دوایی و ڕووبارەکانیان لە ناوچەی کەلهۆڕدا هەڵکەوتوون.

ڕووباری زەهاو لە بەرزاییەکانی داروجانی زاگرۆسەوە سەرچاوە دەگرێت و دەشتی بچووکی زەهاو بەراو دەکات. دواتر بەرزاییە کلسیەکانی ئاهەنگەران و چیای بزینان دەبڕێت و بە ڕووباری دیالە دەگات. ڕێڕەو و لە بەر ڕۆیشتنی ئاوی ئەم ڕووبارە زۆر ناڕێکوپێکە بە شێوەیەک کە لە وەرزی بەهاردا لافاوی و لە مانگەکانی کۆتایی وەرزی هاویندا نادیار و کەم بەرچاو دەکەوێت.

ئاوی هەڵوان سەرچاوەکەی لە چیای تاق‌گرا و لە بەرزی ١٩٠٠ مەتریدایە. ئەم ڕووبارە سەرەتا لە شێوەی لافاوێکدایە کە دۆڵە تەنگەبەر و قووڵەکان تێپەڕ دەکات و لە چەند شوێنێکدا تاڤگەکان بەدێ دێنێت. دوای چەند کیلۆمەتر تێپەڕبوونێک ئاستی ڕێڕەوی ڕووبارەکە بۆ ١٢٠٠ مەتر دادەبەزێت و بە دەشتی عەلی‌گردە دەگات. دواتر بەرزایی پیشکان دەبڕێت و بە دەشتەکانی سەرپێڵ و قەسری‌شیرین دەگات و بە تێپەڕبوونی لە شاری خانەقی تێکەڵ بە ڕووباری دیالە

دەبێت. لق‌وپۆیەکانی ئەم ڕووبارە لە دوو بەش پێک دێن: بەشی یەکەم ئـەو لقانـەن کە لە کەناری ڕاستی ڕووبارەکەوە هەڵـکەوتوون و لـە بەرزاییـەکانی زاگرۆسـەوە سەرچاوە دەگرن. بەشی دووەم ئەو لقانـەن کـە لـە کـەناری چـەپی ڕووبارەکـەوە هەڵکەوتوون و لە بەرزاییەکانی کەلهوڕەوە بەرەو ڕووبارەکە ڕێ دەکەن.

ئەم ڕووبارە لە کەناری ڕاستەوە تەنیا ئاوی ڕەجەو وەردەگرێت کە ڕووبارێکی بچووکە و لە بەرزاییەکانی بالۆلەوە سەرچاوە دەگرێـت. دۆڵـی ڕووبـاری ڕەجـەو دۆڵێکی شاخاویە کە ڕووبارەکە تیایدا بە ناو شـاخ و کەڤرەکانـدا تێـپەڕ دەبێـت و یەکێک لە جوانترین سیماکانی ناوچەکەی پێک هێناوە.

دۆڵی ڕووباری ڕەجەو زیدەتر لە ٦ مەتر پانتایی نییە و دوو لای ئەم دۆڵە بـە بەرزاییەکانی چەندسـەد مەتریـەوە دەور دراون. ئـەو ڕووبـارە دوای تێـپەڕکردنی دووریەک تاڤگەیەکی بە بەرزی سەد مەتری بەدیٚ دەهێنێت. لەمە بـە دواوە ئـاوی ڕووباری ناوبراو لە دۆڵێکی قووڵ و باریکدا تێپەڕ دەبێت کە دیوارەکانی کەناری تا ١٥٠ مەتر بەرزیان هەیە. دووری ئەم دۆڵـە تەنگەبـەر و باریکـە بـە نزیکـەی ٨ کیلۆمەتر دەگات.

بەڵام لە بەشی خوارووی دۆڵەکەدا ئاوەکان ئارام و لـە سـەرخۆ و لـە هـەمان کاتدا پیس بوون.

ئاوی هەڵوان لە کەناری چەپەوە ڕووبارەکانی کفراوڕ و گیەلان وەردەگرێت کە ئەوانیش بە هەمان شێوە لە دۆڵە تەنگ و باریکەکاندا ڕێڕەوی خۆیان تێپەڕ دەکەن. من لە باس‌کردنی چەند ڕووبارێکی بچووک کە لە ناوچەکـەدا هـەن و ئاوەکانیـان تاڵە، خۆم دەپارێزم. ئەو ئاوانە گرنگی ئەوتۆیان نییە و بـە هـۆی تـاڵبوونەکـەیان گوند لە کەناری ئەو ڕووبارانەدا بنیاد نـەنراون. هۆکـاری تاڵـی ئاوەکانیشـیان بـۆ

هەڵکەوتەی سەرچاوەکان لە پێکهاتە کلسیەکاندا دەگەڕێتەوە.

دوای گشت ئەو باسانە کە خستمانە ڕوو بە پێویستی دەزانم کە لە چەند دێڕێکدا باسێکی گشتی لە بارەی چەمانەوە و چیاکانی ناوچەکە بۆ خوێنەرە خۆشەویستەکان بخەمە ڕوو. من لە چیای ئەڵوەند دەست پێدەکەم کە شوێنی دەستپێکی ئەو هێزانەیە کە چەمانەوەکانیان لێوە بەدی هاتوون. ناوچەکانی نێوان هەمەدان و زەهاو بە تەواوی کوێستانییە. ئەم کوێستانانە بە بەشێک لەم دیوارە دادەنرێن کە هەمەدان (بە بەرزی ١٨٧٠ مەتریەوە) لەگەڵ دەشتی بین‌النهرین(بەرزی بەغداد ٤٠ مەتر لە ئاستی ڕووی دەریاوە)دا لە یەکتر جیا دەکەنەوە.

جیاوازی بەرزی ١٨٣٠ مەتری بەم شێوەیە و لە دووری ٣٠٠ کیلۆمەتریدا سەرنج‌ڕاکێشە. بۆ وێناکردنی باشتری دۆخی تۆپۆگرافیای ئەم بەشە لە مێشکی خوێنەردا هێنانی چەندیەتی بەرزی بەرزاییەکان لە ڕیزێکدا بەسە:

هەمەدان	١٨٧٠ مەتر	گەردەنەی زاخە	٢٣٤٠ مەتر
کەنگەڤەر	١٥٦٠ مەتر	سەحنە (سێنە)	١٤٢٠ مەتر
بێستوون	١٣٦٠ مەتر	کرماشان	١٤٧٠ مەتر
ئارۆن‌ئاوا	١٣٢٠ مەتر	کرند (کرێن)	١١٦٠ مەتر
تاق‌گرا	١٩٠٠ مەتر	قەسری‌شیرین	٥٧٥ مەتر
خانەقی	٣٢٠ مەتر	بەغداد	٤٠ مەتر

لە نێوان تۆپۆگرافیای جیاوازی دەشتە نزمەکانی بین‌النهرین و بانی بەرزی ئێراندا ئاستە قادرمەییەکان بەدی هاتوون کە پیادا تێپەڕبوونیان مومکینە، بەڵام لە هەندێ شوێندا زۆر ئەستەمە.

هەر یەک لە دۆڵ و دەشتەکان لەم ناوچەیەدا بە بەرزاییە هاوتەرییەکان دەور

دراون کە ئاراستەی گشتی باکووری ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژئاوایان هەیـە. تـا بەرەو ناو بانی بەرزی ئێران ڕێ بکەین لووتکەکان بەرزتر دەبن.

هاوتەریبی بەرزاییەکان لە نێوان زەهاو و هەمەداندا بۆ پاڵەپەسـتۆی چینـەکان دەگەڕێتەوە کە لـە باشـوورەوە واتـا لـە لورسـتانەوە زەختیـان بـۆ سـەر هـاتووە. چەمانەوەکان لە نێوان سەحنە (سێنە) و زەهـاودا ڕێکوپێـکیەکی سـەرنجڕاکێشـیان هەیە کە پێدەچێت هۆکارەکەی بۆ ئەو پاڵەپەستۆیە بگەڕێتەوە کە لە کاتی پێکهاتنی بانی ئێراندا لە باکووری ڕۆژهەڵاتە و لە باشووری ڕۆژئاواوە بۆ سەریان هاتبێت. لە بـاکووری ڕۆژهـەڵاتی هەمـەدان پێدەچێـت ڕووداوی زۆر بـە سـەر بـەرزایی و چەمانەوەکاندا هاتبێت. ئەم چەمانەوانە بەرەو زەهاو واتا بەرەو باشـووری ڕۆژئـاوا نزمتر و دواتر جگە لە چەند شەپۆلێک خۆیان بەدەر ناخەن.

لە نێـوان هەمـەدان و سـنەدا پێـکهاتەکان زۆر جیـاوازن. لـەم بەشـەدا چینـە نیشتەنیەکان زۆر دەگمەن بەرچاو دەکەون و جێگەی خۆیان بە پێـکهاتە ئـاگری و بورکانیەکان داوە. لێکۆڵینەوەی چینەکان لەم بەشەدا بە هـۆی سـەرکەوتن و بـەرز بوونەوەیان زەحمەتە. من بەشی نێوان هەمەدان و کرماشانم بە خێرایی تێپەڕاند و لە کاتی تێپەڕبوونی مندا ناوچەکە بە بەفر داپۆشرابوو. من لەم کاتەدا توانیم پاشماوەی چەند ئاژەڵێکی کـۆنی وەک براچیپۆدەکـان و زەنچانلیـدەکان و تێـربراتۆلیدەکان و نۆسراموسەکان و چەند ئاژەڵێکی سەردەمی کرتاسە بدۆزمەوە و بیانناسـمەوە. لـە نزیک کرماشان من پێکهاتە کلسیەکانی نۆمۆلۆتیکم دۆزیەوە کە ئەم پێـکهاتەیە لـە ژێر گشت چینە خاکەکانی زەهاو بەرچاو دەکەوێت. ئەمە هەمان چینـە کـە تیایـدا سامانی نەوت عەمبار دەبێت.

من لە ساڵی ١٨٨٩دا لە باکووری ئێران پێـکهاتەکانی دۆنـین و کاربۆنیفێـر و

ژووراسیک و کرتاسەم بینی. بەڵام لە نێوان هەمەدان و زەهاودا جگە لە پێکهاتەکانی ژووراسیک و کرتاسە و چاخی سێهەم پێکهاتەی‌ترم بەرچاو نەکەوت. ئەگەری ئەوەش هەیە کە لێکۆڵینەوەکانی من لەم رووەوە بە پەلە و ناکامڵ بن. دەکرێت کە پێکهاتە کۆنەکان لە رووداو لە ناو چووبن، یا خود هێشتا لە قووڵاییدا شاردراوە بن. بە هەر حاڵ ئەمە هیچ پێوەندیەک و کارتێکەریەکی لە سەر لێکۆڵینەوەکانی سەر رووی زەوی و چەمانەوەکان و پێوەندی بەرزاییەکان لەگەڵ یەکتردا نییە. رێگای سەرەکی نێوان بین‌النهرین و بانی ئێران تەنیا لە رێگەی کرماشانەوەیە. لە ئێراندا لە نێوان نەهاوەند و کرماشان رێگاوبانەکان ئاسایین، بەڵام بەولاترەوە کە دەبێت بەرزاییەکانی زاگرۆس یاخود کەلهور تێپەڕ بکرێن ئەوا لێژی رێگەوبانەکان لەگەڵ کێشەدا بەرەو روو دەکات. کەوابوو ئەم بەشەی زاگرۆس لە رووی بازرگانی و هەروەها لە رووی سەربازیەوە گرنگی زۆری هەیە. ئەمە بە ساکارترین رێگەش بۆ تێپەڕبوون لەم زنجیرەیە دەناسرێت کە لە نێوان عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) و ئێراندایە. من لە لاپەڕەکانی دواتردا ئەم باسە روونتر دەکەمەوە.

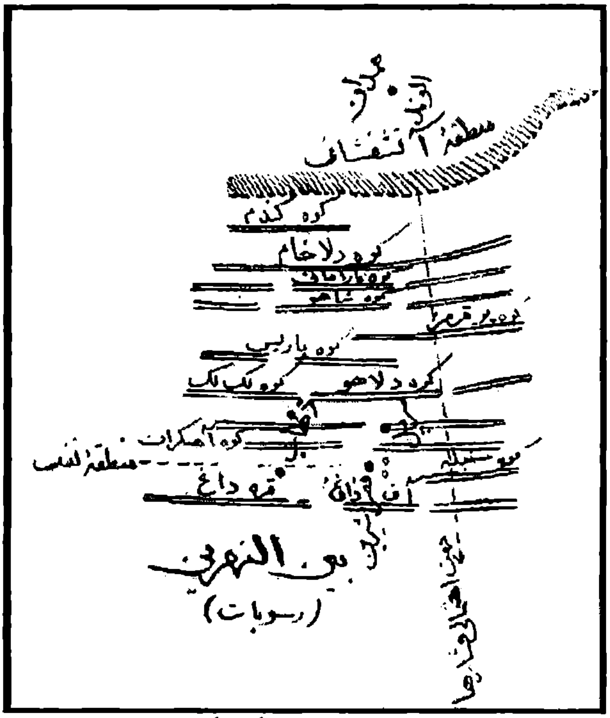

شێوەی ٤١- چەمانەوەی چیاکانی کوردستان.

سەرچاوە کانزاییەکان

بەرزایی و چیاکانی کوردستانی کرماشان هەر وەک بەرزاییەکانی لوڕستان سامانی کانزایی زۆریان تیادایە، بەڵام بە داخەوە تاوەکو ئێستا لێکۆڵینەوەی ورد و جیددی لەم بارەوە بە ئەنجام نەگەیشتوون.

من باس لە مەڕمەڕە ڕەنگیەکان و چینی ئەم مەڕمەڕانە ناکەم. هەڵکەندنەکانی بێستوون و تاق وەسان هێمایەک بۆ ئەم بەکارهێنانەن کە دەکرێت لەم کەڤرانە وەربگیرێت. بەڵام کوردەکان و ئێرانیەکان بۆ بەکارهێنانی شتومەک و ڕێگاکانی بەم

شێوەیە سەخت زۆر تەمبەڵن و بەکارهێنانی خشت و بلۆکە ناشیرینەکانیان بۆ دروستکردنی خانوو لا باشترە کە نە جوانی تیایاندا بەدی دەکرێت و نە پتەوی و خۆراگری. لە گشت ناوچەکانی سەروو و لە بەرزاییەکاندا پێکهاتەی مەرمەڕ بە شێوەیەکی بەرچاو بوونی هەیە. ئەم مەرمەڕانە زیاتر هی سەردەمی کرتاسە و چاخی سێهەمن. لە بەشی خوارووتر واتا لە ناوچەکانی دەور و پشتی زەهاو پێکهاتەی گەچی بەرچاو دەکەوێت کە جوانترین دیمەنی ئەم پێکهاتەیە لە کەناری چەپی هەڵوان و لە بەرامبەر قەسری‌شیرینە. ئەم پێکهاتەیە توانای خۆڕاگری و پتەویەکی زۆری هەیە.

ئەم پێکهاتە گەچیانە بۆ سوورکردنەوە و دروستکردنی شتومەکە گەچیەکان زۆر شیاون. ئەم پێکهاتەیە لە دروستکردنی کۆشکەکانی ساسانی قەسری‌شیرین و حەوش‌کوڕیدا بە سەرکەوتوویی بە کار هاتوون. لە پێکهاتەکانی چاخی سێهەمدا پێکهاتەی لیگنیت (Lignite) لە سەرووی پێکهاتە گەچیەکانەوەیە کە ئەگەر ئەم پێکهاتەیە لە قووڵاییدا بێت دەتوانرێت مەوادی سووتەمەنی بە کەڵکی لێ بە دەست بهێنرێت. سەرنج‌ڕاکێشترین پێکهاتە کانزاییەکانی ئەم ناوچەیە کاربۆنەکانی چاخی سێهەمن کە لە بەرزاییەکانی کەلهوڕ و لە نزیک گیەلان هەڵکەوتوون.

بەڵام سامانێکی گرنگتر لەوانە لە ناوچەکەدا کە بە گرنگترین سامان دەناسرێت بە دڵنیاییەوە نەوتی نێوان شاری کەرکووک تا پشتکۆیە. من لە کۆشکی‌شیرین و سەرپۆل ئەم مادەیەم بینیوە و لە سەر پێکهاتەکەی بە وردی خوێندنەوەم بووە.

کێڵگە نەوتیەکانی ناوچەی زەهاو لە داوێنی زاگرۆسدا (چیاکانی نووا و ناهەنگەران و سەگرمە و قەرەداخ) هەڵکەوتوون. ئاراستەی ئەم کێڵگانەش بە گشتی باکووری ڕۆژئاوا بۆ باشووری ڕۆژهەڵاتە کە یەکێک لە گرنگترینی ئەم

ناوچە نەوتیانە کەرکووکە کە نەوت و قیری تیادایە و ناوچەیەکی تری گرنگی نەوتی لە نزیک قەسری‌شیرین و چیای شاکۆیە لە ناو خاکی ئێراندا هەڵکەوتووە.

ئەگەری زۆر هەیە ئەم ناوچە نەوتیانە بەرەو باشوور و باکوور درێژەیان هەبێت، بەڵام بۆ ئەمڕۆکە بە پێی ئەو زانیاریانە کە من هەمە ئەم دوو ناوچەیەی باس کراون لە ناوچە گرنگە نەوتیەکانن.

ناوچەی کۆشکی‌شیرین لە ناوەڕاستی ئەو ناوچە نەوتیەدا هەڵکەوتووە کە لە داوێنی بەرزایی ئاهەنگەرانە و بەرزی لە ئاستی ڕووی دەریاوە ٤٨٠ مەترە. کۆشکی‌شیرین بە سەر ڕووباری چیاسورخدا دەڕوانێت. لە نزیک ٤ کیلۆمەتری ئەم ناوچەیە بەرەو خواروو گوندی بچووکی کۆشکی‌شیرین هەڵکەوتووە و لە ١٨ کیلۆمتری ئەم ناوچەیە بەرەو خواروو بە قەسری‌شیرین دەگەین. دەور و پشتی سەرچاوە ناوچەیەکی تەختە و بە هۆی دەرکەتنی پێکهاتەیەکی چاخی سێهەم کە پێکهاتەیەکی لاوازە کۆمەڵێک گرد و تەپۆڵکە پێک هاتوون. ئەم ناوچەیە بە هۆی زنجیرەیەکی بچووک لە بین‌النهرین جیا دەکرێتەوە. ئاخ‌کێو هەڵکەوتوو لە ٢٤ کیلۆمەتری سەرچاوە زنجیرەی بەرزایی سنووری نێوان ئێران و عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) لەم ناوچەدایە.

سەرچاوە لە ١٥٠ کیلۆمەتری بەغداد لە ڕێگەی خانەقیەوە و ١٦٨ کیلۆمەتری کرماشان لە ڕێگەی تاق گراوە هەڵکەوتووە. گوتمان کە چەمانەوەکان تا لە ئێران بەرەو بین‌النهرین ڕێ بکەین نزمتر و گرنگی کەمتریان هەیە. لە ناو ئەم چەمانەوە لاوازانەدا کێڵگەی نەوتی هەڵکەوتوون.

سەرچاوە لە شوێنی یەکتربڕینی ڕووباری چیاسورخ و هێڵی دابەش‌کردنی ئاویدا هەڵکەوتووە. ئەم سەرچاوەیە بوونی دەریاچەیەکی نەوتی لە ژێریەوە بەرچاو

دەکەوێت.

ئەم چینانە لە لای ڕاست و چەپی هێڵی دابەش‌کردنی ناوەوە لـە ڕۆژئـاوا ١٢ پلە بەرەو باکوور و لـە ڕۆژهـەلات ١٢ پلـە بـەرەو باشـوورە. کاتێـک لـە هێڵـی تێکشکانی ئەو چینانە دوور دەکەوینەوە، ئەوا هێـواش‌هێـواش لاریەکـەیان کـەمتر دەبێتەوە و پانـداز (ناراسـتەی چینـەکان لـە ڕووی زەویناسـیەوە یـا خـود ڕەگـی کانزا)ێک بەدیَ دێت کە لە نێوان ٧٥ پلە و ١٨ پلەدا گـۆڕاو و لـە گۆڕانداپـە (لـە ١٥٠٠ مەتری سەرچاوەدا).

نیشتەنیەکانی لای چەپ و ڕاستی هێڵە شـکاوابیەکە لـە یـەک دەچـن، بـەلام کێلگەکان نارێکوپێک و نایەکسانن. یەکێک لەم کێڵـگانە کـە لـە بەشـی بـاکوور هەڵکەوتووە پانتاییەکەی بە ٥٠٠٠ مەتر دەگات و دووریـەکی کـەمی لـە داوێـنی چیای ئاهەنگەران هەیە. ئەوەی تر لە ئـاخ‌کێـو کۆتـایی پێدێـت و لـە ژێـر چینـە نیشتەنیەکاندا بزر دەبێت.

لە داوێنی چیای بزیناندا و لـە نزیـک چیـای ئاهەنگـەران شارێـکی گرنـگ هەڵـکەوتووە کـە تیایـدا چینـەکانی سـەرووتر بـە کۆتـا گەیشـتوون و کلسـە نۆمۆلۆتیکەکانی ئەئۆسن دەرکەوتوون. هەر چەندە کە ئەمڕۆ ئەم چینانە ٤٠٠ مـەتر لـە سـەرووی چینـە نیشـتەنیەکانی دەشـتەکان هەڵـکەوتوون، بـەلام لـە ڕووی زەویناسیەوە دەبێت لە ژێر چینە نیشتەنیەکاندا بووبن. چینە ئەستوورەکانی پێکهاتەی گەچی لە نزیک شاری قەسری‌شیرین بەرچاو دەکەون کە ئەگەری ئـەوە هەیـە لـە هاوسێیی ئەوان جێ مابن، بەلام پێدەچێت ئەم چینانە هـەر لـەم ڕووەدا لـە نزیـک کۆشکی‌شیرین بزر بووبن.

دوای باسکردنی چینەکان و کانزاکانی ناوچەکـە، باشێـکی دوور و درێـژتر و

ڕوونتر سەبارەت بە نەوت لە ناوچەکەدا پێشکەش دەکەین.

باسمان لەوە کرد کە چینەکان تووشی چەمانەوە هاتوون، بۆیە دەکرێت بڵێین کە دوو لای هێڵێکی دیاریکراو لە ڕووی پێکهاتەی زەویناسیەوە لە یەک دەچن، بەڵام لە ڕووی چۆنیەتی چینەکان و شێوازەکانی کە وەریان گرتوون لە یەکتر جیاوازن.

چینەکان بەم شێوەیە لە سەروو یەکتردا هەڵکەوتوون:

١- مارنە سوورەکان کە کون کونن و ڕەگی ڕەنگی قاوەییان تیادا بەدی دەکرێت و تا ڕادەیەک شێوازی سەوزیش وەردەگرێت (ئەستووری چین: نادیار).

٢- مارنی چەوری قاوەیی بە پشتێنەی خۆڵەمێشی کە تیایدا چاڵ و قووڵاییەکان بەدی دەکرێن (ئەستووری چین: ٦ مەتر).

٣- مارن کە ڕەنگەکەی بەرەو سوور دەچێت لەگەڵ پشتێنەیەک لە مومیا (ozokerite) و زیخی مارنیدا (ئەستووری چین: ٦/٥ مەتر).

٤- زیخی مارنی بە ڕەنگی قاوەیی و سوور و خۆڵەمێشی بە شێوەی تاشەبەرد (ئەستووری چین: ٤/٥ مەتر).

٥- زیخی قاوەیی بە پێکهاتەیەکی لاوازەوە (ئەستووری چین: ١/٨ مەتر).

٦- مارن بە پێکهاتەی وردە بەردەکانەوە، سوور و قاوەیی (ئەستووری چین: ٥ مەتر).

٧- زیخی مارنی، چین‌چین و ڕەنگی سوور بۆ قاوەیی و پێکهاتەی زۆر پتەو (ئەستووری چین: ٩ مەتر).

٨- مارنی چەند ڕەنگ (ئەستووری چین: ١٢ تا ١٥ مەتر).

٩- زیخی مارنی بە ڕەنگی قاوەیی و بە پێکهاتەی زۆر لاوازەوە (ئەستووری

چین: ٨ تا ١٢ مەتر).

١٠- زیخی ڕەنگ سەوز بە پێکهاتەیەکی زۆر پتەو و چەندین چینی ٠/٤ تا ١/٨ مەتر لە سەر یەک (ئەستووری چین: ٧/٥ مەتر).

١١- مارنی چەند ڕەنگ بە چینی ئەستووری گەچیەوە (ئەستووری چین: ٢٨ مەتر).

دیاریکردنی تەمەنی ئەم چین و پێکهاتانە زۆر زەحمەتە. بەڵام دەزانرێت کە هی سەردەمی ئەئۆسینن. ئەمە تەنیا دیاریکردنێکە کە لە بارەی تەمەنەوە دەتوانم بیخەمە ڕوو. ڕێژەی خوێ لە گشت ئەم پێکهاتانەدا بەرزە.

لە چینەکانی مارنی نمرە ٣دا تایبەتمەندی مومیایی (ozokerite) بەدی دەکرێت. ئەم ڕەگانە کەمتر بەدی دەکرێن و کەمتر دەبینرێت کە ئەستووری زۆریان بێت. درشتی شانە لەم پێکهاتانەدا لە نێوان ٢ تا ٣ میلیمەتر دایە. هەندێ جار لە نێوان ١/٥ تا ٢ سانتیمەتریشدا لە گۆڕاندایە. ئەوان بە هۆی دەرکردن و پیادا تێپەڕبوونی ڕۆنی کانزایی بە ناو مارنەکاندا بەدیهاتوون. ئەم بابەتە لە ناو گشت کانزا نەوتیەکاندا هاوبەشە و لێرەدا ئەم بابەتە گرنگی زیدەتری لە هی کانزاکانی تر نییە. ئەم پێکهاتە مومیایی (ozokerite)ە قابیلی دەرهێنان و بەکارهێنانی جیددی نییە. ئەوان لە سەقفی کانزاکاندا کۆ بوونەتەوە، کەواتە لە ڕووبەرێکی بچووکدا بەرچاو دەکەون. بەڵام لە ڕاستیدا بوونی مومیایی (ozokerite) لە سەرووی کانزاکان سەلمێنەر و دیاریکەری گرنگی کانزا بە ئەژمار دێت. پێویستە زیاتر لێکۆڵینەوەکەمان بە لێکۆڵینەوەی نەوتی دەوڵەمەند بکەین، چونکە بە پێی زانیاریەکان بڕێکی زۆر نەوت لە ناوچەکەدا بوونی هەیە و لەم سەردەمەدا زێدەتر لە کانزانی تریش نەوت گرنگترە.

بینیمان که له دوو لای هێڵێک که لێیەوە نـەوت دەدرەکەوێـت دوو حـەوز بـە قەبارەی نایەکسانەوە بوونیان هەیە. هەروەها لەم خاڵەدایە کە ئەم هێڵی دابەشکردنە لە لایەن ڕێڕەوی ڕووبارێکەوە کە ڕۆنی کانزایی تیـادا بـەدی دەکرێـت بـڕدراوە. دەمێنێتەوە کە هەڵکەوتەی گەورەکانی ناو سەرچاوەکە کە نەوتی پیـادا دەچێـت بـۆ سەرچاوەکان لێکۆڵینەوەیان لە سەر بکرێت.

یەکەم ئەگەر ئەوەیە کە سـەرچاوە دەرەکیـەکان دروسـت لـە سـەروو گـەروە ناوخۆییەکان هەڵکەوتبن و نەوت ڕاستەوخۆ لـە شوێـنی سـەرەکی خـۆی بـەرەو دەرەوە بێت.

ئەم ئەگەرە هیچ لایەنێکی وەهای تیادا نییە کە بە نامەعقوول بزانرێت. چونکـە لەم ڕوانگەوە کە چینەکان لە هەر دوو لای ڕاست و چەپ بە شێوەی لار لـە سـەر یەکتر هەڵکەوتوون، بۆیە بەردەوام نەوت لە ژێر پاڵەپەستۆ و فشاردا دەبێت و بـەم هۆیەوە ئەم نەوتە بەردەوام هەوڵی هاتنی بـەرەو بەشـەکانی سـەروو دەدات و لـەم کاتەدا سەرسووڕهێنەر نیە کە هەندێ جار لەم چاڵ و بیرە ئاویانەدا کـە لـە لایـەن خەڵکەوە هەڵکەندراون نەوت ببینرێت و تا بەتاڵکردنـی بیـر زیـاتر بـە درەنگـی بکەوێت ئەوا بڕێکی زیاتر نەوت تیایدا کۆ دەبێتەوە. لەم حاڵەتەدا هـەروەها ڕۆنـە کانزاییەکەش بە جێگەی بوونی لە ژێر پاڵەپەستۆی چینەکانی زەویدا تـا ڕادەیـەک کە بۆی مومکینە بەرەو دەرەوە واتا ناو بیرەکان دەکشێت.

بەڵام ئێمە زیاتر بیروڕامـان وایـە کـە گـەرووی نـاوخۆیی یەکێـک لـەم دوو حەوزەی باسکراوی باشوور و باکوور لەو شوێنەدا کە کەلێـنەکانی نـاو خـاک پـڕ بوون، واتا بە ڕادەی تێر بوون گەیشتوون کرابێتەوە و دەریاچەیـەکی نـاوخۆیی کـە سەرچاوە شوێنی لاوەکی و هاوسێییەتی بەدی هاتبێت.

کەوابوو لەم بوارەدا بە شێوەیەکی گشتی دەبێت چەمانـەوەکانی کـە بـەرەو نـاو زەوی واتا لە قووڵایی دەچن زیاتر لە بەشە زەویە بەرزبووەکان هەڵگر و بدەر بن.

ئێستا کە نـاتوانین بڵێـین کـە نـەوت لـە بەشـە بـاکوور یـا خـود باشـووردا هەڵکەوتووە و ئەم وڵامە تەنیا بە لێکۆڵینەوە وردەکان وڵام دەدرێتەوە. بەڵام ئەوەی کە سەلماوە و لێیەوە دڵنیا بووینەتەوە ئەوەیە کە نەوت لەم ناوچەیەدا بوونی هەیە و قەبارەیەکی زۆریشی هەیە. بەڵام لە بارەی چەندیەتی کانزاکانەوە زانیاری وردمـان لەملا و لەولا دەست کەوتووە. بەڵام ئەم زانیاریانـە لەگـەڵ دیراسـە مەیدانیەکانـدا بەراورد نەکراون. بەڵام من تەئکیـد دەکەمـەوە کـە بـوونی وەهـا سـەرچاوەیەک و مەیدانێک بە قەبارەیەکی یەکسانی سـامانی کـەرکووک لـە بـاکووری پشـتکۆ بـە درێژایی زیاتر لە ٣٠٠ کیلۆمەتر بە ڕواڵەت نابێت گرنگی کەمی ببێت.

ئەو چالاکیانە کە ئەمڕۆکە لەم ناوچەیەدا بە ئەنجام دەگەن مێژوویەکی کۆنیـان هەیە. ئەمە لە ڕووی ئەو ژمارەیە زۆرە لە بیرەکان کە هێشتا بەرچاو دەکـەون ڕوون دەبێتەوە. واتا دانیشتوانی ئەم ناوچانە بەم شێوەیە بیری نەوەکانی پێشووی خۆیانیان بۆ کەڵک وەرگرتن لەم سامانە پاراستووە.

کوردەکان قووڵەکانی کە هەڵیان دەکەنن بە قووڵی ٨ مەتر و پانتایی ٣/٥ مەتر و بەشی سەرووی چاڵەکە بە ٦ مەتر دەگات. بۆ چوونە ناو ئەم قووڵانە یـاخود بـۆ دەرکەوتن لێیانەوە کەڵک لە قادرمە وەردەگیرێت. لە نزیک ئەم قووڵاییە یـا باشـتر وایە بڵێین لە نزیک ئەم بیرەدا دوو بیری‌تری بە قووڵایی ٩ مەتر بـەرچاو دەکـەون کە لە ڕووی فراوانیەوە بچووکترن.

ئاوە سوێرەکان و هەروەها نەوت لەم دوو بیرانەدا کە باسـمان لێـوە کـردن کـۆ دەبنەوە و بە ٤ تا ٥ ڕۆژ ئەم بیرانە بەتاڵ دەکرێن. لە هەر جارێ لەم بەتاڵکردنانـەدا

نزیک بە ۲۵۰ لیتر ڕۆنی خاو و بڕێک ئاوی سوێـر لـە بیرەکـان دەڕژێـتە دەرەوە. بەتاڵ کردنی بیرەکان بە کەڵک وەرگرتن لە پەتێکی درێژ و سەتڵێکەوە بـە ئـەنجام دەگات. نەوتی دەستکەوتوو لە شوێنێکدا کە پێشتر بۆی ئامادەکراوە کۆ دەکرێتەوە و ئاوە سوێرەکان لە بەشێکی تری زەویەکەدا دێنە ڕشتن تا تووشی بەهەڵمبوون بێنەوە. دە تا دوازدە کەس بە درێژایی ڕۆژ ئەم ئیشە پڕ ماندووبوونە بە سەر دەبەن و هـەر یەکەیان ڕۆژی یەک قڕان وەردەگرن.

ئاوە سوێرەکان کە تووشی بەهەڵمبوون دەبن خوێ لە پاشی جێ دەمێنێت. دوو کیلۆ لەم خوێیانە بە پێنج شایی بە فرۆش دەگات، بەڵام ئەم خوێیانە بە شێـوەیەکی خراپ ڕادەگیرێن و بۆنی نەوت دەدەن.

لە بارەی ڕۆنی خاو دەبێت بلێم کە بـە پشـتی ولاخ تـا قەسـری‌شـیرین بـار دەکرێت و لەم شارەدا دوو لیتر بە یەک تمەن بە فرۆش دەگات. واتا سێ شایی بـۆ یەک لە سەر سێی هەر لیترێک. لە قەسری‌شیرین ڕۆنی خاو دەپاڵێورێـت و دوای ئەم کردارە هەر دوو لیتر لەم ڕۆنە پاڵێوراوە بە دوو تمەن دەفرۆشرێت.

ئەم ڕۆنە خاوە زۆر شل‌بۆنێکی توندی هەیە. ئەو چاڵ و بیرانە کـە کوردەکـان هەڵیان دەکەنن کەمتریان بەم چینانە لە زەوی دەکەن کە نەوتیان تیادا کۆ بۆتەوە.

من باس لەوە ناکەم کە ئەم کانزا و نەوتانە لای ئێران -حکومەتی ئێـرانی- چ گرنگیەکی هەیە.

ئەمەش دەزانین کە گشت ئەو نەوتانە کە لە چـین و هێـند و ئێـران و عێـراقی ئەمڕۆ دەسووتێنرێن و بەکار دەهێنرێن لە بـاکۆ یـا پێنلیسـوانیا دەهێنرێـن. کەڵـک وەرگرتن لەم سامانانە بۆ هەر ولاتێک سەرچاوەی داهاتێکی مەزن دەبێت. ئەمەش لە جێگەی خۆی بێت کە نەوت بەشی تەنانەت یەک چرا لە ولاتێـکی وەک ئێـران

به نرخێکی زۆر بەرز دەست دەکەوێت!

بۆ ناردنە دەرەوە نزیکترین بەندەر بەغدادە. ئەمە لە حاڵێکدایە کـە نەوتـەکانی باکۆ ناچارن تا کاناڵی سوئز تێپەڕ بکەن و بە هێند بگەن. نەوتی زەهاو ڕاسـتەوخۆ بە هێند دەگات و لەگەڵ نەوتی باکۆدا کێبڕکێ دەکات.

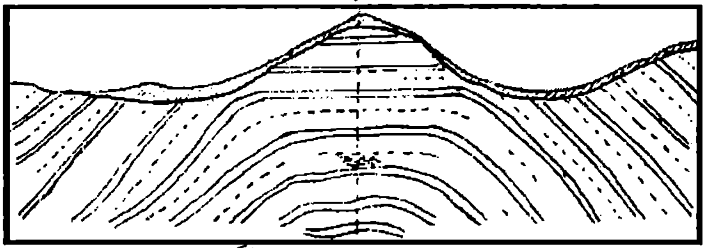

شێوەی ٤٢-نیوەڕو (پڕۆفیل)ی زەوی و کێلگە نەوتاویەکان.

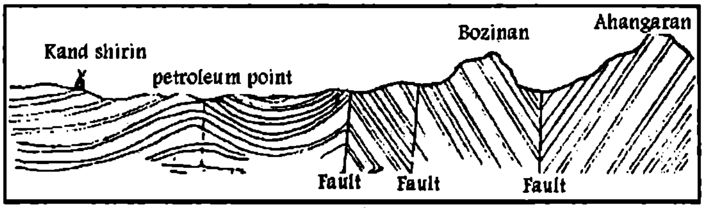

شێوەی ٤٣-نیوەڕو (پڕۆفیل)ی چیای بزینان.

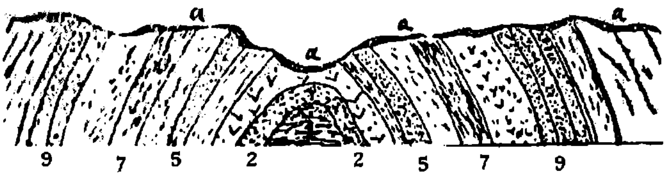

شێوەی ٤٤-نیوەڕو (پڕۆفیل)ی پێکهاتە بەردیەکانی نزیک سەرچاوە نەوتیەکان.

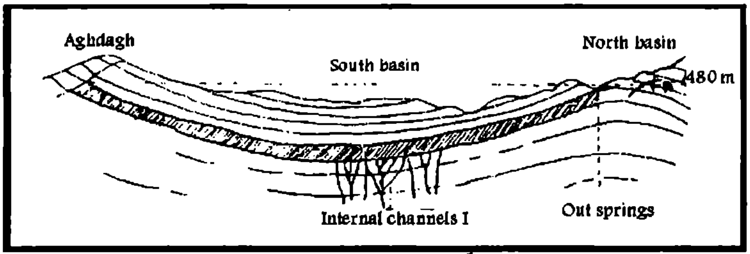

شێوەی ٤٥-نیوەڕو (پرۆفیل)یەک کە گومانی لێدەکرێت سەرچاوەی نەوتی لە بەشی باکووری هەبێت.

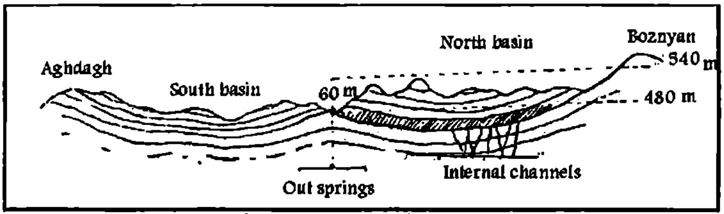

شێوەی ٤٦-نیوەڕو(پرۆفیل)ی پێکهاتە بەردیەکانی نزیک سەرچاوە نەوتیەکان.

ئاووهەوا، سامانی ئاژەڵ و ڕووەکی سروشتی

بە ڕوونی دەردەکەوێت کە لە ناوچەیەکدا بەم ئاستە تۆپۆگرافیا جیاواز بێت و بەرزایی و دەشت و دۆڵە نزمەکان بەم شێوەیە کە هەیە خۆ بنوێنن ئەوا ئاووهەوایەکی یەکسان بەدی ناکرێت و جیاوازیەکان سەرسووڕهێنەر نابن. دەشتەکانی کرماشان و مایدەشت بە بەراورد لەگەڵ ناوچە بەرز و شاخاویەکاندا ئاووهەوایەکی مامناوەندیان هەیە. بەڵام بە بەراورد لەگەڵ دۆڵ و ناوچە نزمەکاندا هێشتا ئاووهەوایەکی ساردیان هەیە.

لە کرماشان بەفر کەمتر دەبارێت و سەرما لە ناوەڕاستی دوایین مانگی وەرزی پاییزەوە دەست پێدەکات و تا کۆتاییەکانی مانگی خاکەلێوە واتا یەکەم مانگی وەرزی بەهار درێژە دەکێشێت. لەم کاتەی ساڵەوە بە دواوە ئیتر بەفرەکان تووشی

توانەوە دەبن و ناوچەکە سەوزپۆش دەبێت. بە هۆی بەرزاییەکانەوە کـە دەوری دۆڵ و دەشـتەکانیان داوە ئـەوا بـە درێـژایی وەرزی هـاوینیش ئـاوی پێویسـت دەسـت دەکەوێت. گەرما لەم ناوچەیەدا هەرگیز سەرەڕۆ و بە ڕادیەکی زۆر بەرز ناگـات و شەوانی ناوچەکە فێنکن.

لە ناوچەی کەلهوڕەکاندا و لە بەرزاییەکانی نێـوان کـەناری ڕاسـتی ڕووبـاری گاماسیاو و دەشتی مایدەشتەوە واتا لەو شوێنانەدا کە ئاووهەوا مامناوەندتر و بـەفر زۆر بە دەگمەن دەبارێت ئەوا کۆچەریەکان لەوەرگەی باشیان هەیە و لەم شوێنانەدا دەحەوێنەوە. لە وەرزی هاویندا بە پێچەوانەوە ئەم کۆچەریانە بـەرەو بەرزاییـەکانی بەرزتر لە ٢٥٠٠ مەتر کۆچ دەکەن و شوێن ئاووهەوا فێنکەکان دەکەون.

ناوچەی زەهاو لە ڕووی ئاووهەواییەوە بە دڵڕفێنترین شوێنی ئێران ناسـراوە. ئەم شوێنە لە داوێنی بەرزاییە پڕبەفرەکانی زاگرۆسدا هەڵـکەوتووە و بـە درێـژایی وەرزی هاوین تێرئاوە. هەروەها با ساردەکانی باکوور و باکووری ڕۆژئاوا نـاتوانن ئەم کەشە دڵڕفێنە تووشی شێواوی بکەن. ئەم بەشە لەگەڵ وەرزی زسـتاندا ناشـنا نییە و بەفر تەنیا لە لووتکەکاندا دەبارێت کە دەوری زەهاویان داوە. وەرزی بەهار لە زەهاو پڕبارانی و بارانی لە دوای یەکمان لە بیردا دەنەخشێنێت.

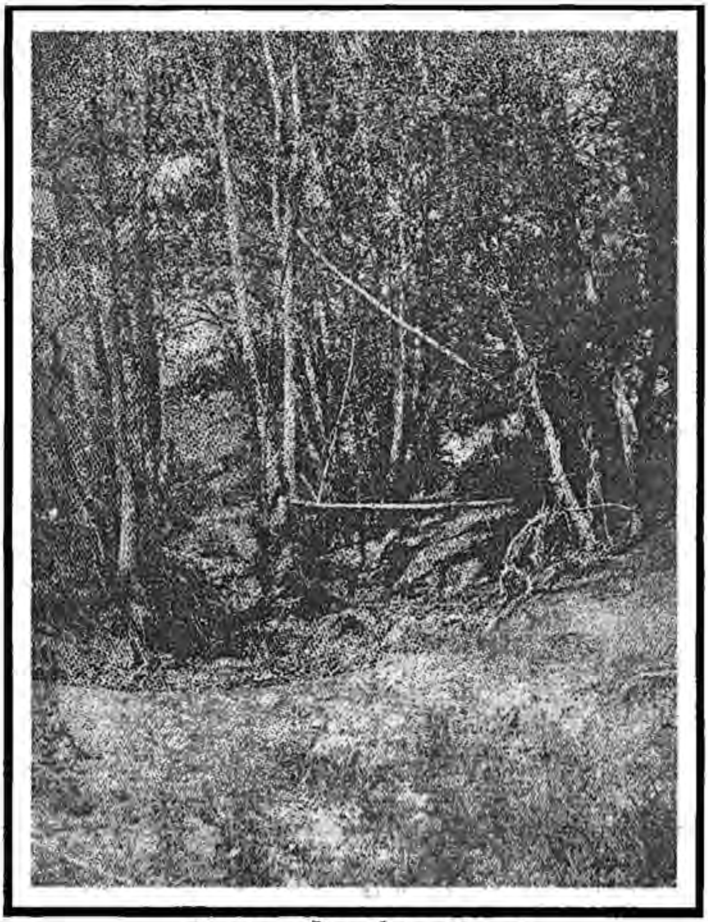

شێوەی ٤٧- چنارەکانی دۆڵی ڕووباری تونه.

مانگی کۆتایی زستان و دوو مانگی سەرەتای بەهار کاتی دەرکەوتنی گوڵ و ڕووەکەکان لە زەهاوە ئەمە لە حاڵێکدایە کە ١٠ تا ١٢ فەرسەنگی ڕۆژئاوای زەهاو هێشتا داپۆشراوی بەفرە.

لە کاتی هاتنی ئێمەدا بەرەو زەهاو لە بەرزاییەکانی ڕێگەدا و لە بانی بەرزی

ئێران سەرمایەکی زۆرمان چێشت. ئێمە لە ماوەی ڕۆژێـکدا دووری نێـوان چیـای تاق گرا و سەرپێهەڵمان تێپەڕ کرد و دوای چەند کاتژمێرێک بەهار بۆ ئێمە جێگەی زستانی ساردی گرتەوە. ئەستەمە هەستی ئێمە لـە دەربـاز بـوون لـەم سـەرمایە و گەیشتنمان بەم بەهارە دڵرفێنە بزانن. هەستمان کرد کە لەم سروشتە سەرسەوزەدا و لە ژێر ئەم خۆرەدا گشت ڕۆژانی ساردی ڕابردوومان لە یاد چوو.

لە وەرزی بەهاردا و تا ئەو ڕۆژە کە بارانەکان کۆتاییـان پێـنەهاتووە ناوچەکـە سەرسەوزی و جوانی خۆی دەپارێزێت. بەڵام لە کاتی گەرمای سـەرەتای مـانگی سێهەمی بەهار و دوای نەبارینی بارانە بەهاریەکان گشت ئەو ڕووەکانـە کـە ئـاوی جۆگاکان و ڕووبارەکان پێیان نەگات لە سەر پۆل تووشـی وشـکبـوون دەبنـەوە. بەرزاییەکان و چیاکان ڕەنگێکی خۆڵاوی بە خۆ دەگرن و گەر کەسێک لە سێبەر و فێنکی بگەڕێت دەبێت پەنا بۆ شاخەکان و داوێنەکانی زاگـرۆس ببـات. بـەڵام لـە بارەی ناوچەکانی نزیک سنووری عوسمانی (عێـراقی ئەمـڕۆ) دەبێـت بڵێـم ئـەم ناوچانە دانیشتووانی کەمی تیادا مـاوە. ئـەم ناوچانـە بـا گـەرم و سووتێـنەرەکانی باشووری ڕۆژئاوا دەگرنەوە و لە با فێنکەکانی باکووری بێبەشن و جگـە لـە ئـاوە سوێر و تاڵەکان نیانە. کەسێک گەر لە وەرزی هاویندا سەردانی ئەم ناوچەیە بکات خۆی تووشـی کێشـە دەکـات. پلـەکانی بـەرزی گـەرمی لـەم وەرزەدا لـە گشـت بین‌النهرین و شووش و سنجار و ناوچەکانی باشووریتـر و کـەنارەکانی کەنـداوی فارس بەدی دەکرێت. لەم ناوچانەدا دەکرێت گەرمای سەخت هەست پێبکرێت.

لە ناوچە نزمەکانی کەلهوڕیشدا پلەکانی گەرما تا ڕادەیەکی زۆر بەرز دەبنـەوە، بەڵام بە هۆی ئەوەی کە ناوچەکە داپۆشراو بە دارستانە هاوسەنگیەک ڕادەگیرێـت. ئەم دۆخە بـۆ هەلێـران و زەردەڵان و باڵـەوەن و ناوچـەکانی نێـوان مایدەشـت و

ڕووباری گاماسیاویش بە هەمان شێوەیە.

ئەوەمان لە یاد نەچێت کە پلەکانی گەرمی لێرە هەرگیز بە ڕادەی ناوچەکانی بین‌النهرین بەرز نابنەوە و ئەمەش بە هۆی‌بوونی ئەم بەرزاییانەوەیە کە ڕێگە لە هاتنی با گەرم و سووتێنەرەکانی باشوور و باشووری ڕۆژئاوا دەگرن. کوردستانی کرماشان یەکێک لەو ناوچانەیە کە ڕووبەرێکی زۆری بە ڕووەک و دارستان داپۆشراوە و لەم ڕووەوە بە ناوچەیەکی دەوڵەمەند دێتە ئەژمار. جگە لە ناوچەکانی زەهاو و دەشتی کرماشان و مایدەشت و شاخەکانی نزیک بێستوون گشت ناوچەی کوردستانی کرماشان بە ڕووەک و دارستان داپۆشراوە. دارەکانی ناوچەکە تێکەڵ و نارێک و پێکن و ئەم تایبەتمەندیەی دارستانەکانی کرماشان جوانیەکی تایبەتیان بە سروشتی ناوچەکە بەخشیوە.

لە دەشتە بەرزەکاندا داری سپیدار و چنار و بی هەروەها دارەکانی میوەی باکووری ئەورووپا بەرچاو دەکەون. بە باشی پارێزگاری لە باخەکان دەکرێت و بەردەوام ئەم دارانە تێرئاون و لەم حاڵەتەدا باخەکان شێوازی دارستان بە خۆیان دەگرن. بەڵام لە بەرزایی و داوێنەکاندا دارەکانی بەڕوو و هەنجیر بەرچاو دەکەون.

سەرپۆل یەکەم شوێن بوو کە تیایدا داری خورمام بینی. ئەم دارخورمایانە تەنیا چەند ساڵێکە لەم ناوچانەدا کردراون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە باشی گەشەیان سەندووە، بەڵام هێشتا وەک دارەکانی خورمای باخی شای قەسری‌شیرین نابن. ئەوان لە هاوسێیەتی دارەکانی هەنجیر و پرتەقاڵ و نارنج و هەنار گەشە دەکەن. لە بارەی ئەو ڕووەکانەدا کە بە باشی لە شوێنێکی وەک ئەم گۆشەیە لە خاکی بیابانیدا گەشە دەکەن و لە بارەی ئەو ڕووەکانەدا کە لە باخی قەسری خوسرەودا بوونیان هەبووە بە ئاسانی لێکدانەوەمان بۆ دەکرێت. ئەمڕۆکە یەک دانەش لەم دارانە

بوونیان نییە بەڵام وێناکردنیان لە مێشـکماندا زەحمـەت نییـە. ئـەو دارسـتانە کـە زۆرێک لە جۆری دارەکانی تیادایە و لە هـەمان کاتـدا ژمارەیـەکی زۆری جـۆری ئاژەڵی لە خۆ گرتبوو بە فەرمانی سوڵتان بۆ ڕاوی شا بنیاد نرابوو.

بەرزایی ڕەجەو شوێنێکی گواستراوە لە نێـوان ڕووەکـی بەرزاییـەکان لەگـەڵ ڕووەکی ناوچە نزمەکاندایە. هـەنار و هـەنجیر لێـرەدا بـە باشـی گەشـە دەکـەن و دارەکانیان تا ڕادەیەکی باش گەورە دەبن، لە حاڵێکدا کە لە کرند (کرێن) ئەم دارانە لاواز و باریک دەمێننەوە و جگـە لـە دەشـتەکانی کرماشـان و مایدەشـت توانـای زیندوومانیان نییە.

گشت دارەکانی میوەی ناوچە مامناوەندەکان لـە باخـەکانی ڕەجـەودا بـەرچاو دەکەون. مێوەکان لێرەدا وەها گەورە دەبن کە توانـای داپۆشـینی دارە گـەورەکانیان هەیە. باسی میوەی وشککراو لە بازرگانیدا باسێکی گرنگە کە بۆ ئەم ناوچانە لـەم بوارەدا هەنجیری وشککراو بوونی هەیە و باشترین هەنجیرێکی وشک کـراوە کـە بینیومە.

جگە لە میوە و سەوزە و باخەکان لـەم ناوچانـەدا کشتوکاڵـی تـریش بـەرچاو دەکەوێت. لە ناوچە ساردەکان گـەنم و جـۆ و گەنمەشـامی و هـەرزن و مـاش و خەشخاش تەنانەت کشوکاڵ دەکرێت. لە خەشـخاش بـۆ دروسـتکردنـی تریـاک کەڵک وەردەگیرێت. بەڵام لە ناوچە گەرمەکاندا بە پێچەوانەوە برنج و لۆکە و... هتد کشتوکاڵی پێوە دەکرێت. برنجـەکانی ناوچـەی زەهـاو زۆر ڕەق و ناشـیاون. ئـەم برنجانە توانای بەراوردکردنیان لەگەڵ برنجی گیلان و مازەندەراندا نییە کە لە گشت ئێراندا بازاڕی باشیان هەیە. واتا دەکرێت بڵێین کە ئەم برنجـە ڕەقانـە لای چینـی هەژار و جووتیار و کۆچەریەکان زیاتر بە کار دەهێنرێت.

چاندنی خەشخاش لە چەند ساڵی لەمەوبەرەوە لە کرماشان پەرەی سەندووە. کەسێکی عەرەب کە سەرەتا وەک باخدار ناسرابوو و ئێستاکە میلیۆنێرە ئەم چاندنەی پەرە پێداوە. ئەمڕۆ ئەم کەسە عەرەبە چەند کارگەیەکی بنیاد ناوە و ڕۆژانە بڕێکی زۆر تریاک بۆ هێندوستان هەنارده دەکات.

بە داخەوە ئەمڕۆکە کوردەکان تەنیا بە چاندن واز لە خەشخاش ناهێنن و تەنانەت بەرەو بەکارهێنان واتا کێشانی کشاون. ئەم کەسە عەرەبە بۆ ناوچەکە بەڵایەکی مەترسیدارە. هەروەها ئەم کەسە بانکدارێکی نموونەییە! ناوبراو لە گشت ناوچەکانی ئێراندا لقی کردۆتەوە و سەرۆک خێڵەکانیشی بەرەو خۆی ڕاکێش کردووە. دەبێت ئەم ڕاستیە بدرکێنم کە ئەو کەسە بۆ دەربازبوون لە ڕقی ئێرانیەکان خۆی وەک فەرمانبەری کۆنسوڵی بەریتانیا ناوزەد کردووە و لە ژێر ئەم چەترەدا کاری بازرگانی خۆی بەرەو پێش دەبات. لەگەڵ گشت ئەمانەدا کاتی ئەوە هاتووە کە لە تارانەوە بۆ بە گژ داچوونی ڕاستەقینەی ئەو مەترسیە واتا بەکارهێنانی تریاک کاری جیددی بکرێت. ئێستاکە زۆرێک لە خەڵکانی ناوچەی خوراسان ئالوودەی ئەم ژەهرە بوون. گەر بەم شێوەیە بەرەو پێش بچێت لە چەند ساڵی داهاتوودا زۆرێک لە ناوچەکان و خەڵکانی ئێران دەگرێتەوە.

لە کوردستانی کرماشاندا ڕاو بە شێوەیەکی بەرچاوبوونی هەیە. ڕاوی لەم ناوچەیەدا ورچ و گورگ و ڕێوی و بزنە کێوی و کەروێشک و کەو و لە وەرزی زستاندا قاز و مراوی و باڵندە کۆچەریەکانی‌تر لە مەترسی دەهاوێژێت.

بە نزیک بوونەوە لە بین‌النهرین لەگەڵ ئەوەدا کە سروشت و دار و ڕووەکەکان بەرەو گۆڕان دەچن لە هەمان کاتدا ئاژەڵەکانیش ڕەنگێکی‌تر بە خۆوە دەگرن. ئەوان لە لە ناو خۆڵ و خاشاک و هەندێ جار لە نزیک ڕووبارەکان ژیان بە سەر دەبەن.

کەوەکان لە بین‌النهریندا دەستە بە دەستە واتا بە کۆمەڵ لـە ژێـر شـاخەکاندا و لـە داوێنەکاندا حەواونەتەوە. ژمارەیەکی زۆر ئاژەڵی‌تر لەم ناوچەیەدا بوونیـان هەیـە. هەروەها بەراز لێرەدا زۆرە.

ئاژەڵان و بوونەوەرانی ئەم ناوچەیـە جیـاوازی تیایانـدا بـە بـەراورد لەگـەڵ ناوچەکانی‌تری ئێران بە ڕوونی بەرچاو دەکەوێت. بۆ نموونە لێرەدا کۆلۆپێتر (باڵندە بچووکەکانی کە دوو باڵی ڕەقیان هەیە)ەکان بوونیان هەیـە و هـەروەها لێپیدۆپێـتر (باڵندە بچووکەکانی کە خاوەنی چوار باڵن)ەکان بەرچاو دەکەون کە جیاواز لەوانی ناوچەکانی‌تری ئێرانن.

فیسـەکان کـە بوونەوەرێـک لـە بنەماڵـەی سـیفۆنۆفۆەکانن و جەسـتەیەکی سەرنج‌ڕاکێشی وەهایان هەیە کە توانای خڕبوونەوەی زۆریان تیادایە و بە ئاسـانی لە سەر ئاو دەتوانن بووەسـتن، بۆیـە بەلەمیشـیان پێدەگوترێـت بـەرچاو دەکـەون. هەروەها لەم ناوچەیەدا پلانۆربەکان جێگەی خۆیان بە مێـلانیەکان و هلیکسـەکان جێگەی خۆیان بە بوولیمەکان داوە. واتا دەکرێت بڵێین کە لێرەدا ژیانی ئاژەڵیش تا ڕادەیەک جیاواز لە ناوچەکانی‌ترە. لە زەهاو مار و دووپشـک ژمارەیـان زۆرە. بـە تایبەت لـە ئاسـەواری پاشـماوەی ساسـانیدا مـرۆڤ دەبێـت زۆر ئاگـادار بێـت. دووپشکەکان بە ڕەنگی ڕەش و زەرد بوونیان هەیە. زەردەکان زۆر مەترسـیدارن و هەندێ جار درێژیەکەیان بە ١١ تا ١٢ سانتیمەتر دەگات.

دانیشتووان

کوردستانی کرماشان نیشتمان و جێگەی نیشتەجێ بوونی عاشیرەتە کوردە کۆچەریەکانە. جگە لە دەشتەکانی کرماشان و مایدەشت کە ئێرانی تیادا نیشتەجێن ناوچەکانی تر شوێنی حەوانەوەی کوردانی ناوچەکەیە. شێوەزاری جیاواز لە ناوچەکەدا قسەیان پێدەکرێت کە بریتین لە: شێوەزاری لەکی کە لە گشت کوێستانەکانی کەناری ڕاستی ڕووباری گاماسیاو و ناوچەی کەلهوڕ قسەی پێدەکەن. شێوەزاری ڕەجەوی کە شێوەزاری خەڵکانی بیوەنیج و بەرزاییەکانی ڕەجەوە و شێوەزاری جاف کە کۆچەریەکانی نزیک سنوور تا ناو خاکی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) قسەی پێدەکەن. ئەم شێوەزارانە زۆر لە یەکتر نزیکن. لەکی و جافی زۆر لە زاراوەی سنەیی نزیک دەبنەوە و ڕەجەوی زیاتر لە شێوەزاری هەورامانی دەچێت و لە زمانی ئێرانی زۆر دوور دەکەوێتەوە.

لە دەشتەکانی کرماشان و مایدەشتدا ئێرانی تیادایە کە پێدەچێت لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە لە کاتی بنیادنانی کۆشکەکانی ساسانی لە نزیک تاق وەسان بۆ ئەم ناوچەیە هێنرابن. ئەم ئێرانیانە کە بە زمانێکی تێکەڵ لە زمانی ئێرانی و وشە کوردیەکان قسە دەکەن ژمارەیەکی زۆر گوندیان بنیاد ناون. ئەوان ناوچە تەخت و دەشتەکان بۆ کشتوکاڵ بەکار دەهێنن و لەم ڕووەوە سیمای ناوچەی کرماشانیان هێناوەتە گۆڕین.[1]

١- ژاک دمۆرگان: گوندی سۆیەرێزە یەکەم گوندە کە لە لای کرێن(کرند)ەوە و دوا بە دوای تێپەڕبوون لە چیای زاگرۆس پێی دەگەین. ئەم گوندە لە دۆڵێکی باریک و تەنگەبەر دایە کە بە دارستانەکان داپۆشراوە. کشتوکاڵ لەم گوندەدا کەمە و خەڵکانی گوند زیاتر بە فرۆشی کا و جۆ بە خەڵکانێک کە لێرەوە تێپەڕ دەبن و خۆراک بۆ ئاژەڵەکانیان دابین دەکەن ژیان بە سەر دەبەن. ئەمە تەنیا گوندێکە کە لە گشت ئەم کوێستانانەدا بوونی هەیە. لە دۆڵەکانی دەور و پشتدا کۆچەریەکان

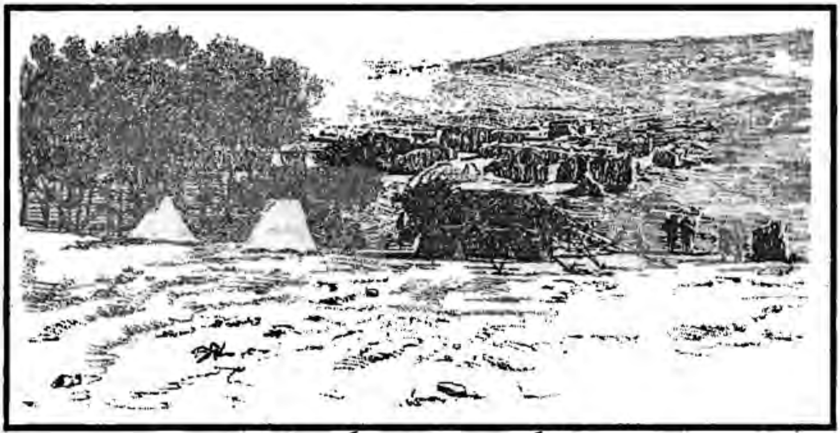

شێوەی ٤٨- گوندی دێنوو و ئۆردووگای وەفدەکەمان.

لە نێوان مایدەشت و بەرزاییەکانی زاگرۆسدا کوردەکان ژیان بە سەر دەبەن کە بە شێوازی نیشتەجێ بوو دەژین.

ئەوان نیشتەجێی گوندەکانن کە گوندەکانیان زۆر بە خراپی بنیاد نراون و کشتوکاڵی کەمیان هەیە. شوێنی هەڵکەوتەی شاری کرند (کرێن) کە شوێنێکی شاخاوییە زمانی کوردی تیایدا قسەی پێدەکرێت و تا ڕادەیەک تووشی گۆڕان هاتووە. لە کرند (کرێن) ئیتر بە زاراوەی لەکی قسە ناکرێت. بەڵکو بە تێکەڵەیەک لە دوو زاراوەی لەکی و ڕەجەوی دێنە ئاخافتن واتا ئێوانێک لەم دوو زاراوەیە بە کار دەهێنرێت.

لە نزیک زەهاو گوندی زۆر هەیە و لە دەور و پشتی گشت ڕێگاکانی کە بەرەو عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) دەچن گوندی کوردەکان و دانیشتووانی کورد بەرچاو

دەحەوێنەوە کە لە مرۆڤە سەرەتاییەکان دەچن کە هەرگیز لەگەڵ دەرەکییەکاندا پێوەندیان نەبووە (نووسینەکانی ٢٣ی فێوریەی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

دەکەون.

شێوەی ٤٩- گوندی حەوش کوڕی و ئۆردووگای وەفدەکەمان.

لە باکووری ڕۆژئاوای زەهاو، لـە سـنووردا جافـەکان بوونیـدا هەیـە کـە بـە شێوەزارێکی تایبەت قسە دەکەن. ئـەوان ژیـانی کۆچـەریان هەیـە و جلوبـەرگی هاوسێکانیان واتا جلوبەرگی عەرەبەکان لە بەر دەکەن.[2]

١- کرێن(کرند) شارێکی بچووکە کە لە بەرزایی ١٥٤٥ مەتری ئاستی ڕووی دەریاوە هەڵکەوتووە. ئەم شارە ٨٠٠ خانوو و سێ هەزار کەس دانیشتووانی لە خۆ گرتـووە کـە زۆربـەیان جووتیـارن. ئەوانە لەم کوردانەن کە باوەڕی عەلیوڵلاهی یان هەیە. ئەوان بە زاراوەیەکی نزیـک بـە ڕەجـەوی دەدوێن. کرێن(کرند) لە نزیک فالزێکی نزیک بە ستوونیەوە هەڵـکەوتووە کـە پێـکهاتەی کلسـی هەیە. بەشێکی لە ناو پێکهاتەیەکی شاخاویدا و بەشێکی تری لە داوێـنی چیـادا هەڵـکەوتووە. لـە نزیک کرێن(کرند) پۆستە و تێلێگراف و کاروانسـەرا و جۆرەکانی جیاوازی باغ بـەرچاو دەکـەون. ڕێگای گاوارە لە کرێن(کرند) تێپەڕ دەبێت و شوێن بەرزاییەکان دەکەوێت. ئەمە کوێرە ڕێـگایەکی زۆر خراپە (نووسینەکانی ٢٢ی فێوریەی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

٢- گوندی قورەتو چەند ساڵێکە بە فەرمانی عەزیزخان سەرۆکی کوردەوە لە کـەناری ڕووبـاری زەهاو بنیاد نراوە. عەزیزخان بە ڕەگەز تورک بـووە. ماوەیـەک سـەرۆک خێڵـی کۆچەریـەکانی باجەلان (جاف) و مێژووی ڕێگریشی هەبووە. دوازدە ساڵ لەمەوبەر سولـتانی ئێـرانی(عەجـەم) ناوبراوی بۆ نیسفەهان هێناوە و پێشنیاری ئاگاداری سنووری پێداوە. تا ئـەو کـات ناوچەکـە زۆر جار لە لایەن ڕێگر و هەندێ جاریش لە لایەن باجەلانیەکانەوە وێران دەکرا. سولتان ڕووبەرێکی

لە باشووری مایدەشت و زەهاو کۆچەریە کەلهوڕەکان دەحاوێنەوە. شێوە زاری ئەوان لەکی و ئەم شێوەزارە لە دۆڵی ڕووباری گاماسیاو تا پشتکۆ و سنووری لوڕستان درێژ دەبێتەوە.[1]

دانیشتوانی ئەم ناوچانە گشت موسڵمان و شیعەن. کرند (کرێن) و زەهاو هاوسێی موسڵمانە سونیەکانن و ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتووانی ئەم دوو شارە لە سەر بیروڕای عەلیوڵڵایین.

بەڵام لە بارەی مەسیحیەکانەوە دەبێت بڵێم کە لە گشت ئەم ناوچانەدا تەنانەت یەک کەسی مەسیحی بوونی نییە.

زۆری زەوی نێوان ڕووبارەکانی جەلوان و دیالەی لەگەڵ برە پارەی ساڵانەی ٦ تمەن (٤٨٠ فرانک)دا بە ناوبراودا و هەر وەها عەزیزخانی بە پلەی سەرتیپی وەرگرت. لەم کاتەدا عەزیزخان ئەم کەس و خێڵانەی ترس و دوودڵی لێیان هەبوون بەرەو ناو خاکی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) دوور کردنەوە و بۆ حەوانەوەی کەسانی نزیکی خۆی و سوارکارانی گوندی قورەتۆی بنیاد ناوە. دواتر لە ناوچەی نزیکتر بە سنوور گوندێکیتری بنیاد نا و کوڕەکان و کەسوکاری خۆی تیادا نیشتەجێ کرد. ئەمڕۆکە سنووری ئێران بەم هۆیەوە زۆر سەقامگیر و ئارامە. چونکە ئەم پارێزەرە سنوورە لە بەرامبەر عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ)دا ڕۆڵی ڕێگر دەگێڕێت و کەسێک کە بە ڕێگری گەورە بووبێت زیاتر بەرەو سنووری هاوسێکەی دەچێت و لە ناو سنووری ئەودا چالاکی خۆی دەنوێنێت (نووسینەکان ١٠مارسی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

١- لە بارەی کۆچەریەکانی هەڵیران و باڵەوەن (باڵەن) دەبێت بڵێم کە ئەوان تێکەڵەیەک لە کورد و لوڕەکانن. ئەوان لە هەژاری و فەقیریدا ژیان بە سەر دەبەن. لەم ڕوانگەوە کە ئەم دۆڵ و دەشتانە لە حکومەتی ناوەندیەوە زۆر دوورن ئەوا ئەم خەڵکانە بە شێوازی سەربەخۆیی ژیان بە سەر دەبەن. زۆرێک لەم خەڵکانە ئەو یاغیانەن کە لە حکومەتەکانی هاوسێ رایان کردووە و لێرەدا لە ژێر خێوەت و چادرەکاندا دەژێین. ئەوان کەمتر کشتوکاڵ دەکەن و زیاتر نانی بەڕووی شیرین و بەر و بوومی دەستکەوتوو لە ئاژەڵەکانیان بژێوی ژیانیان دابین دەکات. ئەوان ڕێگرانێکی ترسناکن و سەلامەتی ئێمە تەنیا بە بوونی سیلاحەکانمان مسۆگەر بوو. چەند مانگ لەمەوبەر کە دوو کەسی پشتکۆ ویستوویانە لە ناوچەی ئەوان تێپەڕبن و بۆ کرماشان بچن لە لایەن ئەو ڕێگرانەوە هاتوونە کوشتن (نووسیەکانی ٢٨ئاپریلی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

شار و گوندەکان

کوردستانی کرماشان لەم ڕوانگەوە کە ئاسەواری بینا کۆنەکانی تیادایە لە ئێراندا گرنگی تایبەتی هەیە و لە ڕاستیدا کرماشان و شووش و شیراز لەم ڕوانگـەوە وەک یەک گرنگی دەنوێنن.

هەرچەندە کە دەبوایە من لە بەرگێکی تایبەتدا باس لەم ئاسـەوارە مێـژووییانە بکەم، بەڵام لە باسێکی تەسەلدا ئەم باسە لە ڕۆژهەڵاتەوە بـەرەو ڕۆژئـاوا دەخەمـە ڕوو. لە چەند فەرسەنگی کەنگەڤەر لە نێوان کوێسـتانەکانی کوردسـتاندا دۆڵێـکی بەرفران هەیە کە بە دینەوەر ناسراوە. لەم دۆڵە بەرفراوانەدا لـە کۆنـدا شارێـک بـە ناوی دینەوەر بوونی هەبووە. بـەڵام ئەمڕۆکـە تـەنیا گوندێـکی کـەم بایـەخی لـێ ماوەتەوە. بە پێی نووسینەکانی یاقووت (معجم‌البلدان) پانتایی دینەوەر یەک لە سەر سێی هەمەدان بووە. ئەم شارە بە باخەکانی میـوە و کشتوکاڵـی چـالاک دەور دراو بووە و لە ناوچەیەکی جوان و ڕازاوە و پڕ ئاودا هەڵکەوتووە. ئـەم شـارە ساحێـبی چەندین زانای گەورەی ئیسلامی بووە کە نموونەی ئـەوان عبـدالله وهـب‌الحـافزە. هەروەها لەم شارەدا بازاڕێکی گەرم و شوێنی حەوانـەوەی میـوان هـەبووە. بـەڵام ئەمڕۆکە دینەوەر یا هەمان دینەوەر ئاسەوارێکی وەهای لێنەماوەتەوە و بە گشتی لە ناو چووە. ئێستاکە ئیتر دینەوەر تەنیا بە مانای شوێنی حەوانەوەی کۆمەڵێک کـورد -ێ گرنگی ئەوتۆ- بە کار دێت. باخەکان ئاسەواریان لێ بڕاوە و کشتوکاڵ پـاش گوێ خراوە. ئیتر ناوی شارێکی بە جوانی شاری دینەوەر بۆ ئـەم شوێـنە بـە کـار نایەت. لـە نێـوان گونـدەکانی زیواجـوو و شێـخان ئاسـەواری دینـەوەر بـەرچاو دەکەوێت. زەویەکانی ئەم بەشە تەواو ئاسۆیین و خەڵکانی ناوچەکە بۆ دۆزینەوەی شتومەکی گرانبەها چەند شوێنێکیان هەڵکەندوون. لەم شوێنەدا چەنـد سـکەیەکی سەردەمی هەخامەنەشی تا سەردەمی دەسەڵاتی عەرەبـەکان دۆزراوەتـەوە، لەگـەڵ

بڕێک زێڕ. کوردەکان ئەو شتومەکانە کە بە دەستیان دەهێنن لەگەڵ خان واتا سەرۆکی خۆیاندا بەشی دەکەن. بەڵام لەم ڕوانگەوە کە ئەم هەڵکەندن و دۆزینەوانە بێ ئیزنی حکومەتن بۆیە زۆر جێی باوەڕ و متمانە نین و من بۆ دیاریکردنی مێژووی ئەم ئاسەوارانە نەمتوانی جگە لە چەند وردە کەلوپەلێک شتێکی تر بە دەست بخەم. ئەو سکانە کە باسم لێوە کردن لە هەمەدان پێشانم دران. ئەوان منیان دڵنیا کرد کە ئەو سکانە لە شوێنی دینەوەر دۆزراونەتەوە، بەڵام من نەمتوانی ڕاستی ئەو وردەکاریانە کە بە من دران بیانسەلمێنم.

شێوەی ٥٠- شوێنی شاری دینەوەر.

هەرچی بێت ئەمە ڕوون و سەلماوە کە دینەوەر لە ڕابردوودا شارێکی گرنگ و گەورە و پڕ حەشیمەت بووە.

بە تێپەڕبوون لە دیناوە بە تەنگەبەرێک دەگەین کە ئێمە بە زەویە کراوەکانی گاماسیاو دەگەیەنێت. لێرەدا بە هۆی کرداری ئاوەوە شاخەکان شێوازی چەندین

دەندووکی تیژیان وەرگرتووە. و هەر لێرەدا ئاسەواری ڕێگایەک کە بە دەستی مرۆڤ هاتۆتە دروست کردن دەبینرێت.

لە نزیک بێستوونە کە ناوی ڕووباری دینەوەر بە ڕووباری گاماسیاو دەگات. کەمێک لە سەرووی ئەم بەشەدا و لە کەناری چەپی ڕووبارەکە شوێنێک بە ناوی تەختی شیرین هەیە کە تیایدا تەپۆڵکەکان ئاسەواری چەند کۆشکێکیان لە خۆ گرتووە کە پێدەچێت هی سەردەمی ساسانی بن.

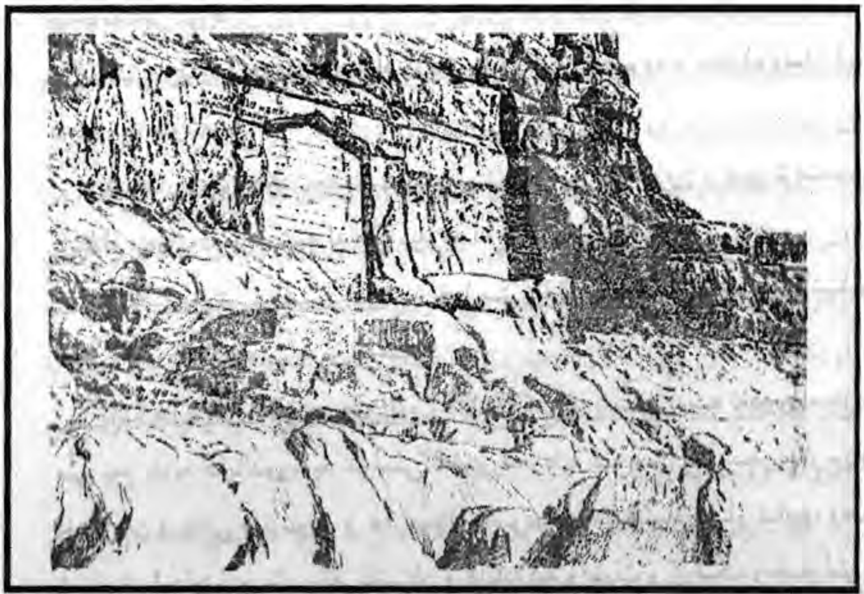

شێوەی ٥١- تاشەبەردەکانی بێستوون.

بێستوون گوندێکی بچووکە کە لە نزیک شاخی مەزنی بێستوونی ستوونیدا کێوی پەڕاودا هەڵکەوتووە. لە سەر ئەم شاخەیە کە داریووش باسی داگیرکردنەکانی خۆی وێنا کردووە و بیرەوەریەکانی خۆی هەڵکەندووە و لە

سەردەمی ئێمەشدا پاشایەکی ئێرانی ناوی خۆی پێوە زیندە کـردووە. نووسـراوەکانی هەخامەنەشی زۆر دوور و درێـژ و بـۆ بوارەکـانی جوگرافیـا و مێـژوو هەڵـگری چەندین بەڵگەی گرنگن کە بەم وشانە دەست پێدەکەن:

منم داریووش، پاشای گەورە، پاشای شایەکان، پاشای پارس، پاشای وڵاتـان و کوڕی ویشتاسب و نەوەی ئەرشام، هەخامەنەشی.

پاشا داریووش دەڵێت: من کوڕی ویشتاسبم و باوکی ویشتاسب ئەرشام بـووە و باوکی ئەرشام ئاریامنە و باوکی ئاریامنە چیش‌پیش بووە و بـاوکی چـیش‌پـیش هەخامەنەش بووە.

پاشا داریووش دەڵێت: ئێمە لە کۆنەوە ناوبانگمان هـەبووە و پاشـابوونمان لـە کۆنەوە بۆ ماوەتەوە.

پاشا داریووش دەڵێت: هەشت پشتی پێشووی من پاشا بوون و مـن نۆهـەمین پاشا لە بنەماڵەکەمدام، ئێمە لە دوو سەردەمدا پاشا بووین.[1]

پاشا داریووش دەڵێـت: مـن بـە خواسـتی ئەهوورامـەزدا بـووم بـە پاشـا و ئەهوورامەزدا پاشایەتی بە من بەخشی.

پاشا داریووش دەڵێت: بەڵێ لەو وڵاتانەدا کە من پاشـام ئەمـە ئەهوورامـەزدا منی بەم پلەیە گەیاندووە. بە خواستی ئەهوورامەزدایە کـە مـن لـە سـەر پـارس و خووزیان و بابلی و ئاسوور و عەرەبستان (مـودرای) و وڵاتـانی نـاو نـاوی وەک ئسپرد (سارد)یۆن و ماد و ئەرمەنستان و کاپادۆکیە و پارت و زرنـگ و هـەرات و خارەزم و باختەر و سەغد و قەنـدهار و سـرمین و سـتاگوش و ڕەخـج و ماسـی

١- سەرەتا شەش پاشا و دواهەمینیان هەخامەنەش، پێش دەسەڵاتی فرائـۆرتس تـا ٦٥٠ ساڵـی پێش زایین. دواتر سەر لە نوێ لە کوروشەوە (ج. اوپرت، نەتەوە و زمانی مادەکان، لاپـەڕەی١١٣، نووسینی١).

(مەککە) کە لە سەر یەک ٢٣ وڵات لە خۆ دەگرێت پاشایەتی دەکەم. دوای ئەم وتانە باسێکی وردی چالاکیە گرنگەکانی حکومەتی داریووش دێت.

ئەم نووسینانە کە لە نووسینەکانی هەخامەنەشی کە بۆ ئێمە جێماون بە سێ زمانی مادی و پارسی و ئاسووری تۆمار کراون. ئەم نووسینانە لە دۆزینەوەی سڕەکانی نووسینە مێخیەکاندا ڕۆڵی گرنگیان هەبووە.

لە مەغریب کەتیبەی داریووش واتا تاشەبەردی گەورە ئامادە کراوە، بەڵام کارەکانی بە کۆتایی نەگەیشتوون و هیچ نووسراوێک لە سەری هەڵنەکەندراوە.

ئەو کاروانانە کە لە بەغدادەوە بەرەو ئێران دێن گشتیان لە بەردەم تاشە بەردەکەی بیستوون تێپەڕ دەبن و بەم هۆیەشەوە شاعەباس بۆ ئەم کاروانانە لەم شوێنەدا کاروانسەرایەکی ڕازاوەی بنیاد ناوە.

ئەم تاشەبەردە کە لای ئێرانیەکان بە بۆغستان و لای یۆنانیان بە بغیستانوون ناسراوە. جگە لە ئێرانیەکان سەرنجی عەرەبەکانیشی بەرەو لای خۆی ڕاکێش کردووە. ئەوان ئەم کەڤرە بە بێستوون (بێ‌ستوون) یا بەهستوون ناو دەبەن و ئەمە ناوێکە کە زیاتر بۆی بە کار دەهێنرێت. خەڵکانی ناوچەکە ئەم سیما و شێوانە کە لە سەر ئەم کەڤرانەدا هەڵکەندراون بۆ ڕووداوە ئەفسانەییەکانی خۆیانیان دەگەڕێننەوە. یاقووت نووسیویەتی کە:

«لە خوارووی ئەم شوێنە لە سەر کەڤرێکی سافدا شوێنی هەڵکەندراوی ئانشکێک بەرچاو دەکەوێت که ڕوونە ئەمە کار و شوێن دەستی مرۆڤە. ڕوون و بەرچاوە کە یەکێک لە پاشاکانی ئێرانی بە مەبەستی دەرخستن و سەلماندنی گەورەیی و هێزی خۆی خوازیاری بنیادنانی بازاڕێکی گەورە لە دەوری چیا بووە.»

بەڵام ئەمە پێناچێت زیاتر لە خەیاڵێک شتێکی تر بێت کە لای نووسەری عەرەب خۆی نواندووە. چونکە ئەمە تەنیا ئامادەکاری بۆ کەڤرێکی گەورەیە و هیچی تر. بەڵام ئەگەری ئەمەش هەیە کە لە نزیک ئەم سەرچاوە ئاوە ڕوونەی کە لە تاشە بەردەکەوە دەڕژێتە دەرەوە بینا و دامەزراوەی لێ بووبێت، بەڵام ئەمڕۆکە شتڵک جگە لە چەند پێکهاتەی وردبووی بێناونیشان شتێکی تر بەرچاو ناکەوێت.

لە بەرزاییەکانی هەڵکەوتووی کەناری چەپی ڕووباری گاماسیاو و لە بەرامبەر کەڤری بێستووندا چەند گۆڕێکی سەردەمی هەخامەنشی بەرچاو دەکەون. سەرنجڕاکێشترینی ئەم گۆڕانە گۆڕی دێنوویە. ئەم گۆڕانە پێش من لە ئەورووپاوە سەردانکەریان بۆ نەهاتووە. لە ڕۆژئاوای ئەم بەرزاییانەدا و لە دۆڵێکی زۆر کراوەدا (کە شێوازی دەشتی لە خۆ گرتووە و زیاتر لە دەشت دەچێت تا دۆڵ) شاری کرماشان هەڵکەوتووە کە بە کرنگترین شاری کوردستان دەناسرێت. ئەم شارە لە سەر دواشەپۆلەکانی بەرزاییەکانی چیاسپی هەڵکەوتووە و بە شێوەی ئامفی‌تیاتر بنیاد نراوە.

شێوەی٥٢- کرماشان

نووسەرە عەرەبەکان کرماشانیان بە قرمیسین ناو بردووە. ئیزیدۆر دۆکارکس کرماشانی بە کامبادینە(Kambadene) ناو هێناوە. ئەم ناوەی دوایی کە بە کار هاتووە بۆ شاری ئەمڕۆی کرماشان نەبووە، بەڵکو بۆ ئاسەواری جێماو و کەلاوەکانی چەند کیلۆمەتری باکووری کرماشان بە کار هاتووە کە من پێیان گەیشتم و بینیمن.

عەلیمیرزا کوڕی فەتحەعلیشا کارگەی دروستکردنی سیلاحی لە کرماشان بنیاد ناوە و بەم هۆیەشەوە کرماشان پێشکەوتنی بەرچاوی بە خۆوە بینیوە. شارەزایانێک لە گشت نەتەوەکان لەم شوێنەدا خەریک بە ئیشن کە نموونەی ئەوان کێلنێل‌رالینسە کە لەم سەدەیەدا ڕۆڵی گرنگی لە دۆزینەوە مێژووییەکاندا وەک شارەزای ئەم بوارە هەبووە. لەم کاتە بە دواوە هەر ڕۆژێک گرنگی شار کەمتر بۆتەوە و بازاڕ پەشێو بووە. جگە لە کۆشک و باخەکانی پاشاکان شتێکی‌تر و بینای‌تری سەرنجڕاکێش تیایدا بەرچاو ناکەون.

بەڵام گەر کرماشان بۆ سەردانکەرێکیش سەرنجڕاکێش نەبێت ئەوا لە ڕووی مێژووییەوە کامبادانە و لە ڕۆژگاری ئەمڕۆی ئێمەدا تاق وەسان یا تەختی وەسان وەها نییە. لەوێدا لە نزیک سەرچاوەیەکی پڕ ئاوی ڕوون لە کەفرێکدا هۆڵ هەڵکەندراوە کە لە ڕابردوودا تەنیا وەک شوێنێکی مێژوویی نەبووە. ئەم دوو هۆڵە کە سەرداپۆشراو بە هۆی کەفرەکەوەن لە ڕووی بەرزیەوە نایەکسانن. هۆڵە بەرز و گەورەترەکە زۆر لە هۆڵەکەی‌تر ڕازاوەترە. هەڵکەندراویەکانی ناو هۆڵەکان زۆر ورد و جوان و سەرنجڕاکێشن. هۆڵە بچووکەکە تەنیا دوو پیاو لە خۆ دەگرێت و چەندین نووسرای بە زمانی پەهلەوی تیادا بەرچاو دەکەوێت. لە ڕۆژهەلاتی ئەم دوو هۆڵە وێنەیەکی هەڵکەندراوی گەورە هەیە.

گشت ئەم سیمایانە بۆ سەردەمی ساسانی دەگەڕێنەوە.

شێوەی ٥٣- کرماشان، کۆشکی حاکم

لە دەرەوەی هۆڵە گەورەکەدا تاشە بەردێکی ڕازاوە بەرچاو دەکەوێت و لە بەشی چەماوەی سەقفەکەدا دوو فاتح بەرچاو دەکەون کە تاجێکیان بە دەستەوەیە.

دیواری خوارەوە تێکەڵەیەک لە دوو چین و ئاستە. ئاستی یەکەم هەڵگری وێنەی سوارکارێکە کە نێزە و قەڵغانی هەڵگرتووە. لە وێنەکەدا دیارە کە سوارکارەکە جلوبەرگی زرەهی (دژە نێزە)ی لە بەردایە. و ئاستی دووەم واتا وێنەی دووەم سێ پیاو لە خۆ دەگرێت کە ناوەڕاستیەکە پاشایە و بە جلوبەرگی قوماشی حاشیەدارەوە دەرکەوتووە کە پاڵی داوەتەوە.

دەور و پشتی بینایەکە بە وێنە هەڵکەندراوەکان ڕازاوەتەوە کە وێنەی ڕاو پێشان دەدەن. لە بەشی ڕۆژئاوا واتا لە لای چەپ وێنەیەک هەڵکەندراوە کە پیشاندەری پاشایە کە بە نێزەکانی خۆی بەرازێک کونکون دەکات، لەملاتریشەوە

فیلەکان کۆ بوونەتـەوە و ئافرەتـان پێشـان دراون کـە بـە جەسـتەی ڕووت و بـە جلوبەرگەوە خەریک بە مۆسیقاژەنینن.

لە لای ڕاستی ئەم وێنانە نۆکەرەکان پێشان دراون کە نێچیرەکەیان پارچەپارچە دەکەن.

بەرەو لای ڕاست وێنەیەکی تری هەڵکەندراو هەیـە کـە بـە داخـەوە ناتـەواو ماوەتەوە و تیایدا وێنەی ئاسکێکی کێوی بەرچاو دەکەوێـت کـە ڕاو کـراوە و لـەم ڕاوەدا پاشا حزووری هەیە و ئافرەتان لەملاوە لە سەر کورسیەک دانیشتوون.

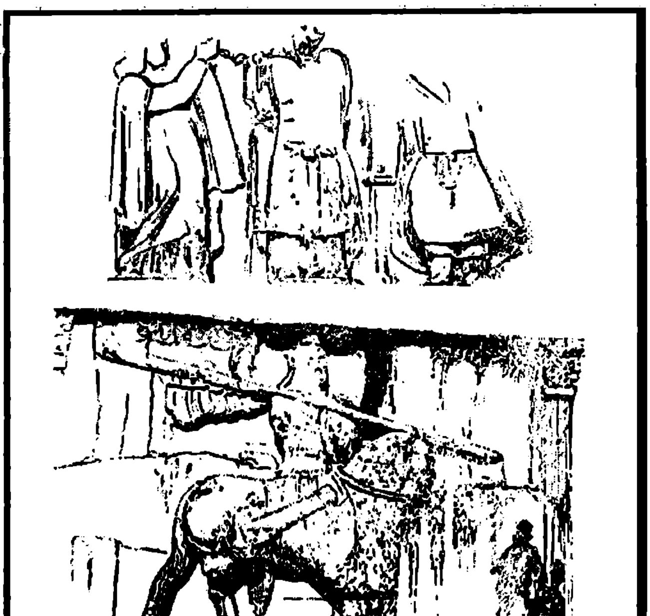

شێوەی ٥٤- هەڵکەندراوەکانی تاق وەسان

هەر وەک باسمان لێوە کرد ئەیوان لە ڕووی ئەم جۆرە ئاسەوارە هەڵکەندراوانە گرنگی زۆر کەمتری هەیە. بەشی سەرووی ئاستی یەکەم یا هەمان وێنای خـواروو دوو پیاوی لە خۆ گرتوون. نووسراوەکانی کە تیایدان بەم شێوەیەی خواروون:

ئەم کەسەی کە لـە خـوارووودا وێـنەکەی هـاتووە پەرسـتیاری ئەهوورامـەزدا شاپووری گەورەیە. پاشای پاشاکانی ئێـران و نێـردراوی ئاسـمان و لـە ڕەگـەزی خوداکان، کوڕی پەرستیاری ئورمێزۆ، ئەهوورامـەزدای گـەورە پاشـای پاشـاکانی ئێران و لە ڕەگەزی خواکان نەوەی نێرسسی مەزن پاشای پاشاکانە (بگەڕێـوە بـۆ: سیلۆستێر دوساسی، نووسیەکانی لـە بـارەی سـەردەمی باسـتانی ئێـرانی، پـاریش ۱۷۹۳، ل۲٤۳).

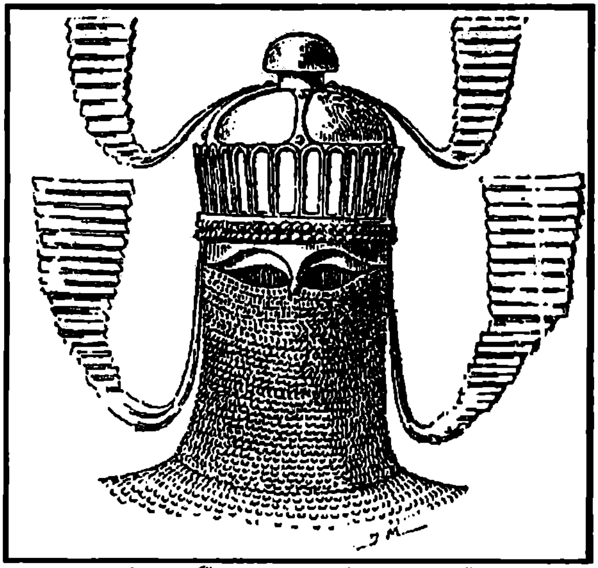

شێوەی ٥٥- کڵاوی پاشا، وێنە کراو لە ڕووی هەڵکەندراوەکانی تاق وەسان

ئەم کەسەی کە لە خوارەوەدا وێنەکەی هاتووە پەرستیاری بەهرامی مەزن و پاشای پاشاکانی ئێران و لە ڕەگەزی خوداکانە. شاشاپووری مەزن پاشای پاشاکانی ئێران لە ڕەگەزی خوداکان و نەوەی هۆرمەزدی گەورە پاشای پاشاکانە (بگەڕێوە بۆ: سیلۆستێر دوساسی، نووسیەکانی لە بارەی سەردەمی باستانی ئێرانی، پاریش ۱۷۹۳، ل ۲۵۵).

وەک بینیمان ئەم ئاسەوارانە بە فەرمانی بەهرام کوڕی دووەمی شاپوور، کوڕی هۆرمەزد، کوڕی نێرسس بنیاد نراون.

لە یەکێک لە وێنەکاندا پاشا وێنا کراوە کە پێ لە سەر جەستەی ئەسیرێکدا دادەنێت. پێشووتر سەرچاوەی تاق وەسان بە دۆڵەکەدا ڕێی کردووە. بەلام لەم ساڵانەی دواییدا وکیل الدولە بە مەبەستی ئاودێری زەویەکان چەندین بەربەست و بەنداوی لە سەر ڕێگەی ئەم ئاوەدا هێناوەتە کایە. بە هەی ئەم کارەوە دوو تا سێ ستوون دۆزراونەتەوە کە بە ڕای من لە ڕوانگەی میعماری ساسانیەوە گرنگی زۆریان هەیە.

لە نێوان تاق وەسان و شاری ئەمڕۆی کرماشاندا ژمارەیەکی زۆر کەلاوە و پاشماوەی شاری کامبادانە بەرچاو دەکەون. تا ئێستا هیچ لێکۆڵینەوە و پشکنینێکی زانستی لەم ڕووەوە بۆ ئەم شوێنە بە ئەنجام نەگەیشتووە. بەلام خەڵکانی ناوچەکە زۆر جار لە کاتی چالاکیە کشتوکاڵیەکاندا بە سکەی سەردەمی ساسانی دەگەن.

کەمێک لەولاترەوە کاتێک لێژی بەرەو دەشتی کەلدە دەست پێدەکات ئاسەواری تری ساسانی بەرچاو دەکەون کە بە تەختگەرا ناسراوە. ئەمانە لە ڕووی هەمان وێنەکانی تاق وەسان دروست کراون، بەلام بە جێگەی ئەوەی کە لە سەر تاشە بەرد هەڵبکەندرێن ئەوانە لە سەر بەردە تاشراوەکان دروست کراون. پێشووتر

ئەم ئاسەوارانە لە سەر ڕێگە هەڵکەوتبوون، بەڵام ئەمڕۆکە شوێنی ڕێگە و جادەکە گۆڕاوە و بەم هۆیەوە تەختەگەرا لە شوێنێکی دوورەدەستدا ماوەتەوە.

ڕێگە کۆنەکە کە هێشتا ئاسەواری ماوەتەوە بە پێکهاتە مەرمەڕیەکانی داوێـنی چیادا تێپەڕ بووە. بۆ بەشی دەرەوەی جادەکە لە زۆر شوێندا کەڵک لە دیواری بەرد و گەچی وەرگیراوە. ئەم کارە سەرنجڕاکێشە ئەمڕۆ وێران بووە. ئەم ئاسارە هـەرگیز پارێزگاری لێنەکراوە و کاتێک پاشا بۆ زیارەتی کەربەلا چووە ڕێگەی نوێ لێدراوە و ئەم ڕێگەیە لە بیر کراوە. ئەم ڕێگە نوێیە زۆر کەمتر لە ڕێگە کۆنەکە کە پاشاکانی ساسانی گرنگیان پێدابوو قابیلی هاتوچۆن.

زەهاو کە لە داوێنی زاگرۆسدا هەڵکەوتووە ئاسەواری مێژوویی زۆری لە خـۆ گرتووە. زەهاو دوو شار یا خود باشترە بڵێین دوو گوندی گەورە لە خـۆ دەگرێـت. یەکێک سەرپۆل و ئەوەی تریـان قەسـری‌شـیرین. ئـەم دوو شوێـنە وەک شوێـنی حەسانەوەی کاروانەکانی نێوام بەغداد و کرماشان ناسراون.

شێوەی ٥٦- هەڵکەندراوایی و نووسراوەکانی تاق وەسان

شێوەی٥٧- حاکمەکانی کرند (کرێن) و گاوارە

ناوی سەرپۆل لەمەوە هاتووە کە لەم شارەدا پردێک لە سەر ڕووباری هەڵوان دروست کراوە و شوێنی خەلمانی مێژوویی تیادا هەڵکەوتووە. دوو کەناری ڕووبارەکە چەند ئاسەوارێکی لێ ماوەتەوە کە پێدەچێت پاشماوەی کۆشک و یان هی قەڵاکانی سەردەمی ساسانی بێت. سەرپۆل لە سەردەمانی زۆر کۆنەوە وەک شوێنی نیشتەجی بوون بوونی هەبووە. من لە سەرپۆل تاشە بەردێکی گرنگی مێژوویی پاشا ئەنوبانیم دۆزیەوە. ئەم تاشەبەردە یەکێک لە مێژووییترین ئاسەوارێکە کە من لە ئاسیا بینیبێتم (بگەڕێوە بۆ: تاشە بەردێک لە زەهاو، ژ. دمۆرگان و و. شیل، کۆمەڵە کاری زمانناسی و مێژووناسی میسر و ئاسووری، ل ١٠١).[١]

١- ژاک دمۆرگان: لە بارەی تاشەبەردی مێژوویی پاشا ئەنوبانی دەبێت بڵێم کە لەم بارەوە لە کتێبی کۆمەڵە کاری زمانناسی و مێژووناسی میسر و ئاسۆریدا کە ناومان هێنا نووسراوە: «یەک نستامپاژ (چاپ لە سەر مس یا دار) لەم تاشەبەردە لە لایەن سەروان «لنۆن برز»ەوە کە کەسێکی

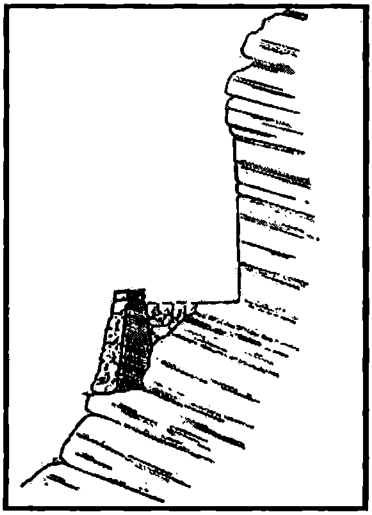

شێوەی ٥٨- نیوەڕۆ (پرۆفیل)ی جادەی مێژویی تەختگەرا

ئەم تاشەبەردە نزیک بە سی مەتری بەرزتر لە ئاستی دەشتەکە هەڵکەندراوە و

نیزامی فەرەنسا لە سەفارەتی قوستەنتەنیەیە بۆ ڕێزدار هۆزی ناردراوە و ناوبراو ئەمەی لە ئیختیار ئەکادیمیەکانی نووسین و ئەدەبیات هاویشتووە» (ڕاپۆرتەکانی دانیشتنەکانی ساڵی ١٨٩١، ل ١٢٠، دانیشتنەکانی ١٧ی ئاپریل). من لەم کاتەدا نموونەیەکی وێناکراوی ژنەڕاڵ رالینسن کە براکەی لە پێنج زنجیرەی گەورەی پاشایەتی (چاپی دووەم، بەرگی سێهەم، ل ٧)دا چاپی کردبوو لە دەستمان دابوو، بەڵام ئێمە ڕواڵەتی ئیلاهەی ئیستارمان نەدەناسی. وێناکردنەکانی سەروان بێرژە لە ژمارەی داهاتووی گۆڤاری ئاسۆرۆلۆژیدا بە چاپ دەگەن. بە پێی پێشنیاری بەڕێز کساویە شارم، ڕێزدار هێربێرت ئستامپاژی ئاغای مۆرگانی لە چوارچێوە گرتووە و لە مۆزەخانەی ئاسووری لوور پارێزگاری لێدەکرێت.»

ئەم نووسینە هەڵەی تیادایە. ئەم زانیاریانە کە من لە کاتی سەفەرەکەمدا بۆ ڕێزدار ژ. ماسپرۆ ناردوومە ناوبراوی لە هەڵە هاویشتووە. تاشەبەردێک کە سەروان برژە ئستامپاژەکەی بۆ ڕێزدار هۆزی ناردووە هی هۆرین شێخخانە کە لە لاپەڕە پێنجی نووسینەکانی «و. شیل»دا هاتووە و لە لایەن خۆمەوە وەرگێردراوە. بەڵام لە بارەی وێناکردنەکانی ژنەڕاڵ ڕالینسەوە کە لە پێنج زنجیرەی گەورەی پاشایەتیدا بە چاپ گەیشتوون هی بەشی خوارەوەی کەڤرەکانی سەرپیەڵن و بە ڕادەیەک ناکامڵە کە کەسێک بە زەحمەت لێی تێدەگات. نووسراوێک کە هەیە و من تۆمارم کردووە و هەروەها بەڵگەکانی هۆرین شێخخان لە پێش سەفەری مندا چاپ و بڵاو نەکرابوونەوە.

لەم تاشەبەردەدا پاشا ئانوبانی بەرچاو دەکەوێت کە پێی خۆی لـە سـەر جەسـتەی ئەسیرێکدا داناوە و ئیلاهە نی‌نی دوو ئەسیری لە بەر دەستدایە کە یەکێکیانی زەنجیر لە دەم کردووە. ئەم تاشەبەردە بۆ سێ هێڵی ئاسۆیی و بیست و دوو هێڵی سـتوونی دابەش دەبێت کە بە داخەوە کامڵ نین. چونکە بە هۆی کـرداری دابـارین پێـکهاتە مەرمەڕیەکە گۆڕانی بە سەردا هاتووە و دێڕی خوارەوەی بە تەواوی لە ناو چووە.

من بۆ دەست پێگەیشتنم بە نووسراوە هەڵـکەندراوەکان و بینینیـان ناچـار بـە دروست کردنی قادرمەیەکی گەورە بووم کە بە کەڵک وەرگرتن لەم قادرمەیە توانیم بـۆ لایـان بچـم و ئسـتامپاژ (لـە ڕوو گرتنـەوە)ێـک لێـیان بـە دەسـت بخـەم و وردەکاریەکانی ئەو وێنانە کە بە دەستم گەیشتبوون تاوتوێ بکەم.

نووسراوەکان باس لەوە دەکەن کە:

ئانوبانی پاشای بە توانا، پاشای لۆلۆبی(ک.ئیم)، وێنەی پاشای ناوبراو و ئیلاهە نی‌نی لە چیای باتیر (پادیر یا پاتیر) لە سەر تاشە بەردەکان هاتووە. هـەر کەسێـک کە ئەم تاشانە هەڵبگرێت ئانوم و ئاتات و ئێنکیت و بێلکیت و ئـەدەد و نـی‌نـی و سین و ساماس و...... و...... کە نین .... و....... کە لە ئـەو....... مەرگەکـەی و..... نەعلەتەکەی ڕادەگەیەنن، و مناڵەکانی بە نەعلەت دەکەن کـە. [پێدەچێـت شوێـنە جێماوەکان بە هۆی لەناوچوون و خرابوونیان قابیلی خوێندنەوە و تێگەیشـتن لای دمۆرگان نەبووبن، (وەرگێڕان)]

وەک دەبینین ئەم نووسراوە لە ڕووی جـوگرافی و مێـژووییەوە گرنگـی زۆری هەیـە، چونکـە چەنـدین نـاو کـە هێشـتا لای ئێـمە نەناسـراو و نادیـارن بۆمـان

دەدرکێنێت.[1]

لە سەردەمی ئەنوبانی پاشای سامیدا واتا نزیک بە شەست سەدە لـە پێشـووی ئێمەدا سەرپۆل شار بووە و کەوابوو گەر ئێستاکەش هەڵکەندنی زانستی بە ئـەنجام بگەن لە ژێر تەپۆڵکەکاندا و لە ژێر کەلاوەکانی ساسانیدا ناسـەواری ئـەم مێـژووە کۆنە بەردەست دەکەوێت.

لە دەور و پشتی سەرپۆل هێشتا نووسـراو و تاشـەبەرد و کـەلاوەکان بـەرچاو دەکەون. من لە بەرگێکی تایبەت بە مێژووناسیدا ئەم لایەنانە باشتر شی دەکەمـەوە. بەلام بەر لە جێهێشتنی ئەم شوێنە دەبێت باسێکی کورت لە بـارەی گـۆڕی داوود کە هی سەردەمی هەخامەنەشـییە و لـە سـێ کیلۆمـەتری باشـووری ڕۆژهـەلاتی سەرپۆل هەڵکەوتووە بخەمە ڕوو.

کل داوود (گۆڕی داوود) لە گۆڕەکانی ئەمڕۆیی دەچێت. لەو گۆڕانە دەچێت کە لە دەور و پشتی پرسپۆلیس بەرچاو دەکەون. بەلام کـەمتر هەڵـکەندن و ڕازاوەیـی پاشایانەی پێوە دیارە. لە سەر ئەم گۆڕەدا وێنایەک و چوارگۆشەیەکی تیادایـە کـە پێشووتر لە ناو ئەم چوارگۆشەیەدا نووسینی تیادا بووە. خوڕافات ئەم گۆڕەی وەک زیارەتگایەک لێکردووە و جاربەجار سەردانی دەکەن. بەلام ئەم پیرۆزیە نـەیتوانیوە بەر لە بەتاڵ کردن و شکاندنی ستوونەکان لە لایەن موسڵمانەکانەوە بگرێت.

---

١ - شیاوە ئەمە لە بەرچاو بگرین کە وشەی باتیر کە بۆ شوێنی سەرپێڵ لە سەردەمە کۆنەکاندا بە کار هاتووە وەرگێردراوەکەی لە زمانەکانی توورانی مادیدا بەرچاو دەکەوێت. وشەی باتو لە زمانی مادیدا بە واتای «ژێرەوە و خواروو» دێت. بەڵێ ئێمە ئەوەش دەزانین کە لە کاتی هێرشی «پاشـا ئەنوبانی»دا ئەم شوێنە توورانیەکان و مادیەکانی لێ نیشتەجێ بوون. کەوابوو بە کار هێنانی وشەی «چیای خواروو» کە لە لایەن دانیشتوانی دۆڵەکانی سەرووی زاگرۆسـەوە بـە کـار هاتبێـت زۆر سروشتیە. هەر چەندە کە نووسینەکان بە زمانی «سامی»ن، بەلام ناوە جوگرافیە توورانیـەکانی بـە باشی تیایدا پارێزراوە.

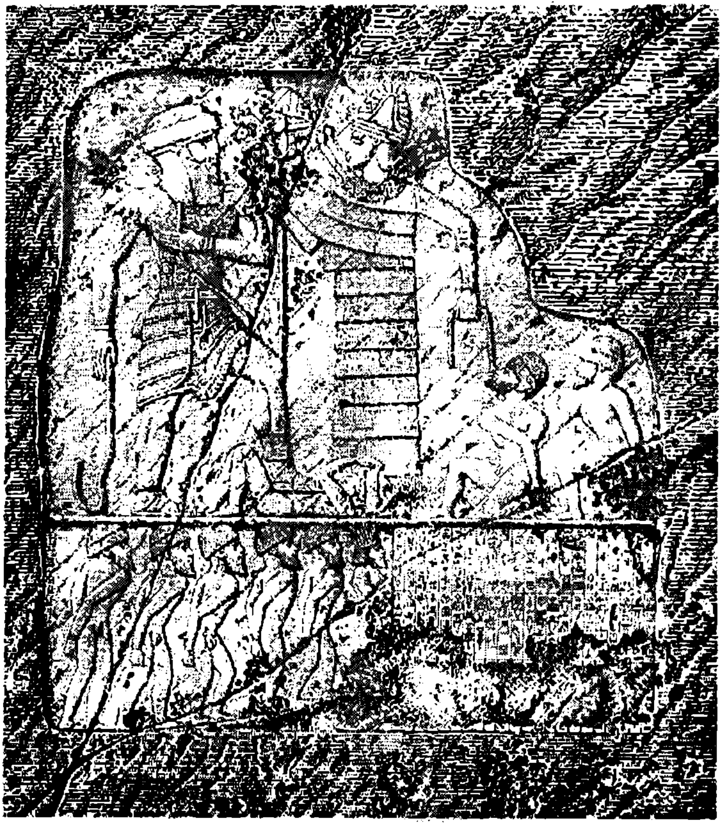

شێوەی ٥٩- تاشەبەردی ئانۆبانی، سەرپێڵ.

لە سەر کەناری ڕاستی ڕووباری هەڵوان و بە دووری یەک ڕۆژ ڕێگا (بە پێ) شاری بچووکی قەسری‌شیرین[١] هەڵکەوتووە. ئەم شارە لە سەر شوێنی شارێکی

١- ژاک دمۆرگان: قەسری‌شیرین بازاڕێکی خراپ و ناڕێکوپێکی هەیە. کاراونسەرایەکی گەورە ویرانی هەیە و هەر وەها سەربازخانەیەکی بێ‌سەربازی تیادا دروست کراوە. لە قەسری‌شیرین کۆشکێک و چەند بورجەکێک هەیە کە دوازدە ساڵ لەمەو بەر لە لایەن سەرۆک جوانمێر

کۆن بنیاد نراوە. قەسری‌شیرین شارێکە کە گرنگی ئەوتۆی نیە و تەنیا گرنگیەک کە هەیەتی هی لە سەر ڕێگای تاران و بەغداد بوونی و چەند کاروانسەرایەکی خراپە کە هەیەتی. هەروەها چەند کەلاوەیەک لە قەسری‌شیرین هەیە کە سەرنج‌ڕاکێشن.

لە کتێبی «سەفەری بۆکینگهام»دا (لاپەڕە ٣٨ بە دواوە) باسی سەرنج‌ڕاکێش لە بارەی کەلاوەکانی قەسری‌شیریندا بەرچاو دەکەون. سیلڤێستێر دۆساسی لە نووسینەکانی لە بارەی سەردەمە مێژووییە جیاوازەکانی ئێران (ل ٢٣٥)دا باسیان لێوە دەکات و هەروەها ئۆلیڤێر لە سەفەردا (بەرگی ٥، ل ٣٢) تیشکی خستوونەتە سەر. ئەم کەلاوانە سەرنجی بینەر بۆ لای خۆی ڕاکێش دەکەن. یاقووت بەم شێوە باسیان لێوە دەکات: «ئەوەی کە لەم بینا و دامەزراوانە هێشتا ماوەتەوە بیر و سەرنج‌ڕاکێشە. ژوورەکان و هۆڵەکان و شوێنەکانی چوونە دەرەوە و حەوشێ و

•

سەرۆکی کوردەوە بنیاد نراون و ناوبراو لەگەڵ خێزانەکانیدا لەوێدا ژیان بە سەر دەبات. ناوبراو کاربەدەستی سەردانکەرانی کەربەلا بوو. بەڵام دواتر فەرمان بە حیسامالملک باوکی میرپێنج حیسامالملک حاکمی کرماشان درا کە کۆتایی بە دەسەڵاتی جوان‌مێر بهێنێت. حیسامالملک لە نزیک کۆشکدا خێوەت بەرز دەکاتەوە و لای سەرۆکی کورد خۆی وەک دۆستی نزیک پێشان دەدات. ناوبراو بەرەو ناو خێوەت دەعوەت دەکات و جوان‌مێر بەرەو خێوەت دەچێت. بەڵام بەر لە گەیشتنی بە خێوەتەکە ناوبراو دەگرن و سەری دەبڕن! کۆشک چەند ڕۆژێک خۆڕاگری کرد و خێزانەکانی جوان‌مێر بە سیلاح بەرگریان لە خۆیان دەکرد و ژمارەیەکی زۆر لە سەربارانی ئێرانیان کوشتن. بەڵام دواتر دوژمن بە گولە تۆپ هێرشی کرد و دیوارەکانی کۆشکی لە ناو برد. ١٨ نەفسەری جوان‌مێر گیانیان لە دەست دا و ١٩ی‌تر گیران بۆ تاران نێردران و ئەوانیش لە ساڵی ١٨٨٨دا لە سێدارە دران. جوان‌مێر سوننی بوو و لە لایەن زلالسولتانەوە ئەم پۆستەی پێدرابوو. ئەمڕۆکە دزی بە شێوەیەکی‌تر بە ئەنجام دەگات. واتا حاکم بە زۆر پارەی سەردانکەران و خەڵکان دەستێنێت و هەر کارێک بکات بۆی دەکرێت، چونکە پارێزگاری سنوورە! چونکە ئەم کەسە نەیتوانی پارە لە من بستێنێت زەحتی زۆری لە بەرپرسی حەمام کرد و پارەی زۆری لێستاند، بەم بەهانەوە کە ڕێگەی داوە سەگە مەسیحیەکان (کە مەبەستی ئێمە بوو) بڕۆنە ژوورەوە! بەڵام ئێمە هەرگیز بەرەو ئەوێ نەڕۆیشتبووین. چونکە پیسی ئەوان بۆ ئێمە بەس بوو تا بەرەو ئەم شوێنە نەچین و ئەوێ گڵاو نەکەین! (نووسینەکانی ١٨ی مارسی ١٨٩١ی ژاک دمۆرگان).

باخەكان و... هتد كە پاشماوەكانیان لە بەرچاوە سەلمێنەری مەزنی و گەورەیی ئـەو كەسەیە كە ئەم شوێنانەی بنیاد ناوە.

شێوەی ٦٠-هەڵكەندراوایی كەل داوود.

سەردەمی دروستكردنی ئەم بینایانە كە ئەمڕۆكە تەنها كەلاوەكانیان ماوەتـەوە بۆ سەردەمی ساسانی دەگەڕێتەوە. ئەم بینایانە بە پشتێنەیەكی دارچێنراو دەور دراون و لـە دوو كۆشـك و قەڵایـەكی خـۆڕاگر پێـكهاتوون كـە لـە ناوەڕاسـتی شـار هەڵكەوتوون.

ئۆردووگایەك كە ئەمڕۆ قەڵای پێدەگوترێت بە چەندین بورج دەوری گیرابوو

و لە ڕابردوودا چەندین بینای تریشی لە خۆ دەگرت کە ئەمڕۆ جگە لە بناغەکانیان و چەند کەلاوەیەک شتێکی تریان لێ نەماوەتەوە.

گوتمان کە چوار دەوری ئەم کۆشکە پشتێنەیەکی دارچێنراو و باخات بووە. بۆ گەیاندنی ئاو بە گشت باخەکە تۆڕی ئاودێری بۆ دابینکراو بووە.

بینا سەرەکیەکە کە بە قەسری شیرین ناسرابوو لە شێوەی لاکێشەیەکە بووە و لە بەرامبەریدا عەمبارێکی گەورەی ئاو دانرابوو.

لە بەشی باشووری پشتێنە دارچێنراوەکەدا کۆشکێکی بچووکتر هەبووە کە ئەمڕۆکە بە کۆشکی چوار دەر (چوار قاپی) ناسراوە. ئەم کۆمەڵە کۆشک و قەڵایە دەبێت سیما و وێنایەکی جوان و ڕازاوەی هەبووبێت و تەنانەت ئەمڕۆش کەلاوەکان ئەم وێنایە لە مێشکی بینەردا دەخوڵقێنن.

بینایەکان لە بەرد و گەچ بنیاد نراون. هەڵکەندن و ڕازاندن و وردەکاریان تیادا بە کار نەهێناوە. بەردەکان نەتاشراون و تەنانەت ستوونەکانیش بە کەلوپەلی ورد دروست کراون. ئەمە پێشاندەری پەلە کردنێکە کە لە بنیادنانی بیناکاندا هەیانبووە. واتا ئەم باس و چیرۆکانە کە لە بارەی خوسرەودا دەبیسترێن پێدەچێت ڕاست بن و ئەمە لە پەلەکردنی بنیادنانی ئەم بینا مەزنانەدا بە مێشک دەگات.

گەر کەلاوەکانی قەسری شیرین لە لایەن هەر سەردانکەرێکەوە بینراون ئەوا کەمتر کەسێک کەلاوەکانی حەوش کوڕی (شوێنی ئەسپەکان)یان بینیوە. کوردانی ناوچەکە باس لەمە دەکەن کە ئەو شوێنانە تەنیا بۆ ڕاگرتنی ئەسپەکان بووە و ئەمە تەنیا تەویلە بوون، بەڵام ئەم وتەیە هیچ بنەمایەکی نییە. بیناکانی حەوش کوڕی دروست لە ئەوانی قەسری شیرین دەچن و پێدەچێت حەوش کوڕی شوێنی حاکم یا شوێنی حەوانەوەی یەکێک لە نزیکانی حاکم بووبێت. ئەم کەلاوانە لە نزیک دە

فەرسەنگی باکووری قەسری‌شیرین و لە نزیک سنووری عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) هەڵکەوتوون. ئەم ناوەندە چوار بەشە کە بریتین لە کۆشکی سەرەکی و دوو بەشی نیشتەجێ‌بوونی تری لە یەکتر جیا و باخەکان. باخەکان شوێنەکانی نیشتەجێ بوون لە کۆشکەکە جیا دەکەنەوە.

سەردانی ئەم ناوچەیە زۆر مەترسیدارە، چونکە لە نزیک هەزار مەتری سنووردا هەڵکەوتووە و زۆر جار گروپە کوردەکان بۆ هێرش‌کردنە سەر ئێران بۆ ئەم ناوچەیە دێن.

کەمێک بەرەو باکوور لە دۆڵێکدا تاشە بەردی هۆرین شێخان بەرچاو دەکەوێت. من ئستامپاژ (وێنا- لە بەرگرتوو)ێکم لێی هەڵگرتووە. لە سەر ئەم تاشەبەردە وێنەی پیاوێکی کەوانەدار هەڵکەندراوە کە پێی لە سەر جەستەی ئەسیرێکدا داناوە و ئەسیرەکە ڕواڵەتێکی پێشان داوە کە لە پاڕانەوە دەچێت. هەروەها لە پشتی سەری پیاوە کەوانەدارەکەدا کۆمەڵێک تیر کە لە پشتی بەستراون بەدی دەکرێن.

ئەم تاشەبەردە لە دوای بنیادنانی بیناکان دروست کراوە. لە سەر ئەم تاشەبەردەدا نووسراوە: تار..... دۆنی والی(؟) کوڕی «سین‌ئیپ‌شا». ئەم پەیکەرە دووبارە لە شوێنی خۆی دانراوە کە دوای بەربوونەوەی چاک کراوەتەوە و لە شوێنی خۆی دانراوەتەوە. هەر کەسێک ئەم پەیکەر (تاشەبەرد)ە خرا بکات شاماش و نەدەد ناو و ڕەگەزەکەشی لە ناو دەبەن.

لە بارەی مێژووی تاشەبەزدێکی وەهادا کە تەنیا مێژووی چاک‌کردنەوەکەی بە سەردەمی گودێتا دەگات دەبێت چی بڵێین؟

من بە وردی سەردانی کوێستانەکانی زەهاوم کردووە و پێم وا نییە ئاسەوارێکی

مێژوویی تری لێبێت کە بە دەرەوە بێت و بێ هەڵکەندن بتوانین بیبینین. بەڵام مـن وا دەزانم پشکنینی زانستی ناو خاکیش لەم ناوچەیەدا دۆزینەوەی گرنگ بە دەسـتەوە دەدات.

یەکێک لە شوێنەکانی ناوچەی زەهاو کە بـە ڕاسـتی شـیاوی بینینـە، گونـدی ڕەجەوە. ئەم گوندە لە ناو تەشەرد و کەفرەکاندا بزر بـووە . لـە ڕاسـتیدا گوندێـکی نادیارە و ڕێگاکانی پێوەندی ئەم گوندە بە دەرەوە ڕێچکە و کوێرە ڕێگاکانی نێـوان کەفرەکانن کە ڕێگەی زۆر تەنگەبەر و باریکن و ٥ مەتر پانتایی ڕێگە فراوانەکانـە کە بەم گوندە دەگەن. ئەم گوندە شێوە و شێوازی کۆنی خۆی بە باشی پاراسـتووە و لە داوێنی بەرزایی و لە ناو تاشە بەردەکاندا هەڵکەوتووە. چوونە ناو ئەم گوندە (لـە کاتی شـەڕ و تێکهەڵـچووندا) نامومکینـە و گونـدی ڕەجـەو زیـاتر لـە هێـلانەی هەڵۆیەک دەچێت کە لە نـاو کوێسـتانەکاندا هەڵـکەوتووە و بـە سـاکاری وڵامـی هێرشەکان دەداتەوە.

شێوەی٦١-سیمای گوندی ڕەجەو.

شێوەی ٦٢- سەرستوونەکانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان

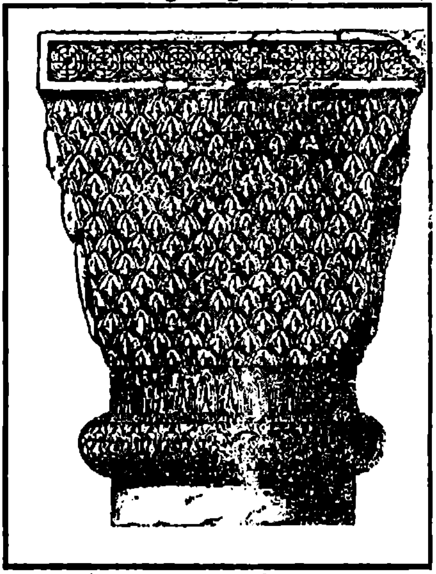

شێوەی ٦٣- سەرستوونەکانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان.

ئێمە لە باسەکانماندا تا ڕادەیەک تیشکمان خستۆتە سەر شوێنە

سەرنج ڕاکێشەکانی بەشی باکووری کوردستانی کرماشان، بەڵام هێشتا ئەم باسەمان بە باس کردنی شوێنەکانی دۆڵی ڕووباری گاماسیاو لە ناوەڕاستی لوڕستان و ناوچەکانی پشتکۆ دەوڵەمەند نەکردووە. لە هەڵیران چەندین کەلاوە بوونی هەیە کە مێژووەکانیان بۆ سەردەمە زۆر کۆنەکان دەگەڕێتەوە. لەگەڵیشیاندا چەند کەلاوەیەک هی سەردەمی ساسانین. لە ناو ئەم کەلاوانەدا من باس لە قەڵای سام (قلاسم) و پردی زیش ی گاماسیاو لە باڵەوەن دەکەم. لە شوێنێکدا کە بە زیش ناسراوە کەلاوەی سەردەمی ساسانی بەرچاو دەکەون، بەڵام گەیشتن بەم کەلاوانە و سەردان کردنیان زۆر مەترسیدارە، چونکە دانیشتوان و خەڵکانی ئەم ناوچەیە زۆر مەترسیدارن.

کشتوکاڵ، بازرگانی و پیشەسازی

لە ناوچە بەرزەکاندا بەرهەمەکانی کە کشتوکاڵیان پێوە دەکرێت هەر ئەوانەن کە لە ناوچەکانی تری ئێران بەرچاو دەکەون و دانیشتوانی ئەم ناوچانە خەریک بە چاندنی گەنم و جۆ و سەوزە و خەشخاشن. کشتوکاڵ لە دەشتەکانی کرماشان و مایدەشت زۆر باشتر و لە ناوچەکانی وەک دینەوەر و هەڵیران و ئەیوان کشتوکاڵێکی لاوازە. بەڵام لە بارەی زەهاوەوە دەبێت بڵێین کە لەم ناوچەیەدا جگە لە کشتوکاڵێکی باش و سوودمەند شتێکی تر بەرچاو ناکەوێت.

لە بارەی پیشەسازیەوە دەبێت ئەمە بخەمە ڕوو کە لەم ناوچانەدا پیشەسازی زۆر کەم پێشکەوتوویە و جگە لە دروستکردنی ڕاخەر و قوماشە ئەستوورەکان کە ئافرەتانی شار و گوندەکان پێیەوە خەریکن و پیشەی دروست کردنی قفڵ کە خەڵکانی کرند (کرێن) تیایدا شارەزان شتێکی تری جێگەی باس بەرچاو ناکەوێت.

بەڵام له کرند (کرێن) بۆ دروستکردنی قفڵ شتی سەرنجڕاکێش دەبینرێت. ئەوان به شتومەکێکی زۆر سادە و ساکار ئامێری زۆر ئاڵۆز دروست دەکەن. من لە ناو قفڵەکانیاندا قفڵی ڕەمزدار (کە ڕەقەمی سرییان هەبوو) بەرچاوم کەوت کە بە ڕاستی سەرنجی ڕاکێشام. داهاتی سەرەکی ئەم ناوچانە لە هاتوچۆی کاروانەکانەوە دەست دانیشتووانی ناوچەکە دەکەوێت. گشت شتومەک و کەلوپەلێک کە لە ئێران بەرەو بەغدا یا بە پێچەوانەوە بێن لە کرماشان تێپەڕ دەبن. هەروەها گشت ئەو کەسانە کە لە ڕۆژهەڵاتەوە سەردانی کەربەلا دەکەن لە دەروازەکانی زاگرۆس تێپەڕ دەبن و بە تێپەڕبوونیان لەم ناوچانە داهاتی ئەم خەڵکانە دابین دەبێت.[1]

ژمارەیەکی زۆر تەرح و پێشنیار دراون کە بانی ئێرانی بە هۆی ڕێگەیەکی سەردەمیانە یاخود هێڵی شەمەندەفەر بە کەنداوی فارس بگەیەنێت. لە تەرح و پێشنیا،ەکاندا باس لەوە کراوە کە ڕێگەکە بە بەندری بووشێهر یا شەرار یا دزفول یا شووش ی، قومدا تێپەڕ بێت، بەڵام لە ڕاستیدا بەربەستە سروشتیەکان بە ڕادەیەک زۆر و قو،سن کە هیچ یەک لەم پێشنیارانە تا ئێستا قەبووڵ نەکراون.

بە ڕای ـن باشترین ڕێگەی بە یەکەوە بەستنی تاران و بەغداد هێڵی

١- هەناردەک ، و هاوردەکردن لە ڕێگەی کرماشان و خانەقین و بەغدادەوە لە ساڵی ١٨٨٩دا بە پێی نووسینەکانی ڕۆژنامەی ژووری بازرگانی قوستەنتەنیەی ژمارە١٧ی مەی ١٨٩٠ بەم شێوەیە بووە:

هاوردەکردن	هەناردە کردن
ڕاخەر	٤٠٠٠ لیرەی تورکی
مەڕ و ماڵات	٣٠٠٠٠ لیرەی تورکی
خوری	٢٠٠٠ لیرەی تورکی
کەرە	٣٠٠٠٠ لیرەی تورکی
دانەوێڵە، مازوو، کشمیش، توتن و...هتد	٣٧٧٠٠٠ لیرەی تورکی
کەلوپەلەکانی‌تر	٧٠٠٠ لیرەی تورکی

شەمەندەفەرە. تەنیا شوێنێک کە بۆ ئەم پرۆژەیە سەختی تیادا دەبێت ناوچەکانی زاگرۆسە. بەڵام لە زاگرۆسیش بە بنیادنانی چەند پرد و لێدانی چەند تونێلێک و دەوردانەوەیەکی بەرزاییەکانی ڕەجەو کێشەکە بەرەو نەمان دەچێت. لە نێوان بەغداد و سەرپۆلدا زەوییەکان بە تەواوی ناسۆیین و لە نێوان زاگرۆس و تارانیشدا بەربەستێکی وەها بوونی نییە. واتا تەنیا گرفتێک لێرەدا ئەوەیە کە گشت ئەم هێڵە لە ناو خاکی ئێراندا نابێن و بەشێکی بە ناو خاکی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) دەگات. بەڵام ئەم کێشەیە گرنگی ئەوتۆی نییە چونکە پێوەندیەکانی نێوان ئێران و عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) زۆر باشە. تەنانەت ئەمە بۆ ئێران باشتریشە کە کۆتایی هێڵەکە بە جۆرێک نەبێت کە ئەورووپییەکان تەماعێک لایان دروست ببێت. ئەمە لە لایەکی تریشەوە لایەنی باشی هەیە کە لە ناو ئێراندا ناوچە نەوتیەکانی کۆشکیشیرین هەن کە بۆ سووتەمەنی مەکینەکان پێویستە. بەڵێ نرخی سووتەمەنی لە ئێرانیشدا دەزانین.

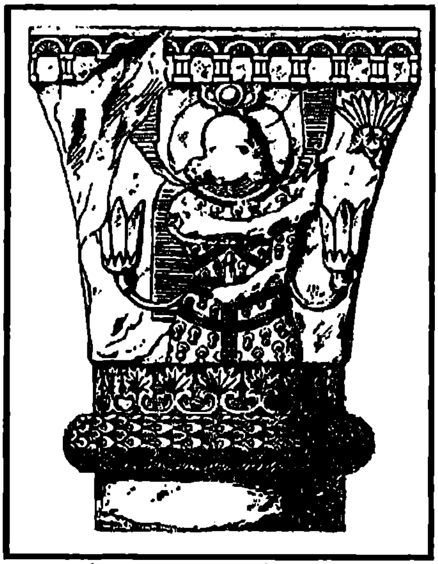

شێوەی ٦٤– سەرستوونەکانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان.

به‌غداد بۆ بوون به به‌نده‌ر گرفتی زۆری هه‌یه بۆیه گه‌یشتنی هێڵه‌که به که‌نـداو و به‌سره یا فائۆ باشتره.

له ڕوانگه‌ی ئابووریه‌وه وه‌ها هێڵێک خزمه‌تێـکی نه‌بـڕاوه بـه ئێـران ده‌کـات. بازاڕه‌کانی ئه‌مڕۆی ئێران گه‌رمی زۆریان تیادا به‌دی ناکرێت، بـه‌ڵام بـه گه‌یشـتنی به‌روبوومه‌کانی وه‌ک دانه‌وێڵه و خـوری و لۆکـه و میوه‌کـان و... هتـد و ئاڵـوگۆڕ پێکردنیان بازاڕ گه‌رمی به خۆیه‌وه ده‌بینێت.

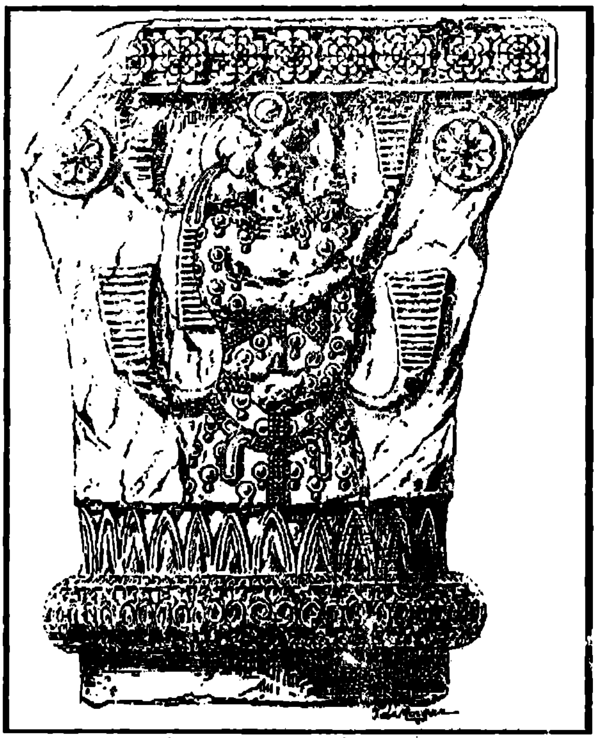

شێوه‌ی ٦٥-سه‌رستوونه‌کانی ساسانی دۆزراوه له تاق وه‌سان.

شێوەی ٦٦- سەرستوونەکانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان.

شێوەی٦٧- سەرستوونەکانی ساسانی دۆزراوە لە تاق وەسان.

لە ڕوانگەی سەربازیشەوە ئەم هێڵە خزمەتی کەم بە ئێران ناگەیەنێت. لە کاتی بوونی ئەم هێڵەدا هێزەکانی ئێرانی بە کۆ لە کاتێکی زۆر کەمدا دەتوانن دووریـەکی زۆر ببڕن و بە ناو سنوورەکانی عوسمانی (عێراقی ئەمڕۆ) بگەن و لەم لایەنەشـەوە ئێران پێشکەوتنی باش بە خۆیـەوە دەبینێـت. لـە ئاراراتـەوە تـا کەنـداوی فـارس ناوچەی کرماشان تەنیا شوێنێکە کە لە زۆر لایەنەوە گرنگـی بـۆ خـۆی تـەرخان کردووە.

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra,ahlamontada.com

Kurdistan
in the J. De Morgan Studies

By:

J. De Morgan

Translated By :

Dr. Saeed Khezri
(university of Kurdistan)

Aso Abdulrahman

Graphics: S. Khezri

لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما

نرخ (٣٠٠٠) دینار